

О.Ю. ДІОМІДОВА

МОНОГРАФІЯ

**ЕВОЛЮЦІЯ МОВНОГО ДИСКУРСУ В СУДОВИХ ПРОМОВАХ ВИДАТНИХ
ЮРИСТІВ ХІХ-ХХ СТ.**

ХАРКІВ

2015

ББК 81.2 Рус-5

Д 46

УДК 811.161.1'42:347.96(470+571) «18/19»

Рекомендовано до друку

- Вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 11 від 25 червня 2015 р.)

Рецензенти:

Колбіна Тетяна Василівна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов та перекладу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

Іванова Ірина Борисівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ, Україна)

Науковий редактор:

Пелепейченко Л. М., д-р філол. наук, проф., проф. кафедри філології, перекладу та мовної комунікації Національної академії Національної гвардії України

Діомідова О. Ю. Еволюція мовного дискурсу в судових промовах видатних юристів XIX-XX ст. : монографія / Олена Юрійвна Діомідова; за наук. ред. проф. Л. М. Пелепейченко. – Х. : 2015. – 199 с.

ISBN 978-617-7294-42-8

Монографія присвячена дослідженню еволюційних процесів у стратегіях і тактиках переконуючих промов на судових засіданнях Росії за період XIX, XX і початку XXI ст.

У роботі теоретично обґрунтовано модель дослідження переконуючого судового дискурсу, уточнено термінологічний апарат дослідження: «еволюція», «стратегія», «тактика», «диспозитив доведення».

Виявлено константні елементи диспозитива переконання, що притаманні мовним стратегіям і тактикам упевнювального характеру в усі часи і що не зазнають еволюції: залежність від соціального контексту; поліфункціональність переконувальних промов; синкретичність жанрів промови переконування і промови інформативного типу. Доведено, що сутність еволюції судової промови переконування визначається співвідношенням раціонального та емоційного складників, особливостями використання юристами маніпулятивних стратегій, функціональних ролей і масок.

УДК 811.161.1'42:347.96(470+571) «18/19»

ББК 81.2 Рус-5

© О.Ю. Діомідова, 2015

© «Друкарня Мадрид», 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ І. МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПЕРЕКОНУВАЛЬНОЇ ПРОМОВИ В СУДОВОМУ ДИСКУРСІ.....	10
1.1. Напрямки дослідження юридичного дискурсу.....	12
1.2. Аспекти дискурсивного аналізу мови під кутом зору проблем юридичної лінгвістики.....	16
1.3. Диспозитив доведення як відбиття специфіки судового переконувального дискурсу.....	23
1.4. Взаємозв'язок дискурсивного і власне лінгвістичного аналізу в дослідженні диспозитива доведення	30
Висновки до розділу 1.....	37
РОЗДІЛ ІІ. СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ ДИСПОЗИТИВУ ДОВЕДЕННЯ В СУДОВОМУ ДИСКУРСІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	39
2.1. Соціальний контекст як фактор вибору стратегій диспозитива переконання на суді в ХІХ ст.	39
2.2. Загальна характеристика переконувального мовлення в судовому дискурсі ХІХ ст.	48
2.3. Особливості мовного впливу в диспозитиві доведення ХІХ ст.	61
2.4. Дискурсивні засоби маніпулятивного впливу в диспозитиві доведення ХІХ ст.	77
2.5. Мовні засоби переконання в судовому дискурсі ХІХ ст.	88
2.6. Риторичність твердження судової істини в промовах юристів ХІХ століття	106
Висновки до розділу ІІ	115

РОЗДІЛ ІІІ. СУДОВИЙ ПЕРЕКОНУВАЛЬНИЙ ДИСКУРС XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.	117
3.1. Соціальний контекст XX – початку XXI ст.ст. як фактор еволюції переконувальних промов в суді	117
3.2. Стратегії й тактики переконання в обвинувальних промовах Р.А. Руденка	128
3.3. Мовностилістичні особливості переконувальних промов Р.А. Руденка	132
3.4. Особливості переконання в судовому дискурсі середини XX ст. (на прикладі судових виступів Д.П. Ватмана)	137
3.5. Особливості мовної поведінки адвокатів в суді кінця XX - початку XXI ст.	142
3.6. Особливості дискурсивних практик у сучасному суді присяжних	151
3.7. Особливості реалізації мовної практики в суді присяжних у Російській федерації.....	155
3.8. Риторичність судової істини в промовах на засіданнях присяжних видатних юристів XX століття	161
Висновки до розділу ІІІ	168
ВИСНОВКИ	168
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА	

ПЕРЕДМОВА

Тема монографічного дослідження пов'язана із проблемами, які перебувають на перетині двох наук – лінгвістики і юриспруденції. Взаємозв'язок і взаємодія мови й суспільства зумовили формування нових дисциплін, до яких належать не тільки вже визнані в науковому світі психолінгвістика, соціолінгвістика, когнітивна лінгвістика, але і юридична лінгвістика, що тільки зароджується. Сьогодні юридична лінгвістика ще не набула статусу окремої науки і поки сприймається лінгвістами як дослідження на перетині мови і права.

У науковій літературі неодноразово відзначалося, що юридична лінгвістика має розглядатися не як галузь мовознавства або юриспруденції, а як окрема наука, яка має свої цілі, власний арсенал понять, методів і прийомів аналізу [47; 137; 174]. В українському мовознавстві особливо активно цю точку зору відстоював Ю.Ф. Прадід [142]. Очевидно, визнання нового статусу – це процес не швидкий і не простий. Але сама постановка питання про народження нової науки свідчить про те, що проблеми юридичної лінгвістики є важливими і соціально затребуваними. Дослідження в зазначеній галузі відкривають нові можливості для виявлення когнітивної основи мовної діяльності та її прагматичної зумовленості.

Серед численних проблем юридичної лінгвістики особливе місце посідає комплекс питань, пов'язаних із якістю судового мовлення – виступу обвинувача, судді, адвоката. У судовій промові переплітаються і взаємодіють закони загальної та галузевої риторики, з одного боку, і правила ведення судового розгляду, з іншого. Перегляду під кутом зору судового процесу, взаємодії влади, моралі й істини вимагають практично всі види промов, але особливо – інформативна й переконувальна.

Проблема переконувального мовлення, аргументації в мовній діяльності розглядалася переважно у зв'язку із процесом переконання взагалі, безвідносно до судової практики [4; 22; 27; 61; 68; 71; 79; 133; 159 і ін.]. Тим часом не

можна заперечити той факт, що мовна діяльність у юридичному дискурсі має свої особливості. Між суб'єктом діяльності та об'єктом, на який вона спрямована, стоїть закон, право, влада, мораль, з одного боку, і професійна мета, з іншого, – поняття, які не можна не враховувати в моделюванні мовної стратегії, виборі тактики. У тому самому дискурсі, який у всіх випадках називається судовим, кожне із зазначених понять зазнає істотних змін залежно від соціальних умов, і завдання дослідника полягає в тому, щоб з'ясувати, що ж становить константу судового переконувального дискурсу, а що вимагає переосмислення в кожному новому соціальному контексті. Для відповіді на це питання необхідні дослідження переконувальних судових промов в умовах різних соціальних контекстів: різних ситуацій у рамках однієї національної комунікативної культури, різних культур і різних часових зрізів. З останнім аспектом дослідження судового дискурсу пов'язане і наше дослідження. Виявлення константних складових, притаманних судовому мовленню, та елементів, що залежать від ситуативних факторів, можна розглядати як соціальний запит сучасності. **Актуальність теми монографічного дослідження** зумовлена його спрямованістю на вирішення важливих проблем сучасного мовознавства, які повинні забезпечити успішність мовного спілкування в одній з найважливіших сфер діяльності соціуму – юриспруденції, що відбиває взаємодію влади і права.

Як відзначає В.С. Третьякова, «звернення до юридичного аспекту мови зумовлене очевидною теоретичною і практичною значущістю цієї проблеми» [176, с. 127]. Саме тому в сучасній науці юридичному аспекту мови приділяється велика увага. У підходах до дослідження юридичних аспектів мови відзначається дві тенденції: формування моделі аналізу фактів мови і мовлення на базі наявних розробок із теорії комунікації [68; 85; 88; 119], риторики [4; 27; 43; 71; 79; 114; 133; 159 і ін.], когнітивної лінгвістики [13; 113; 36; 35; 58; 102; 116; 180; і ін.], прагмалінгвістики [15; 55; 20; 125; 196; 30; 111; 153;], семантики [10; 23; 126; 128; 162; 165; 170] і створення нових моделей, нового термінологічного апарата з використанням останніх досягнень мовознавства [4; 47; 81;]. Віддаючи перевагу другому підходу, відзначимо все ж

відсутність у його межах вичерпного обґрунтування моделей і вихідних теоретичних положень.

Численність аспектів аналізу мовного матеріалу в галузі права є закономірною, але вона ж зумовлює і дію ланцюгової реакції в лінгвістиці: кожний новий аспект дослідження породжує нові проблеми, які вимагають розв'язання, і разом із тим створює передумови, необхідні для дослідження. До таких передумов можна віднести сам факт специфіки мови юриспруденції, яка вже доведена в роботах Н.Д. Арутюнової [15], О.С. Александрова [4], М.О. Діденка [59], Л.М. Голубченко [48]. Досліджені окремі поняття, що відбивають правову діяльність соціуму, і засоби їх мовної репрезентації [31;187; 202], встановлений термінологічний корпус номінації в галузі юриспруденції [4; 49; 174]. Виявлені окремі фактори, що зумовлюють специфіку переконувального судового мовлення [12, 142]. Разом із тим залишається відкритим питання про константні складові судового переконання і варіативні, а у зв'язку з останніми – і питання про ті елементи переконувального мовлення на суді, які залежать від соціального контексту, зумовленого конкретною історичною епохою, конкретним співвідношенням факторів влади і права, влади й істини.

З огляду на викладене обирався об'єкт, предмет дослідження, формулювалися його мети й завдання.

Об'єкт дослідження монографічної роботи – переконувальному судовому мовленню в Росії XIX – XX1 століть.

Предмет дослідження – еволюція стратегії і тактики переконання в судовому дискурсі.

Мета монографічного дослідження – виявити закономірності й тенденції еволюції стратегій і тактик в переконувальному судовому промові Росії за період XIX – XX1 століть.

Для досягнення поставленої мети необхідно **розв'язати такі завдання:**

- 1) виявити специфіку стратегій і тактик судового мовлення;
- 2) установити типи соціальних факторів, що зумовлюють стратегії і тактики переконання на суді, та їх роль у різні історичні періоди;

- 3) визначити зміни засобів мовного впливу в судових промовах XIX – XXI століть та фактори, що впливають на них;
- 4) виявити константні елементи, властиві мовним стратегіям і тактикам переконання за всіх часів, і ті, що змінилися за період XIX – XXI століть;
- 5) обґрунтувати перелік пріоритетних факторів, які треба враховувати при підготовці переконувального мовлення на суді в сучасних соціальних умовах.

Матеріалом для дослідження послужили промови на суді відомих юристів XIX ст.: П.Я. Александрова [233], О.Ф. Коні [228; 229], Ф.М. Плевако [231, 232], а також промови сучасних російських юристів: Р.А. Руденка [235], Д.П. Ватмана [227]. Усього в роботі досліджено 148 промов.

Основною гіпотезою дослідження стало припущення про те, що переконувальне судове мовлення Росії за період XIX – XXI ст.ст. зазнало еволюційних змін, проте деякі його особливості виявилися константними. Сформульована гіпотеза зумовила і постановку завдань, що подані нижче: з одного боку, ми виявляємо, яких саме змін зазнало переконувальне судове мовлення і чому, з іншого, – виявляємо, які його особливості являють собою константу судового мовлення як такого.

Основною концептуальною ідеєю дослідження стало положення про взаємозв'язок мовних і соціальних факторів у виборі моделей мовної поведінки. Із цього випливає, що завдання дослідника – виявити названі фактори, систематизувати їх і визначити особливості їх взаємодії.

Структура монографії зумовлена поставленими завданнями.

Перший розділ «Модель дослідження еволюції переконуючої промови в судовому дискурсі» присвячено критичному огляду літератури за темою роботи, в ньому подано теоретичне обґрунтування моделі дослідження.

Другий розділ «Стратегії і тактики диспозитива доведення в судовому дискурсі XIX століття» складається із шести підрозділів, у яких виявлені особливості еволюції судових промов юристів XIX століття.

Третій розділ «Судовий переконувальний дискурс XX – початку XXI ст.» містить дослідження промов російських правників зазначеної доби. У цьому розділі показано, що еволюція диспозитива доведення зумовлена соціальними

чинниками, а також встановлено константні ознаки переконувальної судової промови ХХ – початку ХХІ ст. та ті, що зазнали еволюції.

РОЗДІЛ 1. МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПЕРЕКОНУВАЛЬНОЇ ПРОМОВИ В СУДОВОМУ ДИСКУРСІ

Модель дослідження заявленої проблеми представимо, викладаючи логіку вибору його етапів, аспектів і методів аналізу, а також обґрунтовуючи інтерпретацію ключових понять: *еволюція, мовні стратегії, дискурс переконання, судовий*.

Термін *еволюція* орієнтує на виявлення змін, що сталися в ХХ – ХХІ ст.ст.

у порівнянні з ХІХ. Це означає, що в роботі повинні бути виявлені особливості мовних стратегій минулого і сьогодення, а потім виділені константні елементи та змінні.

Слід пояснити, чому зміни в судовому переконувальному промові в цій роботі називаються саме еволюцією, а не змінами, модифікаціями тощо. У тлумачних словниках термін *еволюція* визначається так:

ЕВОЛЮЦІЯ – процес поступової безперервної кількісної зміни, що підготовляє якісні зміни; взагалі розвиток [237].

ЕВОЛЮЦІЯ (від латинського *evolutio* - розгортання), у широкому сенсі – синонім розвитку; процеси зміни (переважно необоротні) у природі й суспільстві; у вузькому сенсі поняття "еволюція" включає лише поступові зміни на відміну від революції. Термін "еволюція" найчастіше застосовується для позначення історичного розвитку живих організмів, зумовленого мінливістю, спадковістю і природним відбором; супроводжується пристосуванням їх до умов існування, утворенням і вимиранням видів, перетворенням співтовариств організмів і біосфери в цілому [238].

Філосо. Форма розвитку, що полягає в поступовій кількісній зміні, яка підготовляє якісну зміну. 3. мн. ч. *Военн.* Пересування кораблів або військ, пов'язані з перегрупуванням, зміною ладу; маневри... 4. Звичайно мн. ч. *разг., устар.* Різні рухи, дії...

У цій роботі за основу обираємо перше визначення. Якщо відштовхуватися від дискурсивного підходу до дослідження, який вибраний як основний у цій монографії, то вибір дефініції виглядає цілком логічно: соціальний контекст відбиває еволюцію суспільства, від нього залежить лінгвістичний контекст, а виходить, еволюціонує й останній. Викладений логічний ланцюжок обґрунтовується і положенням про еволюційний характер мови, яке є загальноновизнаним і не суперечить ні однієї із сучасних лінгвістичних парадигм.

У рамках традиційної парадигми вважається, що мова, як будь-яка відкрита й динамічна знакова система природнього походження, здатна змінюватися. Ця «система систем» характеризується, з одного боку,

нескінченим різноманіттям, а з іншого, тяжіє до єдності й відносного консерватизму. Зазначені два полюси перебувають у постійному коректуванні, тим самим виникає напруга й відкривається можливість змінюватися.

У контексті когнітивно- прагматичної парадигми, що розглядає мову не як ізольовану самодостатню систему знаків, у якій діють свої закони, а як спосіб пізнання світу й орієнтації в ньому, поняття еволюції переконувального мовлення не ставиться під сумнів, оскільки положення про еволюцію людини й соціуму не заперечується, а отже, вважається логічним і твердження про еволюцію мови як способу вербалізації когніцій [86].

С.А. Мегенетесов і Г.Г. Хазагеров [117], досліджуючи суб'єктно-предикатні форми в мовному й культурно-історичному просторах, помітили першорядну роль мови на сучасному етапі розвитку цивілізації: «Висловлюючись більш сучасно, можна сказати, що величезна частка інформації надходить до людини через лінгвальні канали, і життєві успіхи людини в суспільстві визначаються більшою мірою так званою кодовою, реальною компетенцією» [117, с.4].

Як відомо, у біології й історії прийнято вважати еволюцією тільки таку зміну, яка свідчить про розвиток, поліпшення. Щодо переконувальних стратегій і тактик на суді ми можемо говорити тільки про зміни, які відповідають соціальним умовам, що змінилися. Оцінка якості переконувального мовлення на суді (її поліпшення або погіршення) не є самодостатньою сутністю – вона може бути визнана позитивною або негативною залежно від її відповідності соціальному контексту й досягнення мовцем іллокутивних цілей. З огляду на викладене в роботі обираємо таке визначення аналізованого терміна: **еволюція переконувального мовлення в судовому дискурсі – це сукупність зумовлених соціально змін у стратегіях і тактиках суб'єктів говоріння, а також у власне лінгвальних особливостях їхніх промов.**

Оскільки терміни *мовні стратегії*, *дискурс*, *юридичний дискурс* та інші, які вводяться до наукового апарату роботи, належать до парадигми прагмалінгвістики, слід визначити відповідні поняття.

1.1. Напрямки дослідження юридичного дискурсу

У роботах сучасних учених переконливо доведено, що функціонування мови має свої особливості в кожній галузі діяльності соціуму [47; 59; 119; 137; 196]. У сучасній лінгвістиці йде активне розроблення нових комплексних напрямків дослідження мови як феномена культурного, філософського, соціального. Саме такою комплексною дисципліною, що вивчає закономірності і взаємозв'язок категорій логіки і мовних актів як конструктів волевиявлення в умовах переконувального дискурсу, і є судова лінгвістика. Дещо інший термін – «юридична лінгвістика» використовується в наукових дослідженнях такими дослідниками як Ю.Ф. Прадід [142], І.Б. Штерн [203], Т.В. Радзієвська [146] і ін. У цій монографічній роботі зазначені терміни розглядаються як номінації, що позначають родові поняття (юридична лінгвістика) і видові (судова). Судова лінгвістика вивчає мовні аспекти судового процесу. Юридична лінгвістика – більш широке поняття, що охоплює дослідження мовних аспектів не тільки судового процесу, але й правових відносин між суб'єктами в різних сферах діяльності.

Юридична лінгвістика – системна дисципліна, що створює нову методологію аналізу й дослідження мовного матеріалу, що демонструє взаємозв'язок лінгвістичних аспектів юриспруденції, логіки й філософії, культурології та психології. Як напрямок юридичний лінгвістика виникла на початку ХХ століття, і основи її закладені сучасними філософськими й мовознавчими працями Дж. Серля [157], Дж. Остіна [125], Л. Вітгенштейна [38], Ж. Делеза [55], Ю.С. Степанова [165], Н.Д. Голева [46], ; Ю.Ф. Прадіда [142] та інших учених. У науці поки ще немає чітких уявлень про предмет і об'єкт юрислінгвістики, і в нашу добу відбувається формування концептуальної бази зазначеної галузі мовознавства. Без сумніву, об'єктом її досліджень є мова, але не просто як соціальний феномен, а неодмінно в його взаємозв'язку з юриспруденцією. Як відзначає Н.Д. Голев, «об'єктом юрислінгвістики й

лінгвоюристики є взаємини мови і закону: відношення мови до закону вивчає юрислінгвістика, а закону до мови – лінгвоюристика; юридичний аспект мови – предмет юрислінгвістики, мовні аспекти права – лінгвоюристики» [46, с. 56].

Н. Д. Голєв вважає, що в юрислінгвістиці мають досліджуватися, по-перше, номінації права («ті природні мовні прояви, які "самі в собі" містять елементи права, у кожному з яких можна побачити певні потенції юридизації» [46, с. 56-63], по-друге, – мовні норми юридичного мовлення, які вчений образно називає лінгвістичною екологією. Крім цього, до сфери юрислінгвістики автор відносить комплекс проблем, що стосуються тексту закону.

Автор зазначає дві фундаментальні, взаємопов'язані проблеми, що лежать в основі всіх юрислінгвістичних досліджень. По-перше, це проблема співвідношення мовних законів (норм, кодифікацій і встановлень і т.п.) з юридичними законами (нормами, установленнями й т.п.) на шкалі юридизації. По-друге, проблема співвідношення природньої і юридичної мов, протиставлюваних в аспекті антиномії безпосередньо-відбивного й умовного [46, с. 56-63]. Повністю розділяючи позицію Н. Д. Голєва, відзначимо, що, на наш погляд, до сфери юрислінгвістики логічно включити й проблеми співвідношення мовних стратегій загального і юридичного дискурсів, використовуваних з тими самими цільовими настановами. У цьому зв'язку важливими є й дані зіставлення стратегій переконання в загальному і юридичному дискурсах, які розглядаються в теперішній роботі.

Н. Д. Голєв звертає увагу на те, що «з позицій юрислінгвістики названі проблеми (точніше їх об'єктивна основа) мають безперервно-еволютивний характер, описуваний у градуальних параметрах» [46, с.56-63]. Це положення не викликає сумнівів, однак відзначимо, що дослідження еволюції юридичної мови не повинне обмежуватися градуальними аспектами – не менш важливе значення мають і власне якісні параметри.

Ю.Ф. Прадід, уводячи юрислінгвістику в розряд нових і актуальних сьогодні дисциплін, указує на необхідність всебічного дослідження мови юридичної теорії й практики: законотворчості, ораторської майстерності,

правил оформлення юридичної документації на всіх рівнях ведення діловодства [142], і це положення приймаємо в нашій роботі беззаперечно.

Особливу значимість для розуміння юридичних текстів має прагматичний аналіз. Так, Т.В. Губаєва обґрунтовує й доводить положення про [51] наявність особливих прагматичних установок, що характеризують мислення й мовну поведінку юристів, що суттєво відрізняються в цьому аспекті від установок неюристів. Отже, специфіка юридичного мовлення не тільки охоплює поверхневі рівні мовної діяльності, але й проникає в сферу її прагматики, пресуппозиційної основи й власне мислення. Саме тому важливим є виявлення особливостей модальності переконувального судового мовлення.

Пристаючи до дослідження переконувальних судових промов у різних соціальних контекстах, вважаємо за необхідне використовувати напрямки й методи аналізу різних наукових підходів: функціонально-семантичного, когнітивного, прагматичного. Доцільність звернення до різних теоретичних парадигм пояснюється не тільки їх взаємозв'язком, доведеним у працях сучасних учених, а й тим, що тільки всебічне дослідження здатне забезпечити вірогідність і повноту результатів.

Одним із пріоритетних напрямків юридичної лінгвістики виявляється аналіз принципів використання структурно-семантичного потенціалу мови в судових промовах видатних адвокатів. Щодо цього положення додамо, що не менш важливим є аналіз когнітивного й прагматичного аспектів юридичного мовлення на відміну від загальнонаціонального. У науці йде пошук моделей дослідження судових промов, які враховували б специфіку мовної діяльності у сфері юриспруденції. Ю.С. Степанов, І. Б. Штерн виділяють кілька напрямків дослідження стратегічних і тактичних прийомів мовного характеру, які сприяють створенню певних моделей [165; 203].

Прийнято виділяти модель понятійну (створювану логічними й сублогічними (семіотичними) методами); мовну (що репрезентує в знаках мови модель понятійну); екстралінгвістичну (об'єднуючу фактори, які значною мірою диктують умови вибору певних мовних засобів, певної мовної тактики). Усі ці рівні, взаємодіючи між собою, створюють «тришарову»

структуроупереконувального мовного акту [199]. Повністю приймаючи викладені положення як орієнтири у проведенні дослідження, відзначимо все ж дві особливості. По-перше, кожний зі згаданих шарів у судовому дискурсі є специфічним, і виявлення характерних ознак судового дискурсу – одне з найважливіших напрямків аналізу, який представлений у наступному розділі. По-друге, на наш погляд, тришарова структура повинна включати ще й психологічну модель – психологічне обґрунтування вибору переконувальної стратегії судового мовлення і його дієвої сили. Названа модель фактично представляє когнітивну базу переконувального мовлення на суді – вона теж розглядається в наступному розділі нашої роботи.

На цьому етапі дослідження вважаємо за необхідне виявити інформацію про ті ознаки переконувального дискурсу, які є загальними для судового мовлення і мовлення взагалі, безвідносно до певної сфери діяльності. Іншими словами, узагальнення й аналізу під кутом зору поставлених у роботі завдань вимагає інформація про переконувальний дискурс, що зобов'язує звернутися до проблеми дискурсу й дискурсивного аналізу мовних феноменів.

1.2. Аспекти дискурсивного аналізу мови під кутом зору проблем юридичної лінгвістики

Проблемі дискурсу і дискурсивного аналізу присвячено багато робіт [20, 97, 142, 156], і детально аналізувати всі існуючі погляди не дозволяє обсяг роботи, та й немає такої необхідності. Для виконання завдань нашого дослідження слід узагальнити і критично проаналізувати інформацію з метою обґрунтування власної позиції щодо розуміння термінів *дискурс*, *дискурсивний аналіз*, *дискурсивні практики* і визначення ролі дискурсивного аналізу в нашому дослідженні.

Ще в XIX столітті В. Гумбольдт відзначив, що мова стає «третім світом», який з'єднує зовнішнє світу й внутрішнє людини [52]. Це твердження частково перегукується, а частково розходиться з базовими постулатами

структуралістської лінгвістики. Структуралістська лінгвістика, заснована на ідеях Ф. Де Соссюра, декларувала мову як знакову систему, яка не залежить від фізичного і реального світу [162]. Теза про подвійний характер мовного знака, задекларована Ф. де Соссюром, визначала у складі знака два аспекти – форму і зміст – означальне й означуване. Співвідношення між ними є довільним, тобто значення слів обрані випадково й довільно, форми існують завдяки колективному договору. Дотримуючись учення Ф. де Соссюра, головним предметом досліджень лінгвістики має стати мова як система знаків. Учений проводив чітке розмежування між мовою й мовленням, де мова як знакова система актуалізує важливість знаків у співвіднесенні їх один з одним. Для стійкості такої системи необхідно, щоб значення мовного знака було фіксовано й залишалось незмінним, а мовлення – це ситуативне використання мови.

Однак постструктуралістська лінгвістика дещо змінила дихотомію мови – мовлення. Мовний знак, здобуваючи своє значення через внутрішнє співвідношення в структурі, не є константним, що посідає раз і назавжди певне місце в мовній картині світу. Мовна знакова система є структурою, що базується на соціальних нормах, суспільному договорі, тому мова принципово змінюється, є системою відкритою і динамічною [186]. Зміст мовного знака змінюється в залежності від ситуації, прагматики його використання. Так стирається чітка межа між мовою і мовленням. Л. Філліпс і М.В. Йоргенсен відзначають: «У постструктуралістській теорії знаки також здобувають значення у зв'язку з відмінностями від інших знаків, але ті знаки, від яких вони відрізняються, можуть змінюватися відповідно до контексту, у якому вони використовуються» [186, с. 28]. Звідси випливає, що саме вивчення мовних актів дозволить зрозуміти й простежити за тим, як змінюється мова. У закономірностях реалізації мовного акту прослідковується те, як змінюється мовна структура.

З погляду постструктуралістської і структуралістської теорій мова є матеріалізованим способом відбиття у свідомості людини реального світу. І.Б. Штерн пише: «Мовна картина світу – спосіб відбиття реальності у

свідомості людини, яка являє собою сприйняття цієї реальності через призму мовних і культурно-національних особливостей, властивих певному мовному колективу» [203, с.156].

За допомогою мови створюється уявлення про реальність, яке не може охопити всю різноманітність її, але конструює свою реальність, реальність семіотичної системи. Іншими словами, у мові актуалізована не сама реальність, а її абстрактні значення й уявлення про неї. Будь-який об'єкт світу тим самим актуалізується тільки за умови його включення в межі дискурсивної мовної практики. Акцент на певній семантиці, вибір певних мовних засобів і значень у дискурсах міняє інформаційну спрямованість, культурний код, конотації, а отже, і саму реальність у свідомості учасників мовного акту, творців і споживачів тексту. Л. Філіпс і М.В. Йоргенсен пишуть: «...Мова не просто канал передачі інформації про прості явища, факти або поведінку людей, а «механізм», що відтворює й у результаті що створює соціальний світ...» [186, с. 26]. Іншими словами, використання мовних засобів, адекватних ситуації, в акті мовної комунікації веде до того, що відповідна ситуація змінює світ. Так, вірно підібраний набір мовних засобів у судовій риториці веде до виправдання або ж осуду підсудного. Зауважимо, що світ змінює не сама ситуація, а мовна діяльність суб'єктів спілкування в конкретній ситуації. Аналіз факторів, що впливають на зміну світу й визначають його, зумовив уведення до наукового апарату дослідження поняття дискурсу, навколо якого ведуться дискусії з моменту його появи в науковому світі [20; 96; 141; 154].

Єдиних уявлень про сутність дискурсу, тобто визначення поняття «дискурс» у гуманітарній науковій парадигмі на сьогодні день немає. Залежно від предмета досліджень, поставлених перед вченим завдань, а також ідейних і теоретичних передумов дослідника дається обґрунтування дискурсу, дискурсивних практик, змішаних дискурсів.

Насамперед труднощі у визначенні феномена дискурсу пов'язані з неможливістю єдиного, цілісного й вичерпного опису всіх соціально-конструктивних, онтологічних, гносеологічних і прагматичних аспектів буття дискурсу. Л. Філіпс і М.В. Йоргенсен пропонують таке визначення дискурсу:

«Давайте почнемо, однак, із уведення попереднього визначення дискурсу як особливого способу спілкування й розуміння навколишнього світу (або якогось іншого аспекту світу)» [186, с. 15]. Це визначення акцентує увагу на комунікативній і гносеологічній функціях дискурсу. Важливим нам також здається те, що в такому розумінні комунікація в дискурсивних практиках служить не тільки способом відбиття світу, але відіграє активну роль у створенні і зміні цього світу, його соціальних, суспільних і міжособистісних зв'язків.

За твердженням І.Б. Штерн, дискурс – прагматично й ситуативно оформлений текст, який вивчається в злитті, безпосередній взаємодії з «формами життя», що формують, що й визначають його: інтерв'ю, бесідами, промовами, соціальними подіями [203].

Дискурс, як вважає Ю.С. Степанов, – це спеціальне ситуативно марковане використання мови для вираження особливої ментальності й деякої ідеології [164]. У дослідженні деяких ідеологічно маркованих дискурсів, наприклад так званої «дерев'яної мови» Л.І. Брежнєва, групою лінгвістів-семіологів (А. Серіо) було помічено одне з обов'язкових умов виникнення дискурсу – наявність «соціального замовлення» і ідеологічно підготовленого мовного середовища. Ю.С. Степанов висуває, на перший погляд, незвичайну версію, про те, що дискурс є однією з форм міфології, утвореної певним соціальним замовленням і ментальними особливостями нації [164].

По Т. ван Дейку, дискурс – спосіб актуалізації тексту в певних ментальних і прагматичних умовах [56], тобто, за образним висловом Н.Д. Арутюнової, це «мовлення, занурене в життя» [235, с. 137].

У нашій роботі приймається визначення поняття *дискурс*, засноване на дефініціях Т. ван Дейка й Н.Д. Арутюнової і представлене в Лінгвістичній енциклопедії: «Дискурс – зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними й ін. факторами; текст, узятий у подійному аспекті; мовлення, розглянуте як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що брав участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості (когнітивних процесах)» [там же, с.136 – 137]. Представлене

визначення зобов'язує в аналізі переконувального мовлення в судовому дискурсі враховувати три види контексту: соціальний, прагматичний і лінгвістичний [55].

Дискурс, використовуючи всі можливості мови, «приписуючи» мовною дією значимість, впливає на поведінку особистості й соціальні відносини суспільства. При цьому кожна мовна ситуація передбачає наявність не одного, а декількох дискурсів, які, взаємодіючи між собою, відтворюють соціальну реальність, міняють її, створюють нові комунікативні відносини й ситуації, нові етикетні мовні установки. Так, у нашій роботі аналізується, по-перше, юридичний (точніше, судовий) дискурс, по-друге, дискурс переконання. Логічно припустити, що взаємодія деякої кількості дискурсів дає щораз новий ефект, демонструє нові дискурсивні практики, які розуміються як сукупність умов і ситуацій, у яких відбувається мовна діяльність із подібними комунікативними інтенціями суб'єктів спілкування. Виявлення особливостей дискурсивних практик здійснюється за допомогою аналізу дискурсу, модель якого створюється залежно від концептуальних установок дослідника й наукової парадигми, у руслі якої він працює.

Дискурс-аналітичний підхід, базуючись на твердженні про першочерговість досліджень в галузі теорії мовного акту, розробляє набір теоретичних положень, які розглядаються як своєрідні аксіоми. По-перше, приймається за відправний пункт твердження, що мова не є тільки відбиття реальності й об'єктів цієї реальності, але є й способом орієнтації у світі й засобом зміни світу. По-друге, приймається положення про те, що мова як знакова система тяжіє до утворення структур, або дискурсів – існує не одна загальна система значень, як у структуралізмі, а набір парадигм і опозицій, співвідношення в яких змінюється від дискурсу до дискурсу. При цьому дискурси існують і змінюються тільки за умови їх актуалізації в дискурсивній практиці [235].

Проблеми й завдання проведення дискурсивного аналізу мови в сучасній гуманітарній практиці набули більш широкого звучання, а саме міжпредметну спрямованість. У зв'язку з необхідністю здійснювати значимі й ефективні

дослідження на стику різних дисциплін і пов'язаних з ними мовних практик виникають такі напрямки, як етнолінгвістика, юридична лінгвістика, лінгвокультурологія, соціолінгвістика, психолінгвістика і т.д. Цей процес насправді є закономірним продовженням ідей сучасної філософської думки, яка припускає існування моделюючих знакових систем культури, політики, історії, законотворчості в просторі якісно певних і ситуативно прив'язаних позначка-текстів – дискурсивних практик.

Вивчення дискурсивних практик базується на ряді теоретичних положень про умовність і зв'язку елементів дискурсу [187]:

1. Умовність знання, «знання, прийнятого на віру». Сприйняття реального світу відбувається у людини опосередковано. Воно засноване на категоріях, які просто класифікують реальність, тобто вони – продукт дискурсів.

2. Умовність, яка надана культурою й історією. Людина не може жити й нормально функціонувати поза суспільством, історією, культурою, мовою. Уявлення про світ є готовими данностями певних культурно-історичних формацій. Такою є мовна картина світу, яка являє собою певну мережу (фрейм). Кожна мова відбиває картину світу певного соціуму, тому в лінгвістиці сьогодні розмежовують національну мовну картину світу – сукупність уявлень про світ, що історично склалася, спосіб концептуалізації дійсності, закріплений в національному мовному колективі. Звідси випливає, що дискурсивні практики мають мовну природу, не тільки базуються на мовній картині світу, але і її створюють, і її ж використовують, змінюючи.

3. Зв'язок між знанням, мовною дією й ситуацією. Способи і категорії пізнання миру створюються й підтримуються в мові завдяки соціальним процесам, традиціям і психічним можливостям членів даних мовних колективів. Знання формується завдяки мовній дії в процесі соціальної взаємодії. Саме тоді постає питання про істинність і хибність: мовні практики є ареною обґрунтування вірної й помилкової думки.

4. Світогляд формується під впливом культурного підсвідомого, соціального і традиційного факторів. Отже, кожна мовна картина світу веде до

реалізації специфічної мовної поведінки в різних дискурсивних практиках, змінюючи тим самим структуру істинності й хибності висловлення залежно від соціальної ситуації й можливостей мови.

Одним із провідних представників структуралізму М. Фуко була розроблена й описана система дискурсивних практик і епістемічних структур. Ця оригінальна для традиційного європейського мислення система моделювання знакових структур заснована на ідеї повторюваності, циклічності вироблених людством маніпуляцій, яку автор називає прогресом. На думку вченого, історія, культура, мова – лише набір структур, що повторюються, проте не міняють суті, що діють на підсвідомому рівні і якісно визначають різні галузі знання, в тому числі й лінгвістику. Даріо Антісері вказує: «Культура типізується на базі її епістемічної структури, яку історіограф виділяє за допомогою дискурсивних практик. Останні, у свою чергу, утворюються завдяки певному набору знаків, способів, якими вирізняється деяка частина знання» [9, с.633].

М. Фуко бачить епістемі в системі дискурсивних практик, актуальних, що й активізуються у відповідну епоху. Філософ навіть дає ім'я науці, що вивчає дискурси й епістемі – «Археологія знання» [187, с.8]. Слід підкреслити, що М. Фуко має на увазі не прогресивність і континуальність галузей знання, а епістемі.

Значний внесок у формування уявлень про дискурси мовного характеру зробив оксфордський учений Дж. Остін [125]. Досліджуючи словосполучення й речення (із семантикою відповідальності, відчуттів, повинності, переконання), учений відкрив існування об'ємних парадигм різної прагматики, емоційно-оцінної забарвленості, стилістики, але загальної спрямованості й семантики. Дж. Остін [125] знайшов у мовному масиві 70 фраз, що означають різний ступінь відповідальності. У роботах « Як зробити речі словами», «Повсякденна мова» учений демонструє відмінність між дискурсом конституювання (ідентикативом) і виконавчим (перформативом). Отже, після ретельного аналізу мовних засобів граматики й лексики під кутом зору логіки, ситуації, традиції Дж. Остін пропонує поняття «локутивний акт», «іллокутивні

сили», «перлокутивні ситуації». Саме перлокутивна (передбачувана) ситуація і створює дискурс переконання, твердження, істинності і провокує певні ефекти – переконання, здивування, обман, повідомлення.

Проектуючи викладені положення на завдання монографічної роботи, відзначимо, що важливо з'ясувати, як дискурсивні практики переконувального судового мовлення актуалізуються в різні історичні періоди.

Дискурсивні формації, а конкретно їх історичну зміну аналізує О.С. Александров [4]. Судовий і більш широко – юридичний дискурси безпосередньо пов'язані з дискурсами влади, моралі, пошуку істини. Крім того сучасна юридична лінгвістика стає одним із найбільш ефективних інструментів для аналізу вербальних засобів реалізації подібних дискурсів. Специфіка юридичного переконувального дискурсу, в якій відбилася взаємодія юридичних і загальних соціальних ознак мовлення, зумовила доцільність уведення в науковий обіг юрислінгвістики терміна *диспозитив доведення* [4]. У працях О.С. Александрова обґрунтована необхідність уведення названого терміна. Приймаючи позицію названого вченого, відзначимо, що для обґрунтування доцільності терміна необхідне порівняння переконувального мовлення на суді та в інших типах дискурсу за комплексом параметрів. Розглядаючи зазначене завдання як один із етапів дослідження, який буде представлений у нашій роботі, звернемося до виявлення сутності поняття, яке він номінує.

1.3. Диспозитив доведення як відбиття специфіки судового переконувального дискурсу

У юрислінгвістиці термін *диспозитив доведення* був використаний О. С. Александровим, який визначив його так: «... диспозитив доведення, закріплений у мові карного судочинства, є комбінаторна механіка по зчепленню означаючих в об'єктивне знання про злочин і злочинця. Мова говорить мовцями в суді» [4, с.148].

Поняття «диспозитив» увів у методологію дослідження суспільства,

істини, права, лінгвістичної філософії видатний французький філософ М. Фуко [187]. Аналізуючи питання співвідношення таких феноменів соціальної практики, як знання, влада, сексуальність, історія, дослідник також розглядає проблеми втілення в мові знання, продукованого владою: «Влада робить знання (і не просто тому, що заохочує його, тому що воно їй служить або застосовує його, оскільки воно корисне), а тому, що влада і знання безпосередньо припускають один одного; тому що немає ні відносини влади без відповідного утворення галузі знання, ні знання, яке не припускає і разом із тим не утворює відносин влади без відповідного утворення галузі знання, ні знання, яке разом із тим не утворює відносин влади. Отже, відношення «влада – знання» не слід аналізувати на підставі суб'єкта пізнання, вільного або невільного стосовно системи влади; навпроти, слід виходити з того, що суб'єкт пізнання, пізнавальні об'єкти й модальності пізнання являють собою прояв цих фундаментальних імплікацій відносини «влада – знання» і їх історичних трансформацій. Словом, корисне для влади або, що противиться їй знання проводиться не діяльністю суб'єкта пізнання, а владою – знанням, процесами й боротьбою, що пронизують і утворюють це відношення, яке визначає форми й можливості галузі знання» [189, с.42-43].

Дослідження диспозитивів доведення в механізмі карного судочинства проводить О.С. Александров. Він дає визначення диспозитива доведення, перекладаючи його з галузі філософії в галузь юридичної логіки і юридичної лінгвістики; називає й аналізує техніки і технології доведення, що створюють диспозитив [4, 148].

«Диспозитив» (франц. *Dispositif*) буквально означає «пристосування», «обладнання», «прилад», «механізм»; інше значення – «розташування», «порядок». Отже, диспозитив доведення є структурою сполучних ланок між владою, пізнанням і їх репрезентацією мовними засобами. Ці ланки можуть міняти свої функції, місця розташування в системі. Докладне дослідження сутності поняття *диспозитив доведення* й опис його стосовно до соціально-культурних особливостей національного судочинства створило можливість для розкриття сутності системи доведення й дізнання в карному судочинстві.

Диспозитив доведення в судовій практиці тісно пов'язаний із проблемою відносності істини, що певним чином відображається в мові за допомогою різноманітних технік доведення. Іншими словами, процесуальний характер судової істини формується на рівні мовної майстерності і мовної культурної запрограмованості, де практика судової клятви, присяги сама по собі створює ефект істинності. Традицією «клятви на Біблії» формується прийняття безумовної істинності показань свідка. Текстове поле істинності промови судді й присяжних зумовлене законом: у цьому випадку працює диспозитив «закон – істина». Так виникає загальна спрямованість текстуального поля всього судового процесу – воля до істини через пізнання. Істинність судова сама по собі є умовністю й відносністю, однак, одягнена традицією в рамки закону, присяги, професійних обов'язків, істина перестає бути реальною і стає «культурно приреченою». У ситуації відносності категорії істинності в судовій практиці роль промови, успішної мовної діяльності значно зростає. Необхідність переконати носіїв законної істинності (суддів, присяжних) приводить до необхідності доведення провини або виправдання: «Воля до істини – прагнення до істини – пронизує всі дискурси. Розгортання істини виступає як найважливіша система виключення. Ці функції належать мовній практиці адвокатів у суді присяжних»[188, с 122].

У представленому контексті диспозитив доведення виявляє всю складність своєї структури. Це й дискурси, і недискурсивні практики, мовні особливості і норми, що регламентують розв'язання, допоміжні судові прецеденти, судовий етикет, коментарі, філософські висловлення, моральні правила – усе це номінується одиницями мови, усе це різноманітні мовні практики, що становлять диспозитив доведення. Так ми доходимо висновку, що диспозитив має фреймову структуру, що відбиває закономірності взаємодії між елементами дискурсивними й недискурсивними, так чи інакше втіленими в семіотичну систему, у тому числі і мовну.

Як фреймова структура диспозитив доведення має набір технік і базованих на них технологій доведення в суді, що прагнуть до встановлення судової істини. Саме засобами диспозитива судочинства не тільки зафіксоване

й зберігається традицією, але й приймається як істина, підкріплена владою, тобто законна. Таким чином, диспозитив доведення уможлиблює взаємозв'язок знання і влади, істинності і закону.

Диспозитив доведення формується всією судово-правовою системою ведення судового процесу: техніками й технологіями доведення, наборами засобів дізнання й допиту, розподілом і належним веденням ролей у судовому процесі, історично закріпленими нормами, культурою, традицією.

Викладене ще раз підтверджує теорію Л. Вітгенштейна, який розглядає мовний акт як певну гру, створену й здійснену засобами мови [40]. О.С. Александров пише: «Диспозитив – це сама природа зв'язку між зазначеними елементами: дискурсивними й недискурсивними. Це гра, зміни позицій, зміна функцій цих елементів» [4, с.124].

Як видно з викладеного, диспозитив доведення з'являється як фреймова структура, а отже, його дослідження вимагає застосування методик когнітивного аналізу, зокрема фреймового. З опорою на довідники й енциклопедичні словники мають бути описані сценарії – колективні уявлення соціумів різних історичних епох про право, закон, що закріплює його, мораль, істину, владу й пізнання, соціальний контекст як фактори, що впливають на розуміння професійного обов'язку і способу доведення істини або способу виправдання підсудного.

Слід зазначити, що істина і право можуть бути розглянуті в різних своїх іпостасях, кожна з яких коректує мовну стратегію адвоката. Так створюється типологія диспозитива доведення.

Мовний акт є результатом використання певних технологій і технік як мовного, так і позамовного порядку. Для диспозитива доведення характерні техніки виключення, систематизації елементів фігур мовлення, техніки доведення й градування. Аналізуючи промови адвокатів, необхідно з'ясувати співвідношення й особливості використання названих технік.

Юридична техніка заснована на використанні в мовній практиці одиниць юридичної мови, які спрямовані на тлумачення певної юридичної норми. Особлива майстерність юриста-практика полягає в умінні маніпулювати

законом, юридичною термінологією відповідно до суспільних настроїв і соціально-культурних особливостей колективного слухача. Ось чому мають бути виявлені суспільні настрої і соціальний контекст роботи адвоката.

Техніка доведення побудована на способі аналізу конкретних фактів судової справи, а також на створенні системи аргументів, відповідних до матеріалів справи. Зазначені техніки базуються на вмінні вдало маніпулювати законами й презумпціями. Техніки доведення є в судовому дискурсі тотожною процесам пізнання в реальному світі. О.С. Александров виділяє три різновиди технологій доведення:

- технологія, побудована на міфологічному мисленні, яке стає основою створення судової істини, мовним способом додавання судовій практиці реальності й змісту. Цією основою стають вірування, слухи, марновірства, наприклад: клятва (клятва на Біблії, приношення в жертву, гадання й т.п.);

- технологія визнання". В основі такої судової практики лежить наявне визнання й письмове мовлення (протокольоване), установлені в даній слідчосудовій системі. Письмовою формою такої технології стає протокол, засобом посвідчення юридичного змісту є катування, прийняття присяги, клятва, очна ставка, свідкування, упізнання;

- технологія інтелектуально-вольового характеру, тобто в основі здійснення судової діяльності лежить модель „ вільної оцінки доказів". Ця модель включає усні виступи в суді як діалогічного, так і монологічного характеру (обвинувальні й захисні промови юристів, слово підсудного, допит свідків у суді і т.д.). Ключовим у цьому випадку дослідник представляє застосування техніки доведення за допомогою маніпулювання побічними доказами.

Методика доведення в одному диспозитиві може включати декілька з перерахованих технологій, однак, на думку О.С. Александрова, необхідно, щоб домінуючою була одна.

Наведена вище класифікація побудована на видах і техніках проведення судового процесу й наслідку (наприклад, доказовий або змагальний), і завдання дослідника полягає в тому, щоб з'ясувати продуктивність використання тієї або

іншої технології, особливості змін у варіюванні технологіями.

Визначальною підставою процесу встановлення судової істини через знання в рамках певного диспозитива доведення є ті мовні ролі, які даються всім фігурантам судового процесу. Фактично всі мовні практики юридичного виробництва засновані на тактиках і стратегіях, установлених технікою і технологією диспозитива доведення, закономірностях і трансформаціях формування ефекту влади і її дієвості на основі певних дискурсів. Саме тому диспозитив доведення в суді присяжних репрезентується як рольова гра, заснована на мовному етикеті, умінні й традиції, де головною метою стає встановлення знання судової істини і ліквідація всіх елементів незнання злочину.

Кожній історичній епосі, соціальній формації відповідає певна законодавча технологія, система формальних доказів і тверджень. На основі такої соціально-історичної або ж етнічно-культурної зумовленості ряд дослідників (Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицька, О.С. Александров) вважає за можливе виділити типології технік диспозитива доведення „на основі їх зв'язку із законодавчою технікою”. Звідси випливає, що кожна історична епоха створювала свої диспозитиви доведення, сформовані системою технік, методів, законів і т.д., однак такій системі властива мобільність і відносна гнучкість. Це й обумовило можливість трансформації, переходу від однієї техніки до іншої. Наприклад, властивий Середньовіччю інститут катування, виключений із практики демократичного правосуддя й уведений знову в часи процвітання „культів особистості”. Так і судове красномовство квітне в часи введення судів присяжних і регресує в часи диктатур, виключення практики присяжних засідань.

Саме тому, на нашу думку, необхідно докладно розглянути, прийняті у XIX і XX-XXI ст.ст. типи диспозитива доведення.

Отже, в центрі уваги виявляються дискурсивні практики ситуативного характеру. М. Фуко пише про необхідність «розглядати дискурс із погляду тієї ролі, яку він відіграє у відтворенні й функціонуванні домінування в суспільстві» [188, с.164].

Юридичний дискурс – одна з найважливіших практик, що містить ідею влади. Виділяються види юридичного дискурсу залежно від характеру, місця, традицій і ситуацій використання. Актуальність і реальність існування юридичної дискурсивної практики заснована на офіційних етикетних і законодавчих умовах комунікації, носіями таких комунікативних ситуацій (комунікантами) є певна група людей – юристи. А.І. Барташева відзначає: «Дискурс як «мова, занурена в життя» є діалогічним і цілеспрямованим процесом – у ході спілкування комуніканти прагнуть організувати взаємодію, оптимально наближену до успішного досягнення поставленої мети» [20, с.84]. Це насамперед дискурс захисту, дискурс переконання, спростування й доведення. Однак множинність дискурсивних практик зумовлює необхідність розгляду всіх видів юридичного дискурсу в комплексі, і це стає можливим завдяки введенню в науковий обіг поняття диспозитива.

Диспозитив доведення як складова юридичної діяльності обов'язково містить у собі мовну й текстову вербальні засоби реалізації дискурсивних стратегій. Він являє собою складну різнорівневу структуру, яка багато в чому подібна зі структурою переконання, але має й деякі відмінності. Подібність полягає в наявності ідентичних структурних елементів процесів доведення й переконання: тези переконання (доведення), мети, аргументації, демонстрації й результату. Відмінність – у змісті кожної із структурних частин, виборі методів досягнення мети і своєрідній взаємодії обраних методів із владою, законом і мораллю суспільства. У наступних розділах нашого монографічного дослідження саме й виявляються особливості взаємодії названих факторів.

1.4. Взаємозв'язок дискурсивного і власне лінгвістичного аналізу в дослідженні диспозитива доведення

В основі використання методів дискурсивного аналізу тексту юридичної спрямованості лежить уявлення про те, що спосіб спілкування через мовну систему знаків не тільки відбиває навколишній світ, але також сприяє його

створенню, зміні й модифікації. Тобто мовній практиці юристів властиві еволюційні процеси: еволюція й інволюція, прогрес і регрес, збагачення і збідніння, інтелектуалізація і термінологічні підміни.

Критичний дискурс-аналіз передбачає наявність теорій і методів емпіричного дослідження відносин між дискурсом, з одного боку, і мовними судовими практиками, з іншого. Логічно вважати, що в дискурсивних практиках відбиваються зміни в мові права, судовій культурі, у законотворчості тощо.

Однозначного визначення поняття *критичний, дискурсивний* аналіз на сьогоднішній день не вироблено. Найбільш відповідним для дослідження мовних закономірностей переконувального дискурсу є підхід Норманна Фрекло, який включає кілька філософських передумов, теоретичних методів, методологічних керівництв, специфічних прийомів лінгвістичного аналізу [142, с. 99].

Підхід Норманна Фрекло базується на трьох головних принципах:

1. Застосування детального лінгвістичного аналізу тексту.
2. Макросоціологічний аналіз дискурсивних практик досліджуваного матеріалу.
3. Мікросоціологічний аналіз при використанні якого юридична, законотворча, судова діяльність розглядається як набір «логічних» правил і структур.

Дискурсивний аналіз використовується для того, щоб з'ясувати закономірності протікання дискурсивних процесів у юриспруденції, законотворчості. Принципи побудови і функціонування текстів переконувального дискурсу в юридичній сфері дають можливість виявити особливості судового мовлення не просто як мовної даності, а як продукту мови, суспільства й свідомості в комплексі. Л. Філіпс і М.В. Йоргенсен стверджують: «Необхідна міждисциплінарна точка зору, у якій сполучається текстовий і соціальний аналіз» [186, с. 107], і це твердження приймається в нашій роботі як один із орієнтирів дослідження. Відзначимо, що воно повною мірою відповідає моделі дискурсивного аналізу, запропонованій Т. ван Дейком

(соціальний контекст, прагматичний контекст, лінгвістичний контекст) [54]. Мета критичного дискурсивного аналізу полягає в тому, щоб прояснити закономірності лінгвістичної дискурсивної зміни явищ судової законотворчості.

Дискурс включає письмове й усне мовлення. Критичний дискурс-аналіз спрямований саме на вивчення закономірностей співвіднесення мови й образів, де образ являє собою певний лінгвістичний текст. У такому розумінні дискурс – це форма мовної практики, яка водночас і творить світ, і сама створюється за допомогою процесів законотворчості і юридичної практики. Цей взаємозв'язок не тільки робить внесок у створення, удосконалювання і зміни законотворчих і судових принципів і структур, але й ураховує, що особливості дискурсу зумовлені екстралінгвістичними факторами.

Для критичного дискурс-аналізу найважливішою визначальною є набір способів впливу, за допомогою яких люди можуть моделювати і змінювати світ, у тому числі і юридичні практики. Мова виступає в цьому випадку як спосіб впливу, вона перебуває в діалектичному взаємовідношенні до соціального, культурного, суспільного. При проведенні критичного дискурсивного аналізу найважливішими параметрами для визначення дискурсу переконання вважаємо:

- наявність комунікативної події. «Комунікативна подія – конкретний випадок використання мови як, наприклад, газетна стаття, фільм, відео, інтерв'ю, або політичний виступ» [184, с.109].

- порядок дискурсу – конфігурація всіх типів дискурсів, які використовуються і відповідному соціальному інституті, яким є суд.

У теорії дискурсивного аналізу Л. Філіпс і М.В. Йоргенсен виділяють набір типів дискурсу: жанри й дискурси. Під поняттям «жанр» розуміється специфічні форми використання мови, представлені набором або одним функціональним стилем, прикріпленим до певної соціальної практики. Так виділяється жанр судової промови.

Порядок дискурсу формується дискурсами юриспруденції. У середині такого дискурсу, певним порядком організованого, існують певні дискурсивні практики, за допомогою яких інтерпретуються текст і мовлення.

Так, великі або чітко вибудовані факти, наявність цитат, висновків-рекомендацій, юридична термінологія, превалювання мовної діяльності – це складові порядку дискурсу суду присяжних. Дискурс переконання в судовій практиці, у якому говорять і пишуть мовою «переконання» і «співпереживання», відрізняється також орієнтацією на громадськість.

Кожний акт мовної комунікації з таких позицій розглядається як комунікативна подія, що перебуває в трьох вимірах:

- текст (мовлення, лист, зображення, або весь комплекс);
- дискурсивна практика (конструювання, виробництво, сприйняття);
- соціальна практика (етикетні, правові й законотворчі складові).

Усі три виміри є обов'язковими для включення в дискурсивний аналіз комунікативної події. Аналіз такого типу сконцентрований на лінгвістичних особливостях тексту, процесах дотичних продукування й сприйняття тексту. І все це з урахуванням комунікативної практики, яка стала причиною для відповідної мовної події, у відповідній дискурсивній практиці.

Л. Філліпс і М.В. Йоргенсен відзначають: «Важливо усвідомлювати, що аналіз лінгвістичних особливостей тексту неминуче припускає аналіз дискурсивних практик і навпаки» [184, с.111]. Враховуючи викладене, звернемося до обґрунтування вибору лінгвістичних методів аналізу диспозитива доведення.

Д. А. Руденко, С.О. Мегентесов, Г.Г. Хазагеров вважають, що хід розвитку наукового знання в лінгвістиці відрізнявся дискретністю. С.О. Мегентесов, Г.Г. Хазагеров підкреслюють: «У першому випадку нова методологічна схема повністю заперечує попередню, витісняє її й концентрується у своїх теоретичних підставах лише на одному із протиборчих полюсів. (Користуючись сучасною термінологією, такий хід розвитку наукового знання можна назвати перерваним, або дискретним)» [117, с. 6]

Як уважають С.А. Мегентесов і Г.Г. Хазагеров, знакова концепція мови, сконцентрувавшись на діахронічних аспектах буття цієї системи, виключила з поля зору проблеми виникнення, еволюціонування, історичного

розвитку мов. Утрачено інтерес до проблем виділення мовних констант і первинних основ мови [117, с.68].

Концепція природності й метафізичної сутності мови, яка прагне до ідеалістичного підходу постулює її природність, убачає в мовній системі «дух народний», певний сутнісний початок людини. При такому підході важливим стає ретельне й глибоке дослідження закономірностей розвитку мови, реконструкція її найдавніших станів. Мова здобуває статус онтологічної константи людства, вона є одним із ключів до вирішення найважливіших філософських проблем, мова визначає співвідношення індивідуума, нації, буття і мислення.

Однак при однобічності наведених вище методологій виникають невіршені проблеми, не підвладні методологічному апарату жодної з лінгвістик. Багатомірність мови, помножена на різноманіття й пріоритетне положення філософської методології, спирається на принцип абсолютного заперечення попередньої теорії. Дослідження високого ступеня точності й детальності розкриває ще одну сторону буття мови, складаючи мозаїку «системи систем».

Наприкінці ХХ століття у вітчизняній лінгвістиці намічається принципово важлива для методології зміна. На зміну по черзі теоріям, що переміняються, приходять якийсь методологічний синтез діалектична єдність. Комплексність вибраних методів ведуть до створення метатеорії.

Структурна складність предмета дослідження – мовних практик переконувального дискурсу в суді присяжних – диктує необхідність використовувати комплекс методів безпосередньо лінгвістичних. Ю.С. Степанов відзначає: «Сучасна лінгвістика характеризується екстраполяцією методів: ті самі методи переносяться з певної сфери мови на іншу, на інший матеріал» [165, с.12]. Іншими словами, при виконанні лінгвістичного дослідження необхідно враховувати одночасно закони логіки мови і логіки опису та використання мови й мовлення.

Обґрунтоване наукове лінгвістичне дослідження необхідно робити, використовуючи три основні алгоритми: 1. Розроблену методологію як

рівень «передлінгвістики». 2. Методику, яка має бути уточнена відповідно до мети й предмета дослідження. 3. Набір практичних методів, тобто „металінгвістику” як таку.

Методика дослідження й аналізу мовних практик переконувального дискурсу диктує необхідність використання комплексу лінгвістичних методів і дискурсивного аналізу, оскільки судова риторика є продуктом і складовою мовної системи, і в той же час є продукт суспільної та свідомої діяльності людини. Відповідно в дослідженні використаний семантичний і семно-компонентний аналіз мови.

Методи лінгвістичного семантичного аналізу дозволяють визначити системні зв'язки синонімії, антонімії, визначити закономірності й форми використовуваної термінології й фразеології.

Основними цілями дослідження є: а) групування й тематична систематизація за тотожними і протилежними компонентами лексико-семантичного значення лексичних шарів судових промов юристів;

б) виділення інваріантних складових граматичних і морфологічних особливостей мови юристів;

в) розгляд синтаксичних особливостей складання судових промов.

Лексико-семантичні відносини і зв'язки компонуються за допомогою парадигматичних рядів як послідовне продовження морфологічних і граматичних особливостей мовних практик.

Компонентний аналіз лексичних складових мовної практики спрямований на виділення слова-компонента (на понятійному рівні образа-компонента) на рівні семантичних множників. Дослідник виділяє слово, лексему, мовний образ як елемент структури мовного акту, а значення слова, образа приймається як мотивуючий елемент значення відповідного парадигматичного ряду в цілому.

Саме застосування компонентного аналізу дає можливість визначити функціональні лексико-семантичні шари й семантичні поля – ланцюги мовних одиниць, тематично, стилістично зв'язані між домінуючою метою висловлення і загальним набором лексичних засобів. Компонентний аналіз значень спрямований на виявлення відносин синонімії і варіативності лексичного

наповнення судових промов.

З метою розкриття специфіки і стилістичних особливостей промов відомих юристів-ораторів минулого в дослідженні застосовується метод зіставного аналізу. Зіставний метод – це можливість дослідження й опису особливостей мови одного видатного оратора через мовні особливості іншого. Розроблення принципово нових для мовознавства методів опису й аналізу структурних зв'язків у межах мовної практики спирається на семіотичний, конотативний, когнітивний аспекти. Тобто для виділення складових переконувального дискурсу необхідна актуалізація певних понятійних, предметних, атрибутивних ознак, дій, оцінок і цілей здійснення комунікативного акту.

Так, логічний аналіз мови – це логіко-лінгвістичний напрямок дослідження мови, яке досліджує залучення і склад логічних структур людського мислення у створених мовних актах, як одиницях процесів говоріння. Синхронний аналіз промов видних адвокатів припускає використання логічних методів поділу на лексико-семантичні групи лексичних шарів.

При здійсненні розподілу матеріалу промов переконувального дискурсу через категорії логіки в дослідженні планується: а) виявити закономірності здійснення мовних актів переконувального дискурсу на лексичному рівні; б) скомпонувати понятійні групи-фрейми на основі логічних і семантико-структурних компонентів у внутрішній структурі мовного акту переконувального дискурсу; в) виявити вплив граматичних категорій і синтаксичних конструкцій на формування універсальних логічних структур; г) позначити еволюційні процеси у створенні промов переконувального дискурсу.

Дослідження продуктивних форм і конструкцій створення успішних промов судової практики веде до необхідності використання методів логічного аналізу. Так, на основі логічних категорій у роботі виділяються певні продуктивні для промов переконувального дискурсу граматичні моделі.

Логічний аналіз мови спрямований на дослідження специфіки й рівня логізованості функціональних одиниць природньої мови, що уможливорює

виділення та дослідження в широкому мовному просторі мовних потенціалів.

Висновки до розділу 1

Критичний аналіз літератури із проблем аналізу дискурсів різних типів, зокрема юридичного, дозволив уточнити поняття й терміни, що використовуються в роботі, а також сформулювати наукову концепцію дослідження. Теоретичні основи дослідження представимо в таких положеннях.

1. У роботі приймається визначення дискурсу, представлене в лінгвістичній енциклопедії, що відбиває інтерпретацію аналізованого феномена Т. ван Дейком [54], Н.Д. Арутюнової та ін.: «Дискурс – зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними й ін. факторами; текст, узятий у подієвому аспекті; промова, розглянута як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що брав участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості (когнітивних процесах)» [224, с. 136 – 137]. Представлене визначення зобов'язує в аналізі переконувальних промов у судовому дискурсі враховувати три види контексту: соціальний, прагматичний і лінгвістичний.

2. Юридичний дискурс – дискурс, що належить до сфери діяльності соціуму, пов'язаної із законом, правом, мораллю, істиною і владою. Судовий дискурс – вид юридичного дискурсу, у якому співвідношення закону, права, моралі, істини й влади реалізується на суді.

3. Еволюція переконувальної промови в судовому дискурсі – це сукупність зумовлених соціально змін у стратегіях і тактиках суб'єктів говоріння, а також у власне лінгвістичних особливостях їхніх промов.

4. Одним зі складових судового дискурсу є диспозитив доведення – комбінаторна механіка по зчепленню означаючих в об'єктивне

знання про злочин і злочинця. Диспозитив доведення інтерпретуємо в роботі як сукупність елементів, задіяних у судовому процесі: дискурси, і недискурсивні практики, мовні особливості, що регламентують розв'язання, допоміжні судові прецеденти, судовий етикет, коментарі, філософські висловлення, моральні правила – усе, що номінується одиницями мови.

5. Диспозитив доведення завжди соціально зумовлений, але має й константні ознаки, що не залежать від історичних умов і інших соціальних факторів. Для виявлення особливостей еволюції переконувального мовлення на суді необхідне порівняння вимог до переконувального мовлення безвідносно до дискурсу та переконувального мовлення в диспозитиві доведення. Таке порівняння можна розглядати як перший етап аналізу проблеми.

6. Необхідність урахування когнітивної складової вимагає ретельного аналізу екстралінгвістичного контексту, в якому має бути виявлена специфіка уявлень соціуму про закон, право, мораль, істину, владу, об'єктивні умови діяльності адвоката, співвідношення його соціальних і професійних функцій. Актуалізація соціальних когніцій – завдання другого етапу аналізу проблеми.

7. Наступний етап має бути зорієнтований на дослідження «мовної гри» адвокатів, власне лінгвальних особливостей їхніх промов, що необхідно для виявлення специфіки мовного впливу в різні історичні періоди.

8. Мета останнього етапу – виявлення константних елементів, властивих мовним стратегіям і тактикам судового дискурсу за всіх часів, і тих, які змінилися під впливом соціальних умов. При цьому важливо виявити типи й тенденції змін. Константні елементи мовних стратегій можуть використовуватися у створенні моделей мовної поведінки й у наш час – вони розглядаються як своєрідні інваріантні ознаки переконувального мовлення в судовому дискурсі. Тенденції змін можна використовувати як орієнтири вибору елементів мовної стратегії і тактики або відмови від них.

РОЗДІЛ 2. СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ ДИСПОЗИТИВА ДОВЕДЕННЯ В СУДОВОМУ ДИСКУРСІ XIX ст.

2.1. Соціальний контекст як фактор вибору стратегій диспозитива переконання на суді в XIX ст.

У Росії XIX ст. йшла активна робота з формування й удосконалювання документів, що належать до сфери правосуддя, зокрема цивільного права. Юристи першої половини XIX ст., що вивчали історію права, розглядали його як явище суспільного життя, тісно пов'язане з іншими проявами російської дійсності (Д.І. Мейер, В.М. Лешков, І.В. Платонов та ін.). Процес розвитку вітчизняного права вони трактували як органічний, тобто такий, що зберігає наступність у змісті і послідовність у розвитку юридичних форм. Еволюція права уявлялася цілком самостійною, тобто заснованою на розвитку самобутніх правових основ. При цьому юристи-історики визнавали неминучість і необхідність в окремих випадках запозичень із законодавств інших держав. У юридичній літературі XIX – XX ст.ст. обговорювалося два основні питання, які мали концептуальне значення: питання про кодифікацію російського права і про межі запозичень у цій сфері. У зв'язку з полемікою із приводу необхідності кодифікації вітчизняного права в юридичній літературі XIX-XX ст.ст. панувало негативне ставлення до Зводу цивільних законів. Йому приписували численні недоліки: казуїстичність, пробіли, безсистемність викладення, застарілість змісту, відсутність самобутності та загальних основ, суперечливість і т.ін. [92; 132; 163; 175; 179].

Право – сукупність правил і норм, що визначають відносини людей у суспільстві, – виникає як елемент культури, як психосоціокультурна підсистема. Культура має знаковий (текстуальний), ціннісний і діяльний аспекти. Сама культура, з позицій семіотики, виступає як комунікативна діяльність по створенню, відтворенню і збереженню ціннісно значущих текстів. У цьому значенні – право явище інтерсуб'єктивне, результат безперервної

людської комунікації, що одержує правове значення при інтерпретації інституційних правових текстів, що встановлюють права й обов'язки суб'єктів соціальної взаємодії. Тому право неможливо зрозуміти як у цілому, так і в теоретичних формах його вираження, поза соціокультурним контекстом, а, отже, поза історією.

Структурним елементом культури є її "центральна зона" (Є. Шилз), де акумулюються основні цінності, вірування, переконання суспільства [186]. Центру протистоїть периферія, у межах якої можуть локалізуватися опозиційні і взагалі другорядні, групові і приватні цінності. Далеко не всі правові цінності переводяться на раціональну мову правової ідеології. Багато цінностей існують і впливають на процеси соціально-правової легітимації на рівні колективного несвідомого і продовжують його виявляти навіть тоді, коли "офіційні" ідеологічно раціоналізовані правові цінності міняють своє значення або зовсім перестають діяти.

Усе це має пряме відношення до Росії XIX ст. і наступних століть. Величезний вплив на формування російської культури і російської правової ідеології виявило візантійське православ'я, прийняття якого майже збіглося за часом з виникненням російської держави. Православна культура за своїм задумом являла собою цілісне, інтегральне явище, у якому соціальні протиріччя окремого і загального знімаються у вищому синтезі, заснованому на пріоритетних духовних цінностях. Її соціальним вираженням було прагнення до такої комунікації, яка, не обмежуючись формальною (правовою) взаємодією, надавала б можливості для духовного взаєморозуміння, заснованого на співчутті, співучасті і співпереживанні.

У Росії розвиток загальної теорії права був викликаний практичними потребами систематизації законодавства внаслідок здійснення в 60-і роки XIX ст. реформ Олександра II. Необхідно було в першу чергу розробити теорію державного права (права, створюваного державою). Зазначена обставина хронологічно збіглася з фазою посилення позитивістських настроїв суспільства й ослаблення духовної культури, що й зумовило розвиток теорії права на основі правового юридичного позитивізму, який приділяє основну увагу

вивченню правових норм, як вони виражені в нормативних актах держави. Видними представниками юридичного позитивізму, що здійснили значний вплив на формування загальної теорії права в Росії, були Е.В. Васьковський, Д.Д. Грім, М.Н. Капустін, Н.І. Палієнко, С.В. Пахман, Н.К. Ренненкамф, А.А. Рождественський. Багато хто з них не задовольнялись "чистим" позитивізмом і, намагаючись уникнути його крайностей, прагнули використовувати в правовій теорії також деякі соціологічні ідеї і принципи історизму [83; 123].

Свій другий підхід юридичний позитивізм знайшов у працях Г.Ф. Шершеневича (1863 – 1912) – останнього видатного представника цього напрямку в дореволюційній Росії. Однак саме в працях цього мислителя, теоретика й цивіліста, чітко виявилася однобічність і, як наслідок, наукова безперспективність усіх подібних юридичних інтерпретацій.

Цікаво, що ці ідеї російського правознавця, по суті, підірвали самі основи юридичного позитивізму, тому що припускали, що не сам факт установлення закону державою породжує право, а здатність влади переконувати в цьому населення. Іншими словами, фактично мова йшла про необхідність політичної легітимації влади і правової легітимації закону. Останнє, однак, неможливо, якщо визнавати лише політичну комунікацію, але заперечувати комунікацію правову.

Як видно з викладеного, ХІХ ст. відбило еволюцію в поглядах на право і його сутність, яка мала вплив і на зміни в системі правосуддя. Звертаючись до соціальних умов, у яких готувалася правова реформа ХІХ ст., слід зазначити насамперед відсутність системи правосуддя, відповідної соціальному рівню розвитку того часу. У науковій літературі неодноразово відзначалося, що відсутність розвинутої адвокатури в Російській імперії і в Україні, що й входила до її складу, негативно позначалося на розвитку правосуддя [123; 185; 92; 170; 179; 181; 134]. Стурбована цим станом Державна Рада в 1822 році відзначала: «Число людей, що займаються в нас ходінням по справах, досить обмежене й неблагонадійне. У Росії немає ще особливого класу стряпчих, які могли б задовольнити потреби громадян, забезпечуючи їх своїми

пізнаннями...» [123, с. 310]. Інститут адвокатів, названих присяжними повірниками, з'явився в Росії в 1864 році із уведенням Судових Статутів імператора Олександра II.

Це була довгоочікувана судова реформа, у ході якої суд став гласним, судді незалежними, судовий процес набув змагального характеру. Судовими статутами 20 листопада 1864 року був уведений також інститут мирового суду, який згодом був скасований Декретом « Про суд» № 1 22 листопада (5 грудня) 1917 р. Проте історичний досвід діяльності мирового суду становить значний інтерес для сучасного законодавця і правознавця.

Важливим соціальним фактором, який мав великий вплив на диспозитив доведення XIX в., стало введення суду присяжних.

Суд присяжних у царській Росії став дійсно демократичним інститутом, що погано вписувалися в самодержавний лад. Уведення суду присяжних викликало неоднозначні оцінки юристів того часу й відбувалося в умовах гострих дискусій. 6 червня 1857 року Олександр II повелів представити проект Статуту цивільного судочинства. І відразу ж одержав листа із сумнівами в правомірності й доцільності введення суду присяжних.

Необхідність судової реформи в Росії середини XIX століття, тобто створення правового режиму, диктувалася моральними вимогами захисту прав людини і внутрішніми проблемами. Однією із причин уведення суду присяжних була необхідність наблизити суд до суспільства, перешкодити суддівській сваволі, сприяти об'єктивності при розгляді справ і винесенню слушних розв'язань по них. Реформатори прагнули до того, щоб у вигляді суду присяжних "представництво народу було організовано на самих широких основах" [185, с. 95].

Представники передової суспільної думки усвідомлювали необхідність уведення суду присяжних у Росії: " Дійсно, неможливо уявити собі яке-небудь істотне поліпшення в карному судочинстві, не прибігаючи до такого суду" [123, С. 318]. Саме суд присяжних міг і повинен був забезпечити умови, що вселяли "загальну довіру до кримінального суду" [123, С. 318].

Провідниками ідеї введення суду присяжних у Росії були найбільш

освічені люди, які зуміли оцінити досвід суду присяжних за кордоном і зрозуміти необхідність уведення цієї форми судочинства в Росії. До цієї плеяди належать С.Е. Десницький [91, с. 113-141], що пропонував Катерині Великій ввести суд присяжних, декабрист Г.С. Батеньков, що нерозривно зв'язував перетворення в Росії із уведенням суду присяжних, і Н.І. Тургенєв [180]. Згодом положення про необхідність суду присяжних Н.І. Тургенєв розвив у роботі "Погляд на справи в Росії" [179, Ч.5]. В 1857 році Н.І. Тургенєв розробив докладний проект уведення суду присяжних у Росії [180, Ч. 4]. Після прийняття Судових статутів 1864 г суд присяжних був одним із найбільш ліберальних інститутів, заснованих у Росії [135].

Слід зазначити, що відкриття окружних судів, у яких діяли присяжні засідателі, у різних місцевостях Російської імперії відбувалося в різний час і тривало в цілому чотири десятиліття. Наприклад, у Санкт-Петербурзі і Москві суди присяжних стали діяти з 1866 г., в Одесі — з 1869 г., у Саратові — з 1871 г. і т.д. Разом із тим практика російських судів присяжних накопичувалася досить рівномірно, переходячи в знову створювані окружні суди у вигляді узагальнень касаційних розв'язань Сенату, циркулярів міністра юстиції, інших документів.

Суд присяжних, споконвічно будучи винаходом і надбанням загального права, виявився зручним і розумним настільки, що швидко поширився в багатьох державах на континенті.

Порядок судового наслідку в суді присяжних визначається відповідно до принципу змагальності й рівності процесуальних прав сторін. Допит підсудного, потерпілого, свідків і експертів проводиться сторонами. Суддя, а також присяжні засідателі через головууючого ставлять запитання цим особам тільки після того, як вони будуть допитані сторонами.

Рішення колегії присяжних засідателів щодо поставлених перед нею питань – вердикт – приймається в дорадчій кімнаті тільки присяжними засідателями. Присутність у дорадчій кімнаті інших осіб є підставою для скасування вироку, ухваленого судом присяжних. Під час обговорення поставлених перед ними питань присяжні засідателі повинні прагнути до

прийняття одностайних рішень і можуть приступити до формулювання в питальному аркуші відповідей, прийнятих більшістю голосів у результаті проведеного голосування, тільки після закінчення трьох годин після видалення в дорадчу кімнату. Порушення цього правила розглядається як істотне порушення карно-процесуального закону. Журі присяжних звичайно складається із дванадцяти чоловіків і жінок, обраних із співтовариства. Усі вони повинні відповідати певним вимогам, які варіюються залежно від місцевих законів. У будь-якому разі ці люди повинні мати незаплямовану репутацію і користуватися довірою суспільства, з якого вони обираються. Передбачається, що журі абсолютно неупереджене. Коли журі обране, починається процес, роль судді в якому зводиться до ролі конферансьє. Адвокати й аудиторія, перед якими вони виступають, – присяжні – є головними діючими особами процесу. Суддя стежить за тим, щоб усе відбувалося рівно й коректно. Суддя контролює допустимість доказів, що представляються присяжним (наприклад, опікується про те, щоб присяжним не вказували на карне минуле підсудного), пояснює журі, які саме статті закону мають відношення до розглянутої справи. Оцінка доказів і рішень про винність залишається за журі. Суддя за будь-яких обставин не повинен і не може втручатися в процес ухвалення рішення.

З юридичної точки зору владні повноваження суду присяжних зрозумілі. Якщо він знаходить, що обвинувачуваний невинний, той негайно виходить на волю. Рішення журі присяжних, наскільки неправильним або дурним воно може здатися судді або суспільству, є остаточним і не підлягає оскарженню. Якщо журі присяжних виносить обвинувальний вердикт, суддя застосовує карний закон і виносить вирок.

Так загалом виглядає інститут присяжних, який протягом усього розвитку системи цивільного права прищеплюється, відторгається й видозмінюється, завжди викликаючи бурхливу реакцію і гарячі дискусії. Суперечки навколо цього питання викликані насамперед сумнівом у відповідності вердикту, прийнятого судом присяжних, законам кримінального права. Представники журі присяжних не є юристами. Їм не знайомі закони,

кримінальний кодекс та інші юридичні документи – вони судять у відповідності до своїх уявлень про моральні норми суспільства. Саме цей факт вносить певну дисгармонію в судовий дискурс. Як відзначалося в попередній главі, його специфіка визначається наявністю трьох елементів: суб'єкта переконання (адвоката, обвинувача, підсудного), об'єкта, на який спрямоване переконання (судді) і закону. У суді присяжних останній елемент якщо й не нівелюється, то посідає периферійне місце, оскільки із законами присяжні як фахівці не знайомі. Місце третьої складової посідає людський фактор: присяжних можна переконати, апелюючи до їхніх почуттів, емоцій, але не розуму. Виявляється, що в подібному дискурсі переважну роль відіграють комунікативні стратегії і слово як складове комунікативних тактик і ходів. Саме тому вважається, що основною стратегією суду присяжних є стратегія змагальності: адвокат і обвинувачення неначе змагаються в переконувальному впливі на присяжних.

Щоб чітко усвідомити, як суд присяжних впливає на переконувальні промови на суді, доцільно порівняти його з іншою судовою системою.

Як відомо, судова система за участю присяжних одержала назву системи цивільного права. Вона протиставляється системі загального права. Традиція загального права теж наголошує на слово, але механізм його впливової сили є дещо іншим. Суди загального права віддають перевагу сказаному слову над словом написаним. Це означає, що якщо справа дійде до процесу, сторони і їх адвокати мають можливість контролювати його хід, ведучи боротьбу шляхом перехресного опитування свідків у залі суду. Суддя по суті відіграє роль арбітра, який повинен вирішити, хто правий, а хто винний. Такий процес одержав назву дорадчого, він ґрунтується на слідчій системі на протигагу змагальній.

Основні аргументи прихильників дорадчої системи зводяться до того, що змагальна система примітивна і часто несправедлива. Змагальні процеси, уважають європейські юристи, перетворюються в демонстрацію здатностей адвокатів, а правда найчастіше виявляється задушеною. Слідча система наголошує на роботі чесних суддів-професіоналів. Професіоналізація карного правосуддя зв'язується з більшою неупередженістю, справедливістю,

ефективністю. До участі присяжних у здійсненні правосуддя тут ставляться як до суду дилетантів.

Критикуючи ідею суду присяжних, не вдаючись у зміст їх судової діяльності, багато послідовників слідчої системи прагнуть бачити в присяжних представників суспільної думки щодо відповідної справи. Насправді присяжні не приносять у зал суду думку погано обізнаної маси, що склалася заздалегідь, а приходять виразити суспільну совість, і закон відгороджує їх від думок за стінами суду і навіть вносить цей факт у текст їхньої присяги. Суд присяжних – це не фрагмент вулиці, а сукупність людського досвіду, якому законом надане право судити. Це правосуддя, що зорганізується і керується звичайним суддею, врятованим від тиску навколишнього середовища, яке при одноособовому розгляді справи найчастіше прагне владно вплинути на результат суду.

В умовах самодержавства ліберальна сутність суду присяжних, основу якої становила незалежність присяжних при розгляді справи, привертала увагу великої кількості представників ліберально налаштованої частини суспільства. До суду присяжних могли мати відношення достатньо широкі верстви населення. Тому суд присяжних постійно перебував у центрі уваги російських дослідників і публіцистів. Саме діяльність суду присяжних зробила всесвітньо відомими справу про виправдання Віри Засулич, “справа Бейліса” і багато інших процесів, виграних відомими адвокатами. За підрахунками Л.Л. Демічева, із другої половини ХІХ до початку ХХІ ст. у Росії було видано більш півтисячі робіт, присвячених вітчизняному суду присяжних [56, с. 9].

Як видно з викладеного, думки вчених із приводу оцінки системи російського права ХІХ – початку ХХ ст. ст. розбігалися, але в цілому можна відтворити досить чітку картину правової реальності того часу. Основними тенденціями в правовому полі Росії були дві: тенденція до чіткості, логічності законів, точності формулювань і тенденція до демократизації судового процесу, яка виявилася в його гласності й незалежності діяльності суддів і адвокатури. Обидві тенденції мали вплив на характер судового процесу, який став змагальним. На диспозитиві доведення це відбилося насамперед у виборі мовної стратегії і тактики адвокатів: з одного боку, вони одержали можливість

маніпулювати законом, спираючись на його окремі нелогічності, неточності формулювань, інтерпретуючи його на свою користь і неначе уточнюючи його; з іншого боку, вони одержали потужний стимул до самовираження й самореалізації, чому в чималому ступені сприяла гласність – можливість бути почутим громадськістю. Змагальний характер діяльності адвокатів наповнив диспозитив доведення силою емоцій, бажанням і можливістю вплинути на емоції слухачів.

Схарактеризовані умови роблять промови обвинувача або адвоката особливо значущими, оскільки саме вони здійснюють вирішальний вплив на вердикт присяжних. Цей факт не може не позначитися на виборі стратегій і тактик переконувальних промов на суді.

Перш ніж приступити до розгляду особливостей переконувальних судових промов юристів XIX ст., виділимо характерні риси переконувального мовлення взагалі – без звертання до диспозитиву доведення. Без зіставлення із загальними ознаками і механізмами впливу переконувального мовлення з'ясувати специфіку переконання в судовому дискурсі неможливо.

2.2. Загальна характеристика переконувального мовлення в судовому дискурсі XIX ст.

Промова на суді названа переконливою, і це вимагає пояснення. Адвокат у промові представляє свою процесуальну позицію, яка споконвічно в крайньому випадку повністю протилежна позиції прокурора. Звідси впливає полемічний характер обох видів судових промов. Кожна з них має своєю метою переконати аудиторію в правильності своєї точки зору. Але крім цього судове мовлення однієї з основних своїх функцій має вплив, під яким мається на увазі вплив на аудиторію не скільки логічних, стільки психологічних доводів, вплив мовних засобів і композиції. У цьому полягає специфіка промов у диспозитиві доведення.

Переконувальне мовлення досліджувалося в тому або іншому аспекті в риторичі, теорії комунікації, лінгвоконфліктології, теорії аргументації, психології, психолінгвістиці й інших науках [26; 71; 103; 141 та ін.]. У зв'язку із завданнями, поставленими в нашій роботі, важливо з'ясувати, як загальні особливості переконання переломлюються в судовому дискурсі ХІХ ст., зумовлюючи його специфіку.

У науковій літературі неодноразово висловлювалася думка, що промова юриста – це особливий вид мовного впливу. «Промова юриста за всіх часів була прикладом ясності, логіки і культури. В ідеалі будь-яке мовлення є явище культури, але промова юриста – особливо. Але очевидно й те, що в юридичній практиці ми маємо справу з особливою структурою промови і зумовленістю мовної дії специфічними умовами», – відзначав О.Ф. Коні [231], і із цим не можна не погодитися.

З безлічі аспектів дослідження судових промов на даному етапі аналізу в центрі уваги поставимо такі питання:

- сутність переконувального мовлення взагалі і переконувального виступу юриста (адвоката, обвинувача) на суді ХІХ ст.;
- методи переконання в цілому і методи переконання в судовому дискурсі ХІХ ст.

У науковій літературі переконання розглядається як передавання повідомлень із метою схилити до певної думки або вчинку людину, впливаючи на її інтелектуальну, емоційну і вольову сфери. Переконати – означає за допомогою доводів довести або спростувати яке-небудь положення. Вважається, що у переконанні «ми не повідомляємо реципієнту нічого, чого б він уже не знав, але те, що він знає, представляємо для нього в іншому світлі» [101, с. 275]. Щодо судового дискурсу сутність переконання можна конкретизувати, оскільки юристи схиляють суд до цілком певної думки і вчинку: думки – прийняти позицію виступаючого (адвоката або обвинувача), вчинку – виправдати або визнати винним. Твердження О.О. Леонтєва для судового дискурсу справедливе лише частково, оскільки в диспозитиві доведення адвокат може використовувати факти, які не були відомі судді.

Новизна інформації для суддів може полягати в оцінці справи мовця, в інтерпретації вже відомих фактів з погляду позиції, займаної оратором. Що ж стосується громадян, присутніх на судовому розгляді, представників преси, а також присяжних засідателів, то для всіх перерахованих учасників карного процесу інформативний вплив проявляється в повному обсязі, оскільки вони, як правило, не знайомі з матеріалами справи заздалегідь.

Узагальнюючи викладене, переконання в диспозитиві судового доведення визначаємо як мовний вплив на суд і присутніх із метою схилити їх до думки промовця (адвоката або прокурора) щодо винності, ступеня провини підсудного або обставин, які тією чи іншою мірою виправдовують його.

Традиційна структура переконання включає такі елементи, як теза (основна думка), аргументація (доводи, що підтверджують основну думку), демонстрація (спосіб переконання) і результат, очікуваний суб'єктом переконання (зрозуміло, він повинен збігатися з метою переконання). У промовах юристів ХІХ ст. подана структура реалізується специфічно.

Тезу переконання юристи ніколи не формулюють на початку виступу. Більше того, вони намагаються почати виступ яскраво, оригінально, апелюючи до почуттів слухачів, намагаючись залучити їхню увагу до змісту промови, викликати симпатію до себе. Найважче для оратора – знайти правильний, потрібний початок. О.Ф. Коні радив підбирати такий вступ, який би “зачепив” слухачів, привернув їхню увагу. Однак готових рецептів юристи не виробили, і в ХІХ ст. вступи до їхніх промов були різними. Так, М.Ф. Плевако часто починав свій виступ словами « Добродії, але ж могло бути й гірше...» [156]. Часто, але не завжди. Початок захисної промови М.Ф. Плевако будував неординарно, що викликало інтерес у присяжних і змушувало їх прислухатися до того, про що буде говорити адвокат. Аналіз промов юристів ХІХ ст. показав, що більшість із них на початку своєї промови використовували стратегії співпереживання, намагалися показати, що вони відстоюють ті ж моральні позиції, що і їхні слухачі. Наприклад, захисна промова С. Андрієвського в справі Н. Андрєєва починалася так:

Добродії присяжні засідателі!

Убивство дружини або коханки, як і вбивство чоловіка або коханця, іншими словами, позбавлення життя найближчої людини у світі щоразу викликає в нас найглибші щиросердні переживання...[233, с.71]

Звернемо увагу на мовні сигнали формування загальних моральних установок: *щоразу викликає в нас*. Оратор не відокремлює себе від аудиторії, а, навпаки, демонструє повну приналежність до неї. Який би вступ не обрав судовий оратор, важливими є такі особливості:

- 1) у ньому має відбитися той конфлікт, на якому будується судова промова;
- 2) він має бути пов'язаний із головною частиною, служити відповідним пунктом для дослідження обставин справи;
- 3) вступ не повинен бути довгим;
- 4) вступ має стилістично гармоніювати з основною частиною (Бредермейер).

Вступи до промов адвокатів ХІХ ст. повністю задовольняють викладеним вимогам.

Як показало дослідження, юристи ХІХ в. не поспішають звертатися до викладення аргументів. Вони розуміють, що перш ніж прийняти певне рішення або зробити певну дію, людина має одержати відповідну інформацію, яка допоможе їй у цьому. Інформування може здійснюватися за допомогою різних методів, але юристи ХІХ ст. обирають як основний роз'яснення – оповідання, що являє собою викладення подій, суті справи. Правда, виняток становлять промови Ф.М. Плевако, який часто замість викладення суті справи переходив до різних способів впливу на слухачів. Ось один із прикладів, який вважається хрестоматійним. Судили бідну стару жінку, що вкрала чайник у своїх хазяїв. Знаючи особливості виступів Плевако, його улюблений прийом апеляції до почуттів присяжних, стратегії співпереживання, які він реалізовував із незмінним успіхом, прокурор сам використав їх у своїй обвинувальній промові, в якій висловив співчуття бідній бабусі. Він висловив усе, що можна було використати для пом'якшення вироку: стара хвора жінка, гіркий нестаток, крадіжка незначна, обвинувачувана викликає жалість, а не обурення. І все-таки

власність, підкреслив прокурор, є священною, і, якщо дозволити зазіхати на неї, країна загине.

Після виступу прокурора слово надали Ф.М. Плевако. Він розумів, що викладати суть справи немає необхідності, тому що все було зрозуміло, а викликати співчуття до бабусі – означає повторити сказане прокурором. І тоді, використовуючи узагальнення прокурора, виражене в останньому словосполученні (*країна загине*) адвокат звертається до стратегії створення контрасту, яку геніально реалізує за допомогою тактик гіперболізації та алогічного порівняння (соціальні події порівнюються з побутовими, що само по собі суперечить законам логіки):

Багато лих і випробувань довелося перетерпіти Росії, більш ніж за тисячолітнє існування. Печеніги тріпали її, половці, татари, поляки. Дванадцять мов обрушилося на неї, захопили Москву. Усе витерпіла, усе пододала Росія, тільки міцніла й росла від випробувань. Але тепер, тепер... бабуся украла чайник ціною в п'ятдесят копійок. Цього Росія вже, звичайно, не витримає, від цього вона загине безповоротно»[156].

Звернемо увагу на емоційний потенціал, пафос, характерний для виступів адвоката, і результат буде зрозумілий. Геніальний експромт Ф.М. Плевако врятував жінку від в'язниці, суд присяжних її виправдав. У судових виступах Ф.М. Плевако багато подібних неординарних виступів, у яких оповідання й роз'яснення не використовуються.

У науковій літературі виділяють три види роз'яснення: інструктивне, повідомлення і міркування [124]. Для судового дискурсу характерні останні два. Суть повідомлення та міркування зводиться до "викладу фактів у вигляді живого оповідання, яке приводить до певних висновків" [74, с. 99].

В основі судових дебатів лежить роз'яснення, яке припускає постановку перед реципієнтами питань " за" і " проти" і запрошує їх тим самим до міркування.

У диспозитиві доведення часто використовується спростування – "міркування, спрямоване проти висунутого положення, що й має своєю метою встановлення його помилковості або недоведеності" [74, с. 69]. У досліджених

промовах юристів XIX ст. спростування використовується вкрай рідко. Очевидно, цей факт пояснюється психологічними причинами. Спростовуючи, суб'єкт мовлення загострює конфлікт, підсилює протистояння між ним самим і обвинуваченням. У ситуації конфлікту переконувати складніше, тому спростування використовується тільки в тих випадках, коли сторона обвинувачення одержала неправильні факти.

Особливістю промов юристів XIX ст. є те, що їм властиве переконання, засноване на наведенні аргументів, маніпулюванні ними, неначе розсіюванні доводів по всій структурі промови. Інакше кажучи, юрист аргументує, коли викладає факти і роз'ясняє їх, коли спростовує ті або інші положення і думки.

Як правило, в аргументаційній частині промов усіх юристів обов'язково представлені такі тематичні блоки: "Аналіз зібраних у справі доказів", "Юридична кваліфікація злочину", "Індивідуалізація", "Міркування про міру покарання" [32]. У поданих аргументативних блоках оратором розглядаються і аналізуються матеріали справи, розкривається або цитується зміст конкретних статей законів, наводяться показання свідків, очевидців, дані експертизи і т.ін. Усе це вже відомо складу суду, однак залежно від того, ким виголошується промова, адвокатом або прокурором, інформація з'являється в дещо зміненому вигляді. Під різними ракурсами вона подається і присяжним. Так, державний обвинувач, функція якого полягає в оцінці злочину і особистості підсудного, викладенні фактичного складу злочину, аналізі доказів винності/невинності підсудного, обґрунтуванні кваліфікації та санкції повинен у своїй промові приділити більшу увагу інформативному впливу, метою якого є передача адресатові певної інформації. Промова адвоката спрямована на те, щоб допомогти суду і громадянам розібратися у фактичних обставинах справи, сприяти формуванню переконання суддів, здійснити виховний вплив на громадян. Найближча мета захисника підпорядкована відстоюванню інтересів підзахисного. У зв'язку із цим захисник у судових дебатах викладає суду міркування захисту по суті обвинувачення, а також щодо обставин, які виправдовують обвинувачуваного або пом'якшують покарання. Викладені спостереження підтверджують положення про те, що переконувальний вплив

більшою мірою характерний для захисних промов, ніж для обвинувальних, тому що від уміння адвоката переконати суд у своїй точці зору залежить доля конкретної людини [73]. Цікаво, що інформація різних блоків подається по-різному в промовах обвинувачів і адвокатів. У промовах обвинувачів представлені блоки "Аналіз зібраних у справі доказів", "Юридична кваліфікація злочину" і "Міркування про міру покарання". Зрідка дається оцінка або згадуються мотиви злочину (як у промові прокурора про бабусю), але в цілому чітко представлені саме названі блоки. У промовах адвокатів, за нашими спостереженнями, згадані блоки точніше було б назвати по-іншому і додати ще один. "Аналіз зібраних у справі доказів" точніше було б назвати «Власна інтерпретація зібраних у справі доказів», блок "Юридична кваліфікація злочину" точніше назвати "Моральна кваліфікація злочину", дуже повно представлений блок «Індивідуалізація», а "Міркування про міру покарання" слід назвати «Обґрунтування виправдання» або «Обґрунтування пом'якшення».

Демонстрація (спосіб переконання) як структурний елемент переконувального мовлення припускає використання певних аргументів і комунікативних стратегій. Доводи, як відомо, діляться на логічні і психологічні. Логічні доводи спираються на реальну дійсність, логіку співвідношення понять у ній. Вони можуть подаватися від часткового до загального, тобто індуктивним шляхом. Спочатку аналізується окремий факт, а потім він підводиться під загальновідоме положення, яке і є основним у переконанні. Існує і протилежний шлях – від загального до часткового, тобто дедуктивний. У цьому випадку дається твердження, яке прийняте всіма, а потім встановлюється відповідність його окремому факту.

Індуктивний шлях представлений у доводах, які ґрунтуються на прикладах (довід від прикладу), і доводах, які ґрунтуються на фактах (довід від факту). При цьому факти і приклади можуть бути вибірковими, тобто може здійснюватися селекція інформації, якщо цього вимагає досягнення комунікативної мети.

Психологічні доводи ґрунтуються не на фактах і прикладах, які відповідають об'єктивній реальності, а на фактах, прикладах, положеннях, які

стосуються інтересів людини, його успішності, щастя, кар'єри, вірувань, смаків, бажань, мріянь і т.ін. Психологічні доводи класифікуються по-різному. Одна із класифікацій ураховує те, на що спирається комунікатор, моделюючи свою мовну стратегію і тактику. Виділяють такі типи доводів:

- довід від перспектив. Переконаючи в чомусь, комунікатор показує позитивні перспективи відповідного результату (Приймеш моє рішення – будеш мати гарні перспективи);

- довід від погроз. У цьому випадку коментарі зайві;

- довід від авторитету. Комунікатор посилається на особу, яка є авторитетом для адресата. Це може бути цитата з твору авторитетної особи або усне висловлення;

- довід від співчуття. Комунікатор намагається викликати співчуття в особи, яку переконує. Співчуття комусь – це те, що поєднує комунікантів;

- довід від вірувань. Комунікатор апелює до вірування адресата.

Представлений перелік психологічних доводів можна було б продовжити. У теорії комунікації логічні доводи вважаються сильними, а психологічні – слабкими, хоча дискурсивні практики частіше свідчать про протилежне співвідношення.

Аналіз промов юристів XIX ст. на суді показав, що вони використовують доводи специфічно.

У практиці усного змагального судового розгляду важливо не тільки спиратися на факти судового впровадження, але й правильно вибудувати хід міркувань, щоб увійти в контакт і одержати схвалення аудиторії. Досвідчений оратор використовує види аргументів, найбільш оптимальні для аудиторії і ситуації. Для аргументів застосовні як логічні операції, так і посилення на традиції і авторитети. Це безпосередні (прямі) і опосередковані (непрямі) аргументи, емоційні аргументи і психолінгвістичне маніпулювання.

Механізм дії переконувального мовлення на суді простежимо на прикладі фрагментів захисної промови С. Андрієвського:

Вам необхідно зрозуміти обох і сказати про них тільки правду, зважаючи на те, що вони один одного не розуміли, тому що завжди й усюди "чужа душа -

- потьомки".. А в шлюбі, де, здалося б, у чоловіка і дружини одне тіло,-- це загальне правило підтверджується особливо часто.

До речі, навряд чи знайдеться інша пара, настільки єдина ззовні й настільки роз'єднана усередині, як Андрєєв і Зінаїда Миколаївна.

Подивимося ж, яким чином сплелася їхня доля.

Почнемо із чоловіка.

У перший шлюб Андрєєв вступив ще на двадцять третьому році. Шлюб був спокійний, без особливого захоплення. Дівчина була з гарної сім'ї, на три роки молодша за Андрєєва. Подружжя зажило дружно. Андрєєв залишався вірним чоловіком у найточнішому сенсі цього слова. Різноманітності в жінках він не шукав, не любив і навіть не розумів. Він був із породи "однолюбів". Так тривало понад десять років. Лише на тридцять п'ятому році перед Андрєєвим з'явилася спокуса в особі Сари Левіної. Мимоволі він був одурманений. У ньому заговорила, якщо хочете, "друга молодість", тому що перша пройшла непомітно. Це фатальне почуття набагато глибше й повніше захоплює помірну й нерозпусну людину, яка вперше відчула природній потяг до жінки. Скромний чоловік, що прогавив бурхливі пристрасті юності, у таких випадках думає собі: "От воно, нарешті, те теперішнє щастя, яке, здається, усі знають, а я ще ніколи не випробовував"...

Я назвав Андрєєва "однолюбом", а тепер начебто впадаю в протиріччя... Як же "однолюб", якщо "друга молодість"?

Але люди цілком чисті в статевому відношенні досить рідкі. Тобто, звичайно, є на світі бездоганні жінки, що не знали, нікого, крім свого чоловіка. Бувають і чоловіки, що залишаються вірними своїм дружинам, вступаючи з ними в шлюб після всілякого бешкетування. Але чи є така подружня пара, яка з'єдналася при обопільній безвинності, і залишилася непорочною до труни. Тому Андрєєв, який знав протягом 30 років усього двох жінок, може бути названий чоловіком цнотливим, чистим, схильним до однолюбства...

Чи Бажав Андрєєв того, що зробив? Ні, не бажав, тому що наступного ж дня говорив своїм знайомим: "Я, здається, віддав би геть усе, щоб цього не трапилося"...

Карати кого б то не було за вчинок, до очевидності беззвітний, -- нелюдяно, та й непотрібно...

От усе, що я прагнув сказати. Я намагався роз'яснити вам цю справу мовою вашої совісті. Правду кажучи, я не сумніваюся, що ви зі мною погодитесь.

І вірте, що Андрєєв вийде із суду, як кажуть, "з пониклою головою"... На дні його душі буде, як і раніше, незціленна рана... Його гріх перед богом і кривава примара його дружини -- у всьому своєму жаху -- залишаться з ним нерозлучними до кінця [233, с.71].

Перед нами типовий приклад синкретичної промови, в якій сполучаються і навіть взаємодіють ознаки інформування, переконання та сугестії. Використовуючи в цілому стратегію співробітництва, яка реалізується в тактиках спільного міркування і спільного пошуку істини, адвокат інформує присяжних про життєвий шлях підзахисного. Але це не промова, що інформує у чистому вигляді. Кожна нова думка оратора супроводжується новим тактичним ходом, який приводить до необхідності виправдати підсудного. Для того, щоб з'ясувати, що ж найбільше подіяло на присяжних – інформація, аргументи або сугестія, – трансформуємо цю промову, представивши її спочатку як власне інформативну, потім – як власне переконувальну. Власне інформативна промова виглядала б так:

Підсудний був одружений двічі. Як чесна людина, залишаючи першу сім'ю, він не обділив матеріально дочку від першого шлюбу, виконав умову першої дружини не розривати шлюб до заміжжя дочки. Другу дружину він жагуче любив, урятував її від виселення з Петербурга. Він був щасливий у другому шлюбі, не підозрюючи, що йому дружина зраджує. Довідавшись про її зраду, він якийсь час ще сподівався, що все можна виправити. Але коли дружина загрожувала йому виселенням із Петербурга, підсудний убив її [233, с.71].

Навряд чи подібне перерахування фактів із життя підсудного забезпечило б виправдувальний вердикт присяжних. Власне переконувальна промова могла б мати такий вигляд.

Підсудного треба виправдати, тому що:

1. Він був чесною людиною і залишився б нею, якби не зрада дружини.
2. Він жагуче любив свою дружину і ні в яких інших ситуаціях не бажав би її смерті.
3. Дружина зрадила його, розтоптавши його почуття. Вона заслуговує на покарання!
4. Дружина зробила підло стосовно нього, удавшись до погрози виселення з Петербурга.
5. Підсудний убив дружину в стані трансу.

Ясно, що наведені в такій формі доводи не забезпечили б виправдання – у найкращому разі тільки співчуття.

Але підсудного виправдали, хоча кожний із представлених доводів можна було б або не брати до уваги, або спростувати:

Був чесною людиною? Але ж першій дружині зрадив! Не бажав би смерті в інших ситуаціях? Але ніхто не може розпоряджатися життям іншої людини ні в яких ситуаціях! Дружина зрадила його? Але він сам колись зробив так само, розтоптавши почуття першої дружини! Погроза виселення? Але це тільки слова! Це не мотив для вбивства! Стан трансу? Так він два тижні обмірковував ситуацію і навіть купив зброя вбивства – кинджал!

Зовсім зрозуміло, що в промові адвоката актуалізувалися і стратегії сугестії, причому кожний новий факт повідомлявся з використанням впливу. Свідомістю присяжних маніпулювали. І тоді довід виглядав як природній і цілком переконувальний. Розглянемо тактику сугестії в її мовному вираженні.

Після вітання і першого речення відразу впливає хід, який у риторичній суперечці визнаний хитруванням, – аксіоматичність доказів: *Чужа душа – потьомки*. І відразу нагадування: у шлюбі це правило підтверджується особливо часто, тобто зради – не рідкість. Так присяжних готують до того, що зрада підсудного дружині в цілому явище тривіальне – це не виняток із правила. Чи варто його засуджувати?!

Далі адвокат розповідає про перший шлюб, але це не просто оповідання – це обґрунтування причин, з яких руйнування шлюбу виглядає як неминуча подія: *Шлюб був спокійний, без особливого захоплення*. Інакше кажучи, шлюб

без пристрасті, без любові. У підтексті звучить: такий шлюб довго не протримається. Потім оратор малює образ скромного, наївного, недосвідченого чоловіка, який потрапив під дію жіночих чар. Більше того, оратор на час стає психологом і відкриває присяжним дві істини: по-перше, потяг до гарної жінки природній, а для чоловіка, що не відчував пристрасті в молодості, тим більше; по-друге, всі люди грішні, і в порівнянні з іншими підсудний майже янгол. Оповідання про янгола переривається, і починається оповідання про демона – другу дружину підсудного. Такий різкий контраст теж працює на вплив, тим більше що образ вимальовується огидний об'єктивно. Оцінний вплив підсилюється прийомом суперечки із третьою особою – це теж один із видів хитрування в переконанні. Третя особа – коханець другої дружини – стає уявним опонентом, якому протистоїть уже не сам адвокат, а адвокат разом зі своїми слухачами:

Генерал (коханець дружини) характеризує покійну з найкращої сторони: «Правдива, чесна, розумна, скромна». Чи так це? «Правдива»? Вона його обдурила, що незаміжня. «Чесна»? Вона ще в 1853 році брала в Пистолькорса (коханець дружини) невідомо на що 50 тисяч рублів. У практичному розумінні, так, вона була не промах. Але в розумінні інтелектуального рівня була жахливо дріб'язковою, злонравною. Нарешті, «скромна»... Про цю скромність генерал тепер може зробити висновок з оповіді Фанталова... [233, с. 76]

Звернемо увагу на прихований вплив, який здійснюється за допомогою комплексу засобів: стратегічних, тактичних і власне мовних. Дві перші позитивні риси спростовуються фактами, у спростуванні третьої риси використовується ідіома з яскраво вираженим негативним забарвленням – *не промах*. А спростуванням третьої позитивної риси автор себе не обтяжує. Це теж прийом: мовляв, вам і так усе ясно, **ми з вами чули** (Фанталов на суді виступав як свідок).

У кінцевій частині промовець використовує комунікативний хід, явно зорієнтований на вплив: він стверджує (мовні індикатори маніпулятивного впливу виділені нами жирним шрифтом):

Карати кого б то ні було за вчинок, явно неусвідомлений, - ***не по-***

людськи, та й не потрібно.

Виходить, що у випадку визнання підсудного винним присяжні зроблять не по-людськи. І як заключний акорд звучить кінцівка, в якій адвокат знову викликає співчуття до підсудного (бідний, він буде так страждати!) і апелює до вірувань зі зрозумілим підтекстом: його гріх перед Богом, а не перед людьми.

Треба відзначити, що заключній частині промови на суді, як і вступній, юристи ХІХ ст. надавали величезного значення. О.Ф. Коні писав: «Кінець промови повинен закруглити її, тобто зв'язати з початком... Кінець – розв'язка всій промові (як у музиці останній акорд – дозвіл попереднього; хто має музичне чуття – той завжди може сказати, не знаючи п'єси, судячи тільки з акорду, що п'єса скінчилася); кінець повинен бути таким, щоб слухачі відчули (не тільки в тоні лектора, це обов'язково), що далі говорити нема чого» [231, с. 107]. Більше того, О.Ф. Коні затверджував, що найсильніші аргументи й докази повинні бути подані наприкінці промови. Більшість обвинувальних промов самого О.Ф. Коні починалася й закінчувалася звертанням до присяжних засідателів із думкою про слушний вирок. Кінцівки промов відомих адвокатів і обвинувачів ХІХ ст. відповідають усім вимогам, і саме такий приклад ілюструє заключна частина мови С. Андрієвського, представлена вище.

Підсумовуючи викладене, перелічимо ознаки промов юристів ХІХ ст. у диспозитиві доведення, що становлять їхню специфіку в порівнянні із загальними ознаками переконувального мовлення:

1. Переконувальна промова на суді – це мовний вплив на суд і присутніх із метою схилити їх до думки промовця (адвоката або обвинувача) щодо винності, заходу провини підсудного або обставин, які тією чи іншою мірою виправдовують його.

2. Специфіка структури переконання в судовому дискурсі полягає в тому, що структурні елементи не представляються як дискретні. Теза переконання з'являється у двох іпостасях. З одного боку, вона всім відома ще до початку промови (виправдати або врахувати пом'якшувальні обставини), з іншого, вона ніколи не формулюється юристом, а представляється ніби імпліцитно. Кожний фрагмент промови на суді містить тезу в підтексті.

3. Більшість юристів XIX ст. на початку своїх промов використовували стратегії співробітництва, які реалізувалися в тактиках співпереживання, спільного пошуку істини, і спільних моральних підвалин.

4. Юристи XIX ст. приділяли велику увагу завершенню промов, використовуючи у висновку найсильніші аргументи, формулюючи заключну частину лаконічно і емоційно.

5. У промовах юристів XIX ст. використовувалися стратегії, властиві промова інформативного типу, міркування і сугестії.

6. Юристи XIX ст. віддавали перевагу психологічним доводам і психологічному обґрунтуванню фактів.

Аналіз промов юристів XIX ст. показав, що питання про методи мовного впливу на суді XIX ст. вимагає спеціального розгляду в аспекті використання маніпулятивних технологій і стратегії масок.

2.3. Особливості мовного впливу в диспозитиві доведення XIX ст.

Факт мовного впливу на суді в будь-яку епоху настільки очевидний, що навряд чи його можна поставити під сумнів. У зв'язку із завданнями, поставленими в нашій роботі, важливо з'ясувати особливості мовного впливу, характерні для суду XIX ст.

У нашій роботі мовний вплив на суді розуміється як сукупність комунікативних стратегій, тактик і мовних прийомів, що забезпечують досягнення ілокутивних цілей у диспозитиві доведення.

На думку С.І. Недашківської, мовний вплив можна представити у вигляді певної системи, яка містить у собі такі елементи:

- а) діючий індивід (суб'єкт впливу);
- б) об'єкт впливу;
- в) засоби або знаряддя дії;
- г) метод дії або спосіб використання засобів;

д) реакції індивіда, на який здійснюється вплив (результат впливу) [124].

Суб'єктами мовного впливу в нашому випадку (діючими індивідами) є обвинувач і адвокат, об'єктами – журі присяжних, суддя, а також журналісти і громадяни, які через свої особисті мотиви виявилися в залі суду. Поняття *засобу впливу*, на наш погляд, не є термінологічним, оскільки має кілька значень: засобом впливу є й мова взагалі, і окремі її одиниці (слова з переносним значенням, фразеологічні звороти, прислів'я, приказки, афоризми, тексти та ін.), і стилістичні фігури, тропи, і комунікативні стратегії і тактики. У нашому випадку засобом впливу на суд виступають промови обвинувача та адвоката, а також сукупність перерахованих вище факторів. Як відзначає С.І. Недашківська, у рамках теорії мовного впливу виділяють такі його види:

переконання;

сугестія;

інформативний вплив;

фатичний вплив[124].

В інших джерелах види мовного впливу розмежовують за різними ознаками – метою, способами, дискурсивними ознаками і т.ін. [121, с.52-53]. У нашій монографічній роботі переконання й сугестія розглядаються як методи мовного впливу, а встановлення контакту зі слухачами – як засіб досягнення ілюктивних цілей, тобто засіб мовного впливу. Спостереження, проведені в рамках нашого дослідження, підтверджують відоме положення про те, що в процесі мовного впливу використовується сукупність методів і засобів.

Аналіз промов юристів ХІХ в. показав, що в диспозитиві доведення виявляється деяка специфіка процесу доведення, причому вона відрізняється в промовах обвинувачів і адвокатів. Специфіка структури і змісту переконувальних промов була розглянута в попередній частині роботи. На

даному етапі дослідження вважаємо за необхідне розглянути факти маніпулювання свідомістю слухачів, виявлені в процесі ознайомлення з промовами юристів XIX ст., а також установити особливості сугестії, яка була розглянута на прикладі промови С. Андрієвського. Оскільки в нашій роботі сугестія кваліфікується як один із методів маніпулювання, виникає необхідність довести факт сугестії в промовах адвокатів як специфічної ознаки диспозитива доведення в XIX ст., а не як поодинокий факт мовної практики С. Андрієвського.

Під сугестією розуміється вплив, що забезпечує сприйняття однією людиною ідеї іншої. Якщо переконання являє собою вербальний (словесний) вплив, то сугестія – це як вербальний, так і невербальний вплив. При впливі звук несе певний зміст, який фіксується не свідомістю реципієнта, а його несвідомою сферою. Таким чином, звук звертається безпосередньо до почуттів, емоцій. А.К. Кіклевич і О.А. Потєхіна відзначають, що вплив «ґрунтується на ірраціональному, неаргументованому впливі одного суб'єкта (суггестора) на інший (суггеренда) або групу суб'єктів, а також на некритичному сприйнятті повідомлення, відсутності його адекватного розуміння, логічного аналізу його змістовної структури» [85, с. 115].

На думку С.І. Недашковської, процес сугестії характеризується такими ознаками [124]:

- адресат позбавлений логічного аналізу змістової структури повідомлення. На наш погляд, такий ефект досягається за рахунок підвищеної емоційності промови, впливу на почуття слухачів, який завжди нейтралізує здатність до критичного аналізу;

- адресант має відносно високий авторитет і відчуває свою психологічну перевагу над адресатом. Відзначимо, що, на наш погляд, саме авторитет Ф.М. Плевако в багатьох випадках забезпечив його перемогу в судовому процесі. Такою ж є причина перемоги П.Я. Александрова в процесі В. Засулич та інших;

- повідомлення характеризується непрямую організацією компонентів

аргументаційного впливу. Аналіз переконувальних промов юристів, виконаний у нашій роботі, представлений у попередній частині, повністю підтверджує подане положення. За даними нашого дослідження, непряма організація досягається за рахунок синкретичності методів впливу: переконання й інформування, а також за рахунок емоційно-оцінного потенціалу промови. Виявляється, що адвокат ніби й не бажає особливо тиснути на думку присяжних – він просто повідомляє факти. Але в його промові інформація, факти повідомляються емоційно і супроводжуються оцінкою;

- сприйняття повідомлення характеризується некритичністю. Як уже було відзначено, вважаємо, що критичність сприйняття інформації знижується за рахунок емоційного зараження, якого досягає адвокат;

- приводить до консенсусу непомітно. Цей факт був показаний на прикладі промови С. Андріївського і підтверджений усім дослідженим матеріалом. Аналіз матеріалу приводить до висновку про прихований, маніпулятивний вплив промов юристів XIX ст.;

- ураховуються такі індивідуальні особливості адресата, як недорослість, низький рівень розвитку інтелекту, масовість, змінений стан свідомості. На нашому матеріалі ця теза «не працює». На наш погляд, його можна прийняти як ознаку для певних типів дискурсу – але не для захисної або обвинувальної промови на суді.

Сугестія містить у собі як вербальні, так і невербальні форми впливу. На думку С.І. Недашківської, до вербальних засобів впливу належать монологічна форма (втім, переконання, як правило, будується також у вигляді монологу), при якій головна роль належить суггестору [там же]. Уважаємо це зауваження другорядним для диспозитива доведення, оскільки монологи виголошують і обвинувач, і адвокат, але вселяє рішення і виграє справу тільки один із них.

Ще одним фактором сугестії є концентрація уваги реципієнта на окремо взятому предметі, об'єкті, явищі, ідеї, які нав'язуються суггестором.

Досягається це в основному за рахунок численних повторів дефініції або за допомогою набору його синонімів. Простежимо дію зазначеного фактора на прикладі промови Ф.М. Плєвако в справі ігумені Митрофанії, виділивши жирним шрифтом повторювані слова та словосполучення, які і є індикаторами описуваної форми сугестії. Зауважимо, що повторювані елементи ми розділяємо на два типи: повторювані твердження й повторювані оцінки. Повторювані оцінки виділяємо не тільки жирним шрифтом, але й підкресленням:

Зі слів Ушакова ви знаєте, що на 150 000 рублів векселів Мединцевої він звіз до Сушкіна. Сушкін не дивувався, не сумнівався: від ігумені він уже знав про товар...

Ми не віримо цьому: це показання підробляється під пояснення Макарова, на суді, який стверджував, що цей вексель без підпису він вручив ігумені, а та вже добула підпис Мединцевої.

Так недарма ж Макаров, опікун Мединцевої, допомагав ігумені й Сушкіну обібрати Мединцеву! [231, с. 346]

Ефективним засобом впливу бажаних ідей є емоційна оцінка об'єкта, про який іде мова, а також експресивність промови в цілому. Показово, що в диспозитиві доведення на суді в XIX ст. до експресивності промови зверталися й обвинувачі, і адвокати. Наприклад, Ф.М. Плєвако в промові щодо справи Бертенєва:

Небагата внутрішніми силами натура Бертенєва...звикне він до свого положення, безвладний і слабкий... [231, с. 332]

І от обоє – невдахи, обоє – зламані життям або помилками виховання, вони починають піддаватися впливу улюбленої теми... [231, с. 333]

Сугестія в цілому і засоби її реалізації в нашій роботі розглядаються як способи маніпулятивного впливу на свідомість слухачів. Звернемося до цього питання.

Аналіз теоретичних джерел показав, що поняття маніпулятивного впливу в науковій літературі інтерпретується по-різному [192; 26; 169; 65]. Розглянувши велику кількість наявних дефініцій, Є.Л. Доценко виділив п'ять груп ознак, які зафіксовані у визначеннях більшості науковців. До них належать такі: 1) родова ознака – психологічний вплив, 2) відношення маніпулятора до іншого як до засобу досягнення своїх цілей, 3) прагнення одержати односторонній вииграш, 4) прихований характер впливу (як факту впливу, так і його спрямованості), 5) використання психологічної сили, гра на слабких рисах. Крім того, ще два критерії виявилися відділеними: 6) спонукання, мотиваційне привнесення, 7) майстерність і вміння у виконанні маніпулятивних дій [63]. Узагальнюючи представлену інформацію, Є.Л. Доценко сформулював чотири визначення поняття маніпулятивного впливу, які, відрізняючись за формою вираження, акцентують увагу на основних ознаках цього феномена. Одне з них має такий вигляд: “Маніпуляція – це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого приводить до прихованого порушення в іншій людині намірів, що не збігаються з його актуально наявними бажаннями” [там же]. Погоджуючись із тлумаченням у цілому, висловимо деякі міркування щодо окремих ознак. По-перше, психологічний вплив навряд чи може градуватися за ступенем майстерності: у випадку немайстерного виконання немає результату, а виходить, немає і психологічного впливу – є лише спроба його здійснити. Ознаку *майстерності* не слід заперечувати (хоча вона не виглядає як термінологічна), її логічно розглядати як іманентно властиву маніпулюванню. Особливо це стосується маніпулювання, здійснюваного юристами XIX ст. По-друге, інтерпретуючи поняття маніпулювання, навряд чи доцільно звертатися до питання про “актуально наявні бажання” об'єкта впливу – вони не є предметом аналізу маніпулятора. Маніпулятор, виконуючи свої дії, зосереджує увагу на своїх цілях, бажаннях, намірах, не цікавлячись бажаннями об'єкта впливу. У представленій дефініції роль цілеполягання маніпулятора не враховується, хоча в одному із чотирьох варіантів на цю ознаку звертається увага. Відтворити цю ознаку у визначенні

необхідно у зв'язку з тим, що саме цільові настанови визначають вибір засобів маніпулювання.

Один із відомих сучасних психологів С. Кара-Мурза визначив маніпуляцію як частину технології влади [79, с. 16]. Таку ж думку висловлював і лінгвіст Р. Барт [18]. Це зауваження виглядає переконливо.

Враховуючи викладені міркування, вважаємо за необхідне уточнити дефініцію маніпулятивного мовного впливу щодо нашого дискурсу і інтерпретуємо його як прихований вид мовного впливу, який спонукає присяжних, суддю і громадськість прийняти сторону виступаючого. Як бачимо, ми виключили з нашого визначення ознаку шкоди об'єкту маніпулювання. У нашому випадку мова може йти не про шкоду, а про нейтралізацію критичного мислення слухачів, яке часто штовхає до прийняття емоційних рішень.

Маніпулятивний мовний вплив – з одного боку, окремих вид мовного вплив поряд із переконанням, з іншого, – одна з тактик переконання, яка розцінюється як некоректний прийом, із третього – один із способів сугестії.

Аналіз промов юристів XIX ст. дає підставу стверджувати, що вони часто зверталися до маніпулятивного мовного впливу. У нашому випадку маніпулятором є юрист, мета якого абсолютно очевидна – схилити слухачів до своєї точки зору. До маніпулятивних дій їм доводиться звертатися з ряду мотивів. Для обвинувача таким мотивом є бажання довести провину підсудного, адже саме обвинувач виступає як представник влади і закону. За даними дослідження, обвинувачі XIX ст. рідше зверталися до маніпулятивного впливу в порівнянні з адвокатами. Очевидно, це пояснюється соціальними ролями обвинувача й адвоката. Обвинувач діє на стороні закону і моральних норм, які узаконені суспільством, тому представники суспільства, якими є присяжні, споконвічно ніби на стороні обвинувачення: вчинив злочин – будеш покараний. Обвинувачеві немає необхідності переконувати суд прихованими шляхами, він як представник закону все повинен робити законно відповідно до своєї соціальної ролі. До маніпулятивних дій він звертається тільки тоді, коли відчуває якусь погрозу недотримання закону: або нестандартні обставини, які можуть зіграти не на його користь, або участь у справі сильного адвоката, що

вміє обійти закон і переконати суд. Маніпулятивні дії з боку обвинувача ми спостерігали в справі з бабусею, яка вкрала чайник. Обвинувач на цьому процесі тимчасово ніби надягнув маску співчуваючого, але відразу її зняв: мовляв, співчуваємо, але закон – насамперед.

У промовах адвокатів XIX ст. маніпулятивний вплив спостерігається майже завжди. Засобом маніпуляцій є насамперед той емоційний настрій, який адвокати створюють у своєму виступі. Емоційний вплив виступає як необхідний елемент переконання. Спробуємо пояснити цей факт.

По-перше, судова промова – це виступ професійного юриста, що викладає суду логічні, правові, фактичні обставини, що обґрунтовує власне ставлення до вчиненого підзахисним, своє ставлення до доказів, одні з яких він відкидає, другі вважає достовірними, треті – сумнівними, суперечливими. По-друге, судова промова – це фактор психологічного впливу на суддів і присяжних.

У захисній промові адвоката <http://www.pravoteka.ru/enc/91.html> зазначені особливості створюють структурно-сміслову сполучення раціонального й емоційного елементів. Своєю промовою адвокат ніби веде за собою аудиторію в пошуках істини. За словами О.Ф. Коні, у промові необхідно доводити й переконувати. А подібні якості можливі тільки при вмілій комбінації логічного і процесуального, емоційного і правового впливу.

Гарна захисна промова, побудована за всіма канонами риторики, особливо важлива у розгляді кримінальних справ за участю присяжних засідателів. Російська дослідниця психології і поведінки присяжних засідателів у російських судах психолог В.А. Пищальникова, яка довгий час вивчала феномен суду присяжних, пише про те, що присяжні, що поставлені перед вибором між рівно переконливими рішеннями, стануть на бік того, хто викликає в них почуття справедливості й моральності [132]. Відзначений В.А. Пищальниковою прийом – один із видів маніпулятивного впливу. Якщо урахування соціального контексту є обов'язковим для будь-якої промови, то для промови на суді його значення зростає.

Саме урахування соціального контексту і прийом включення в нього

конкретної справи забезпечив перемогу адвокатуві Александрову в судовому процесі над В. Засулич. Для того щоб осмислити механізм цього маніпулятивного впливу, розглянемо докладніше соціальний контекст і історію виправдання Віри Засулич. Віра Засулич стріляла в Трепова, петербурзького градоначальника. Вона мстила за зганьблену честь студента Боголюбова, якого губернатор наказав висікти тільки за те, що той не зняв у його присутності шапки, і який, не винісши цієї ганьби, повісився в камері [157].

Ще до вбивства Олександра II, з 1878 року політичних процесів у Росії ставало все більше. Переслідування терористів тривали й після царевбивства. Але терору менше не стало. Слідом за репресіями почалась перша російська революція, а потім настали часи есерівського терору, безпрецедентного за числом жертв. Спробуємо відповісти на запитання, чому так відбулося, які помилки допускала влада.

Вважається, що основною помилкою було саме посилення репресій. З 1872 року політичні справи за новими указами царя вилучалися із загального порядку судочинства. Спочатку Олександр II розпорядився сформувати спеціальну комісію при Російському Міністерстві юстиції для обговорення тих законів, які слід було злегка підправити, щоб із терором було зручніше боротися. А потім, у тому ж році, у відповідь на вбивство шефа жандармів Мезенцова, цар розпорядився передати всі процеси над терористами у ведення військових судів. У військових судах Росії завжди всі процеси йшли швидше. Працював із терористами військовий суд двох категорій: військово-окружний суд (такий був у кожному військовому окрузі) і тимчасовий військовий суд (для термінового розв'язку конкретної справи, якщо місце здійснення злочину було далеко від міста, де був військовий окружний суд). Будь-який генерал-губернатор, заарештувавши терориста, міг без негативного наслідку передати його військовому суду.

У цій ситуації єдиною можливістю довідатися про те, що ж відбувається з терористами, були самі суди. На них продавалися квитки, громадськість юрбилася близько будинків судів ледве не з вечора, бажаючи обов'язково потрапити ранком на засідання. Причому пускали не всіх бажаючих. Квитки

діставалися царським сановникам, військовим, чиновникам. Студенти й нігілісти, ліберальна різночинна інтелігенція – ці люди юрбилися на площах перед судом і чекали будь-якого вихідного з будинку суду, щоб оточити його щільним кільцем і "викачати" з нього інформацію. Зрозуміло, деяким із них іноді вдавалося проникнути на засідання. І тоді у співчуваючих народовольцям і російським терористам було власне джерело інформації.

У такій обстановці, коли суд ставав подобою нинішніх новин із місця події, важливим було те, як поводитися на цих процесах самі обвинувачувані. І, звичайно ж, процеси вони використовували в пропагандистських цілях. Багато дослідників промов на суді відзначали, що особливо героїчно поводитися на процесах жінки-терористки [123; 146; 159]. Віра Засулич зберігала повний спокій і взагалі відрізнялася дивною холоднокрівністю, хоча вона, за її власним визнанням, чекала, що її повісять після суду. Холоднокрівність Віри Засулич у комбінації з її скромністю, наївною щирістю і жіночою привабливістю – усе це викликало симпатії до неї присяжних засідателів.

Інші жінки-терористки в масі своїй обрали тактику бойкоту суду. Софія Лешерн, перша жінка-терористка, присуджена в Росії до смертної кари, відмовилася від показань узагалі, а в останньому слові сказала тільки, що вона зневажає суд. Коли вона вислухала свій смертний вирок, то заявила, що покаже всій країні, як умирають жінки-революціонерки. Потім, коли її помилували, вона була цим фактом дуже незадоволена.

Олександра Афанасьєва закричала суду "Убивці", коли їй зачитали смертний вирок.

Жінки "Процесу II" – Марія Ковалик, Олександра Малиновська, Марія Коленкіна – відмовилися від показань узагалі. Причому одна з них, коли слухала промову прокурора, перебила його, сказавши, що не бажає слухати цю нахабну брехню, і попросила повести її назад у в'язницю.

Така сила волі не могла не викликати поряд із жахом і деякої симпатії до цих жінок. І все-таки основну пропагандистську роль на цих процесах відіграли адвокати терористів.

Процеси над терористами відразу підняли російських адвокатів на іншу –

політичну – сходинку. На цих процесах усі найвідоміші російські адвокати відточували свою майстерність, прекрасно розуміючи, як співчуває ліберальна частина суспільства їхнім підзахисним. Саме адвокати перетворили процеси над терористами в якусь подобу засобу масової інформації. Адвокат все-таки був ніби незалежним джерелом – не обвинувачем і не обвинувачуваним. Він дивився на ситуацію збоку. До того ж терористів захищали талановиті адвокати Росії, їх слово користувалося величезною довірою.

Завдяки тому, що російські адвокати перетворили ці процеси в засіб інформації про стан суспільства, активне співчуття терористам виявила творча інтелігенція, як російська, так і світова. За терористів і народовольців просили Лев Толстий і Володимир Соловйов. Про них писали Бернард Шоу, Генріх Ібсен, Марк Твен, Віктор Гюго, Еміль Золя, Оскар Уайльд, Жюль Верн, Гі де Мопассан та інші відомі особистості. Навіть світова інтелігенція потрапила під чарівність російського нігілізму і терористів.

Процес Віри Засулич тривав усього один день. Відомо, що на суддю Коні попередньо здійснювався тиск для того, щоб він вів справу в потрібному напрямку. О.Ф. Коні не піддався тиску. Прокурор у своєму промові загострив увагу на самоправності Засулич. Враховуючи цей факт, О.Ф. Коні не став переривати адвоката, який теж говорив про самоправність. П.Я. Александров говорив, що постріл Віри Засулич був відповіддю на самоправність влади. Знаменитий адвокат застосував прийом маніпулятивного впливу – з урахуванням соціального контексту повернув справу з побутового рівня на рівень соціальний. У його промові ми можемо побачити цілий ряд прийомів маніпулятивного впливу, зокрема сугестії. Наведемо фрагмент його приголомшливої промови і виділимо в ній індикатори маніпулятивного впливу: жирним шрифтом – індикатори оцінки та емоційної напруги, жирним шрифтом з підкресленням – повторювані одиниці як індикатор впливу, а недискретні індикатори прокоментуємо нижче.

*Не в перший раз на цій лаві злочинів і **важких щиросердних страждань** є перед судом суспільної совісті **жінка** за обвинуваченням у **кривавому злочині**. Були тут **жінки**, що мстили смертю своїм спокусникам; були жінки, що*

забруднювали руки в крові коханих людей, які зрадили їм, або своїх більш щасливих суперниць. Ці жінки виходили звідси виправданими. То був суд правий, відгук суду божественного, який дивиться не тільки на зовнішню сторону діянь, але й на внутрішній їхній зміст, на дійсну злочинність людини. Ті жінки, здійснюючи криваву розправу, боролися й мстили за себе. Вперше тут жінка, для якої в злочині не було особистих інтересів, особистої помсти, – жінка, яка своїм злочином розпочала боротьбу за ідею в ім'я того, хто був їй тільки побратимом з нещастя всього її молодого життя. Якщо цей мотив провини виявиться менш важким на терезах божественної правди, якщо для блага загального, для торжества закону, для суспільної безпеки потрібно визнати кару законною, тоді нехай здійсниться ваше караюче правосуддя! Не замислюйтеся! Небагато страждань може додати ваш вирок для цього надламаного, розбитого життя. Без докору, без гіркої скарги, без образи прийме вона від вас рішення ваше й утішиться тим, що, можливо, її страждання, її жертва запобіжать можливості повторення випадку, який зумовив її вчинок. Як би похмуро не дивитися на цей учинок, у самих мотивах його не можна не бачити чесного й шляхетного пориву.

[233, с. 30-31]

Віру Засулич виправдали повністю й беззастережно. Її на руках винесли із залу суду захоплені глядачі.

Як бачимо крім емоційної напруженості, створеної адвокатом, його оцінок, які висловлені були не прямо, а за допомогою експресивних одиниць мови, присяжні відчували дію ще й інших засобів сугестії. Приймаючи в цьому фрагменті стратегію оповідання, адвокат апелює до попередніх справ, у яких за схожі злочини жінки були виправдані. Підтекстовий зміст використаного тактичного ходу зрозумілий: інших виправдали! Так навіюється думка про те, що треба виправдати і цю жінку. Особливо ефективним виявився тактичний хід маніпулятивного впливу, який можна назвати як переведення референта на інший рівень – у цьому випадку на іншу сферу суспільного життя: попередні жінки мстилися за себе, а ця – за **побратима**. Далі знову маніпулятивний хід: адвокат ніби відстороняється від захисту і надає повну самостійність

присяжним (судить, як вважаєте за потрібне, - будь-яке рішення підсудна прийме **без докору**). Але в підтексті звучить протилежна думка, і такий ефект досягається гіперболізованим закликом не замислюватися. А наприкінці, як апофеоз, звучить твердження про чесні й шляхетні мотиви злочину.

Переведення аргументу на соціальний рівень вважається діючим засобом диспозитива доведення. Саме тому Ю.Ф. Лубшев рекомендує в якості необхідних обставин з'ясування в судовому слідстві "кримінологічних" обставин учинку, вивчення минулого життя підсудного, аналіз об'єктивної ситуації, роль зовнішніх чинників, невірних дій навколишніх, причин і умов, що сприяють зчиненню злочину [112].

У юридичній літературі неодноразово відзначалося, що процес Віри Засулич за своїм підсумком – виправдувальним вироком – серед судових процесів над терористами в царській Росії явище унікальне. Ні до, ні після революціонери, викриті в терористичних актах, не виправдовувалися. Виправдання Засулич – наслідок щасливого для неї збігу багатьох обставин, але, насамперед, прорахунку влади, що вирішила представити політичний замах на Трепова як звичайну карну справу і ризикнула передати справу суду присяжних. Як ми вже відзначали, за законом державні злочини не були підсудні присяжним, вони розглядалися іншими судовими інстанціями. Перша помилка – передача справи до суду присяжних. Присяжні судять не за законом, а за своїми уявленнями про моральні норми.

Як вважає Генрі Резник – президент Гільдії Російських адвокатів, виправдання Засулич – наслідок декількох помилок влади, зумовлених абсолютною правовою дрімучістю тодішнього міністра юстиції графа Смалена. У суді присяжних розмежовуються два питання: доведеності злочину і винності підсудного. Провина в суді присяжних – категорія не стільки юридична, скільки моральна. Визнати винним – означає морально засудити особистість, затаврувати її як морально невідповідну. Шляхетні спонукання, злочинне діяння як реакція на очевидне зло можуть виключити в очах присяжних кримінальну провину. Наступний прорахунок Смалена – заборона прокуророві-обвинувачеві навіть згадувати про мотиви вчинку Засулич. А П.Я. Александров

на мотивах злочину побудував свою промову, у підтексті якої звучало: зроблено акт волаючого беззаконня, а всі мовчать. Ніякої реакції з боку громадської думки, мовчить влада, мовчить цар. І тільки одна, дівчина, що постала зараз перед судом, вирішила не залишати зло безкарним, своїм пострілом затаврувала сваволю і принесла себе в жертву ідеї людської гідності. І присяжні розділили позицію захисту, давши зрозуміти владі, що суспільство протестує проти безправ'я, і навіть така крайня реакція як постріл у самодура виправдана, коли сама влада покриває знущання над людьми.

Важливу роль у виправданні В. Засулич відіграв О.Ф. Коні. Це була роль, запропонована йому законом, - роль безстороннього головуючого в судовому засіданні, який керує судовим процесом, роз'ясняє присяжним правила оцінки доказів, обставини, які слід ураховувати у вирішенні питання про винність чи невинність. О.Ф. Коні не переривав Александрова під час проголошення його промови, більше того, він нагадав у своєму напутньому слові присяжним про значення *мотиву* скоєного вчинку (а адвокат кваліфікував його як **шляхетний**).

На важливість урахування соціальних умов у судовій промові адвоката звертав увагу і відомий російський юрист XIX – початку XX ст.ст. Л.Е. Владимиров: «Справа захисника – роз'яснити, звичайно, у межах справи, що розглядається, сторону злочину, щоб з'ясувати межі особистої провини підзахисного, тієї провини, проти якої як прояву особистої волі бореться карна юстиція. Кожна пересічна кримінальна справа відбиває в собі цілий соціальний лад життя з усіма його фатальними приреченнями, - і показати цю картину, у рамках відповідного карного випадку, є завдання і обов'язок карного захисту, який інтерпретується, звичайно, ширше, ніж у буденній професійній практиці... Обов'язок захисника – дати присяжним сторони справи, тобто впливу соціальних умов на підготовку волі до злочину. Захищаючи свого підзахисного, адвокат, який не опустився до низини ремесла, відстоює завжди певну ідею, розгадує певну загадку сучасного життя» [39, с. 47].

Аналіз промов юристів XIX ст. і наукової літератури свідчить про те, що адвокати того часу використовували прийом перенесення референта в

соціальну сферу діяльності у кожному зручному випадку. Характеризуючи діяльність юристів другої половини XIX ст., багато дослідників висловлювали думку про те, що адвокати того часу були політиками. У науковій літературі зверталася увага на відмінність між адвокатурами початку XIX ст. і кінця XIX ст. [159]. Перші прийшли в адвокатури зрілими людьми, що сформувалися, із глибокими правовими пізнаннями й широтою світогляду. Справжні ліберали, вони були налаштовані опозиційно до царату й усвідомлювали необхідність демократизації Росії, але в той же час заперечували політичний радикалізм, вважаючи єдино вірним шляхом перебудови суспільства еволюцію, реформування. Звідси основи захисту на політичних процесах, закладені Спасовичем, Стасовим і іншими корифеями: це юридичний розбір обвинувального акту і заперечування представлених стороною обвинувачення доказів; применшення небезпеки для держави революційних сил; докладний аналіз теорій і ідей, які керували підсудними, що доводить їхній не злочинний, а нерідко навіть утопічний характер; позитивна оцінка морального обліку підзахисних, рішуче спростування спроби заплямувати їх печаткою кримінальності. У їхніх промовах менше маніпулятивних стратегій, хоча емоційний характер мовного впливу яскраво виражений. Адвокатура другої половини XIX ст. в умовах стрімкого наростання революційних настроїв привнесла в захист на політичних процесах нові методи. Карний захист від політичних обвинувачень перетворився в політичний захист. Змінилися вимоги революціонерів, що йдуть під суд, до адвокатів – захищати не їх самих, а їхню справу. Судові процеси перетворювалися в засіб політичної боротьби. Адвокати ставали політиками. До початку XX століття в політичних процесах захисниками стали виступати майже винятково члени гуртків і груп політзахисту.

Аналіз промов адвокатів аналізованого періоду показав, що стратегія маніпулювання стала реалізовуватися з використанням прийому акцентуації уваги на окремих деталях справи. Так, на процесах над терористами адвокати наголошували на тому, що злочинці – зовсім молоді люди – і державі не можна відповідати вбивством на вбивство. Кожний захисник у міру відпущеного йому

ораторського дару вшановував мужність, безстрашність, безкорисливість, ідейність підсудних, наголошував на тому, що ці якості в силу несприятливих умов формування особистості були звернені на зло, і молодість – гарантія зміни ідей і поглядів, майбутнього каяття і усвідомлення згубності терору.

Перш ніж підсумувати результати спостережень, зафіксуємо увагу на окремих ознаках еволюції судового переконувального мовлення, які сталися вже в ХІХ ст.: у промовах адвокатів другої половини ХІХ ст. одержали більше поширення маніпулятивні стратегії мовного впливу, їх промови привнесли в диспозитив доведення політичне забарвлення. Не змінилося протягом століття прагнення юристів – і адвокатів, і обвинувачів – створити емоційну напругу в аудиторії, нейтралізувати здатність присяжних до критичного осмислення фактів за допомогою впливу на почуття і емоції.

Викладені спостереження свідчать про необхідність з'ясування двох питань: як, за допомогою яких засобів юристам ХІХ ст. вдавалося створити потрібний емоційний настрій і що становить їхній спільний арсенал прийомів впливу, а що пояснюється особливостями комунікативного ідіостиля.

Дослідження показало, що ефект емоційного впливу, як і ефект маніпулювання створюється за рахунок певних стратегій, які реалізуються за допомогою мовних засобів. Стратегії, тактики і ходи в нашій роботі віднесені до дискурсивних засобів, які в науковій абстракції відділяються від мовних засобів. Підкреслимо, що їх поділ можливий тільки в науковій абстракції з метою аналізу об'єкта, яким у нашому випадку виступає промова юриста.

Звернемося до аналізу дискурсивних засобів створення емоційної напруги і маніпулювання.

2.4. Дискурсивні засоби маніпулятивного впливу в диспозитиві доведення ХІХ ст.

У нашій роботі поняття *емоційний вплив* і *маніпулятивний вплив* не ототожнюються, і все ж обидва типи розглядаються в одному контексті. Правомірність такого підходу обґрунтовуємо декількома факторами:

- обидва типи впливу використовувалися в диспозитиві доведення з однієї і тією самою метою: добитися бажаного результату;
- вплив на емоції присяжних є однією з умов успішного маніпулювання ними на суді;
- факти маніпулювання без апеляції до емоцій можна легко відмежувати в процесі дослідження, як і факти створення емоційного настрою без бажання маніпулювати;
- засоби створення емоційного ефекту і маніпулятивного часто збігаються.

У процесі аналізу матеріалу було виділено дві стратегії створення маніпулювання – стратегія рольових ігор і стратегія несподіванок.

Стратегію рольових ігор виділяємо, ґрунтуючись на теорії ігор Л. Вітгенштейна. Л.Вітгенштейн розуміє мовленнєвий акт як певну мовну ігрову структуру, де дискурс переконання реалізується через мовне коло, а нові формальні й значеннєві елементи утворюють усі нові й нові витки мовленнєвого акту [38, 141]. Аргумент, на думку Л. Вітгенштейна, як один із інструментів переконувального дискурсу є будівельним матеріалом для створення «ігрового» кола втілень переконувального публічного мовлення.

У деяких роботах мовний акт досліджується у світлі теорії ігор Л. Вітгенштейна. Дослідник пропонує для здійснення структурно-понятійного аналізу мовної діяльності використовувати метамову, що дозволяє чітко уявити собі механізми і логічні прийоми, що формують дискурс переконання. Переконувальний мовний акт складений із ланцюга «діалектичних метакроків» і контрокроків, фактично з аргументів і контраргументів, представлених спочатку в мові, а потім у виділених у якості якихось понятійних даностей. Такий підхід до мовної структури переконувального дискурсу приводить до необхідності дослідження аргументативної основи мовного акту.

У нашій роботі теорія ігор реалізується дещо в іншому напрямку. Ми виділяємо рольові ігри і мовні ігри. Зазначені два типи реалізуються тільки в сукупності, тобто рольова гра не може бути використана без мови, а мовна гра – поза рольовими функціями комунікантів. Розглядаючи їх окремо, ми

фактично робимо акценти на тому або іншому типі ігор.

У науковій літературі щодо промови функціонує термін *ораторська маска* [101; 25; 193; 70]. Вона являє собою засіб маскування, перевтілення риторика, в результаті якого аудиторія ототожнює його з тим, у кого оратор перевтілювався, з його маскою. Таким чином, у мові-стилі вимальовується певний соціокультурний тип, що є основою маски. Сутність ораторської маски лежить у проблемному полі риторики із часів античності в рамках відповіді на запитання: чи повинен оратор «бути» тією людиною, яку він представляє в промові, або ж він може створити образ людини мовця в даній ситуації, постати перед аудиторією в образі іншого для досягнення мети комунікації.

Термін *авторська (ораторська) маска* з'являється в роботах В.В. Виноградова і М.М. Бахтина, як правило, у зв'язку із проблемою образу автора (оратора або мовця, людини). Наприкінці ХХ ст. відроджується риторика і формується теорія образу оратора, а разом з нею виникає проблема ораторської маски [41; 150; 171 і ін.].

У нашому монографічному дослідженні вважаємо за доцільне використовувати термін *функціональна роль*, оскільки слово *маска* викликає асоціації з бажанням сховати щось від навколишніх, сховати справжнє обличчя. Виступаючи ж у тих або інших соціальних або функціональних ролях у процесі судового розгляду, юристи ХІХ ст. не приховували свої реальні риси, а, навпаки, розкривали їх, реалізуючи себе як особистості. Чи була в них маска? Очевидно, в адвокатів була маска законників, яка потрібна була для створення ілюзії пошуку істини, хоча дійсний намір у них був один – виправдати підсудного. Брати на себе роль психолога, фактолога або аналітика адвокатам доводилося для успішності впливу на слухачів, і свої ролі вони виконували бездоганно. Таким чином, ми розмежуємо поняття функціональної ролі в диспозитиві доведення на суді і маски в цьому ж диспозитиві. Функціональна роль – це роль, яку бере на себе юрист із метою переконання або маніпулювання свідомістю слухачів. Маска – це роль, видимість якої створює виступаючий, переслідуючи приховані цілі.

Функціональна роль розглядається в монографії як реалізація у виступі

типу, що сформувався в культурі, поведінки, що характеризується ціннісною позицією і мовними особливостями. У промові, як правило, ритор грає кілька різних ролей, що дозволяє йому оцінювати діяння підсудного з різних позицій і нав'язувати рішення присяжним.

Розгляд саме цього аспекту судових захисних промов дозволяє виявити елементи, що дають змогу ораторові створювати переконувальний текст за рахунок вибудовування ціннісного ряду (заданого ораторськими ролями), до якого мовець зараховується аудиторією.

У монографії виявлені такі типи функціональних ролей: «фактолог», «правознавець», «захисник», «оповідач», «громадянин», «проповідник», «обвинувач», «психоаналітик», «скривджений», «впевнений», «авторитет», «здивований», «пророк».

За даними дослідження, обвинувачі брали на себе такі функціональні ролі, як роль фактолога, правознавця, оповідача, громадянина й обвинувача. Роль фактолога реалізувалася, коли обвинувач наводив факти:

«Протопопов визнає неправильним застосування до нього 1 частини 348 статті Укладення, що говорить про взяття під варту... Підсудний знаходить, що протокол по статті 61, не є постанова, що обмежує особисту волю...» [231, с. 532-533].

Наступний фрагмент ілюструє роль правознавця:

«Якщо обвинувачуваному дозволяється скаржитися на необґрунтованість його арешту за статтею 422 Правил про здійснення судових справ і статті 491 уст. Кар. Судопр. I, звичайно, на незаконність цього арешту, то не може ж останнє право бути відняте в покараного» [231, с. 534].

У промовах обвинувачів XIX ст. часто сполучаються роль громадянина і роль обвинувача. Роль оповідача – улюблена функціональна роль і обвинувачів, і адвокатів. Але в обвинувачів це дійсно функціональна роль, а в адвокатів – роль-маска. Вони оповідають, щоб подати перебіг подій у потрібному їм ракурсі.

Надягнувши маску оповідача, адвокати ніби починають парад масок:

перед слухачами проходить насамперед психоаналітик, але він іде пліч-о-пліч то із здивованим, то із скривдженим, то з обуреним, то з пророком, то раптом стає обвинувачем. Розглянемо парад масок на прикладі «Справи Грузинського», виграної Ф.М. Плевако. У дужках зафіксуємо факти виконання функціональних ролей і використання масок.

Зазначена справа була розглянута Острозьким окружним судом 29- 30 вересня 1883г. Князь Г.І. Грузинський був звинувачений у навмисному вбивстві Є.Ф. Шмідта – колишнього губернатора своїх дітей, що згодом став упорядником маєтку дружини Грузинського.

Попереднім наслідком було встановлено, що Є.Ф. Шмідт був запрошений Грузинським як губернатор, але через деякий час Грузинський небезпідставно почав ревнувати його до своєї дружини. Він звільнив губернатора, після чого дружина заявила про неможливість подальшого проживання із Грузинським і зажадала видачі частини приналежного їй майна. Поселившись у відведеній їй садибі, вона запросила до себе в якості упорядника Є.Ф. Шмідта. Двоє дітей Грузинського після розділу якийсь час проживали з матір'ю в тій же садибі, де упорядником був Шмідт. Грузинському були обмежені можливості для побачень із дітьми, дітям про Грузинського розповідали багато компрометуючої інформації. Будучи внаслідок цього постійно в напруженому нервовому стані при зустрічах зі Шмідтом і з дітьми, Грузинський під час однієї із цих зустрічей убив Шмідта, вистріливши в нього кілька разів із пістолета.

Ф.М. Плевако, захищаючи підсудного, послідовно доводить відсутність у його вчинках наміру і необхідність їх кваліфікації як здійснених у стані афекту. Він наголошує на почуття князя в момент здійснення злочину (**роль психоаналітика**), на його стосунках із дружиною, на любові до дітей (**роль співчужаючого**). Він розповідає історію князя (**маска оповідача, ролі психолога і співчужаючого**), про його зустріч із "прикажницею з магазину", про стосунки із старою княгинею, про те, як князь опікувався своєю дружиною і дітьми. Підростав старший син, князь його везе в Петербург, у школу. Там він занедужав гарячкою. Князь переживає три напади, і все-таки встигає

повернутися в Москву. *Ніжно люблячому батькові, чоловікові хочеться бачити сім'ю (роль захисника, маска оповідача).* Далі маска оповідача сполучається з ролями обвинувача, обуреного і співчуваючого. Відзначимо в тексті жирним шрифтом слова, що видають дійсні функціональні ролі на тлі маски оповідача:

*Отут-то князеві, що ще не залишав ліжка, довелося випробувати страшне горе (роль співчуваючого). Раз він чує - хворі такі чуйні (роль психолога) - у сусідній кімнаті розмова Шмідта і дружини: вони, очевидно, сваряться; але їх сварка така дивна: неначе свої сваряться, а не чужі, то знову розмови мирні..., незручні... Князь встає, збирає сили..., іде, коли ніхто його не очікував, коли думали, що він прикутий до ліжка... І що ж. Милі сваряться – тільки тішаються: Шмідт і княгиня разом, **недобре разом (маска фактолога, роль обвинувача)** [231, с. 116]...*

*Князь зомлів і всю ніч пролежав на підлозі. **Захоплені розбіглися, навіть не здогадавшись послати за допомогою хворому (маска оповідача, ролі обуреного і обвинувача). Убити ворога, знищити його князь не міг, він був слабкий... Він тільки прийняв у відкрите серце нещастя, щоб ніколи з ним не знати розлуки (маска оповідача, роль співчуваючого)** [231, з 116].*

Далі Плевако стверджує, що він би ще не насмілився обвинувачувати княгиню і Шмідта, прирікати їх на жертву князя, якби вони виїхали, не хизувалися своєю любов'ю, не ображали його, не вимагали в нього гроші. При цьому реалізується маска оповідача, що виправдовує, а роль – викривача.

*Княгиня живе в її половині садиби. Потім вона їде, залишаючи дітей у Шмідта. Князь розгніваний: він забирає дітей. Але отут відбувається непоправне. "Шмідт, користуючись тим, що дитяча білизна – у будинку княгині, де живе вона, та лайкою відкидає вимогу і надсилає відповідь, що без 300 руб. не дасть князеві двох сорочок і двох штанців для дітей. **Дармоїд, найманий коханець стає між батьком і дітьми і сміє обзивати його людиною, (роль обвинувача й обуреного)** здатною витратити дитячу білизну, опікується про дітей і вимагає з батька 300 руб. **Не тільки в батька, якому це сказано, - у стороннього, який про це чує, дибнеться волосся!** (роль*

обуреного)

На наступний ранок князь побачив дітей у зім'ятих льолях.... Стислося серце в батька. Відвернувся він від цих мовчазних вічок і – чого не зробить батьківська любов – вийшов у сіни, сів у підготовлений йому для поїздки екіпаж і поїхав... поїхав просити у свого суперника, зносячи ганьбу і приниження, льоль для дітей своїх (маска оповідача, роль співчуваючого) [231, с.120-121].

Шмідт же вночі, за показаннями свідків, заряджав рушниці. При князі був пістолет, але це було звичкою, а не наміром (маска фактолога, роль захисника)... Я стверджую, що його чекала там засідка. Білизна, відмова, гроші, заряджені знаряддя великого й малого калібру – усе говорить про слухність моєї думки" (роль провісника) [231, с. 121].

Він їде до Шмідта. Звичайно, душа його не могла не обуритися, коли він углядів гніздо своїх ворогів і став до нього наближатися. Ось воно - місце, де, у годину його горя і страждання, вони – вороги його – сміються і радіють його нещастю. Ось воно – лігвище, де в жертву тваринного сластолюбства пройдисвіти принесли і честь сім'ї, і честь його, і всі інтереси його дітей. Ось воно – місце, де мало того, що відняли в нього сьогодні, відняли й минуле щастя, отруюючи його підозрами...(маска оповідача, ролі співчуваючого і психоаналітика) [231, с.121].

Не дай боже переживати такі хвилини! (співчуваючий і обурений)[4].

У такому настрої він їде, підходить до будинку, стукається в двері (роль психолога).

Його не пускають. Лакей говорить про наказ не приймати.

Князь передає, що йому, крім білизни, нічого не потрібно.

Але замість виконання його законної вимоги, замість, нарешті, увічливої відмови, він чує лайку, лайку з вуст полюбовника своєї дружини, спрямовану до нього, який не наносить зі своєї сторони ніякої образи (маска оповідача, ролі обуреного, обвинувача)

Ви чули про цю лайку: "Нехай негідник їде, не смій стукати, це мій

будинок! Вимітайся, я стріляти буду".

Уся суть князя обурилася. Ворог стояв близько і так нагло сміявся. Проте, що він озброєний, князь міг знати від домочадців, що чули від Лукова. А тому, що він здатний на все зло – князь не міг не вірити...[231, с.122].

*Він стріляє... Але, послухайте, добродію, чи було місце живе в душі його в цю жахливу хвилину?!... Упоратися із цими почуттями князь не міг. Занадто вже вони законні...**(ролі психолога, що співчуває, розуміє)**.[231, с.124]*

*Чоловік бачить людину, готову опоганити чистоту шлюбного ложа; батько присутній при сцені спокуси його дочки; первосвященик бачить блюзнірство, що готується, - і, крім них, нікому врятувати право й святиню. У душах їх піднімається не порочне почуття злості, а праведне почуття помсти і захисту зганьбленого права. Воно – законне, воно святе; не піднімися воно, вони – знехтувані люди, звідники, святотатці! **(ролі правознавця і проповідника)** [231, с.125]*

Закінчуючи свою промову, Ф.М. Плєвако сказав:

*Як би я був щасливий, коли б, вимірявши і зрівнявши своїм власним розумінням силу його терпіння і боротьбу із собою, і силу гніту над ним, що обурює душу, картини його сімейного нещастя, ви визнали б, що йому не можна поставити за провину звинувачення... **(маска стороннього спостерігача, роль закличного)**, а захисник його – суцільно винний у недостатньому вмінні виконати прийняте на себе завдання **(маска самобичування, роль закличного)** [231, 126].*

Присяжні винесли виправдувальний вердикт, визнавши, що злочин був зроблений у стані афекту.

Ми спостерігали, як змінювалися стратегії протягом виступу. Але завжди адвокат – «свій» для слухачів. «Свій» – це і роль, і маска. Іноді він злегка відстороняє себе від усіх, але вже після того, як визнаний «своїм» і одностумцем. Ця зміна масок заворожує слухачів, вони стають співпричетними до подій, оцінок і ухвалюють сторону адвоката.

Схарактеризовані ролі й маски знаходимо у всіх адвокатів ХІХ ст., але деякі з них зверталися і до іншої стратегії – стратегії несподіванок. Найчастіше

її використовував Ф.М. Плєвако.

Дотепність, спритність, миттєва реакція на репліки супротивників, до місця виявлений сарказм – усі ці якості яскраво демонстрував видатний оратор. Не дивно, що жагучі, картинно-образні виступи Ф.М. Плєвако не тільки триумфально рятували, але й убивали. Показовим щодо цього стала справа керуючого московським готелем "Чорногорія" Фролова, притягнутого до кримінальної відповідальності за самоправність. У своєму виступі Ф.М. Плєвако використовував стратегію несподіванок, яка реалізувалася в тактику несподіваного порівняння.

Дівчина приїхала в Москву із провінції і зупинилася в цьому готелі, зайнявши окрему кімнату на третьому поверсі. Було вже за північ, коли сп'янілий Фролов вирішив нанести їй "візит". На вимогу впустити його дівчина, що прокинувся від стукоту, відповіла відмовою, після чого за наказом Фролова натирачі підлоги почали ламати двері. У той момент, коли двері затріщали, дівчина в одній сорочці при 25-градусному морозі вистрибнула з вікна. На її щастя, у дворі було багато снігу, і вона до смерті не розбилася, хоча і зламала руку.

При розгляді справи в суді обвинувальна сторона "наївно" відмовлялася зрозуміти, чого так злякалася дівчина і чому викинулася з вікна з ризиком для життя.

Здивування прокурора пояснив Ф. М. Плєвако, який захищав інтереси постраждалої. Його промова була короткою і звелася до проведення несподіваної паралелі:

У далекому Сибіру, - сказав Плєвако, - у дрімучій тайзі водиться звірок, якого доля нагородила білою, як сніг, шубкою. Це горностаї. Коли він рятується від ворога, готового його розтерзати, а на шляху зустрічається брудна калюжа, яку немає часу оминати, він воліє віддатися ворогу, ніж забруднити свою білосніжну шубку. І мені зрозуміло, чому потерпіла вискочила у вікно.

Не додавши більше ні слова, Ф.М. Плєвако сів. Судді присудили Фролова до розстрілу.

Стратегія несподіваних рішень реалізована і в справі священика.

Судили священика, провина якого була безсумнівною і переконливо доведеною. Сам підсудний у всьому зізнався. Коли слово дали Ф.М. Плевако, він виступив зовсім дивно. Очікуваних захисних слів зала не почула. Замість цього – апеляція до релігійних традицій:

Добродії присяжні засідателі! Справа ясна. Прокурор у всьому зовсім правий. Усі ці злочини підсудний зробив, і сам у них зізнався. Про що тут сперечатися? Але я звертаю вашу увагу ось на що: перед вами сидить чоловік, який тридцять років відпускав вам на сповіді гріхи ваші. Тепер він чекає від вас: чи відпустите ви йому його гріхи.

Священика виправдали.

Відзначимо, що апеляція до релігійних почуттів і вірувань – одна з тактик, які часто використовував Ф.М. Плевако. У прикладі, наведеному нижче, вона використовується в рамках стратегії несподіванок.

У Калузі, в окружному суді, розбиралася справа про банкрутство місцевого купця. Будинок суду був розташований напроти кафедрального собору. Ішла друга седмиця Великого поста. Послухати "зірку адвокатур" зібралось все місто. Ф.М. Плевако, вивчивши справу, серйозно приготувався до захисної промови, але з якихось причин йому не давали слова. Нарешті, близько 5 годин вечора голова суду оголосив, що слово надається Ф.М. Плевако. У той момент, коли адвокат вийшов на трибуну, у кафедральному соборі вдарили у великий дзвін – до великопісної вечерні.

Зовсім зненацька широким розгонистим хрестом Плевако зробив хресний знак і почав голосно виголошувати молитву:

Господи і Владико живота мого, дух ледарства... не даждь мі. Дух же цнотливості... даруй мені... і не засуджувати брата мого...

Реакція присутніх виявилася цілком адекватною для того часу, і все-таки несподіваною. Усі встали за присяжними. Встали і слухали молитву і суддівські чини. Тихо, майже пошепки, немов перебуваючи в храмі, виголосив маленьку промову, зовсім не ту, яку готував:

Зараз священик вийшов із вітваря і, земно кланяючись, читає молитву

про те, щоб Господь дав нам силу "не засуджувати брата свого". А ми в цей момент зібралися саме для того, щоб засудити свого брата. Добродії присяжні засідателі, підіть у дорадчу кімнату і там у тиші запитайте свою християнську совість, чи винний брат ваш, якого судите ви? Голос Божий через вашу християнську совість скаже вам про його невинність. Винесіть йому слушний вирок.

Присяжні радилися зовсім недовго. Вони повернулися в зал, і старшина оголосив їхній рішення: Не винний.

Ефект несподіванки Ф.М. Плевако використовував не тільки для того, щоб маніпулювати присяжними, а й для того, щоб виявити факт неправди. Відомо, що у випадку брехні людина не може довго дотримуватися неправильної версії, тому неправду можна виявити, або довго розпитуючи про подію, її деталі, або застосовуючи відволікаючі маневри, або за допомогою несподіваних питань. Ф.М. Плевако використовував саме останній спосіб.

Плевако захищав чоловіка, якого жінка обвинуватила в зґвалтуванні і намагалася одержати з нього значну суму нібито за нанесену травму. Вона стверджувала, що відповідач затяг її в готельний номер і там зґвалтував. Чоловік же заявляв, що все було за доброю згодою. Слово надали Ф.М. Плевако, який використовував стратегію несподіванки, реалізуючи її в масці правознавця (*не забудьте відняти*) і функціональної ролі психолога:

Добродії присяжні! Якщо ви присудите мого підзахисного до штрафу, то прошу із цієї суми відняти вартість прання білизни, яку позивачка забруднила своїми туфлями.

Жінка підхопилася і закричала: «Неправда! Туфлі я зняла!». У залі пролунав регіт, і підзахисний Ф. М. Плевако був виправданий.

Підводячи підсумки спостережень над дискурсивними засобами маніпулювання свідомістю слухачів, відзначимо таке:

- усі адвокати ХІХ ст., а іноді й обвинувачі зверталися до маніпулятивного впливу на аудиторію;

- основними стратегіями маніпулювання були стратегії функціональних ролей і масок, які можна вважати типовими для диспозитива доведення того

часу;

- ідіостиль доведення Ф.М. Плевако характеризувався ще й стратегією несподіванок, яка реалізувалася за допомогою тактики масок і функціональних ролей;

- одним із потужних засобів маніпулятивного впливу на слухачів було створення емоційної напруженості, яке досягалося найчастіше за рахунок використання мовних засобів.

2.5. Мовні засоби переконання в судовому дискурсі XIX ст.

Насамперед нагадаємо, що мовні засоби можуть розглядатися у відриві від стратегій і тактик тільки в науковій абстракції – у реальності ефект забезпечується сукупністю всіх засобів.

Засоби мовного впливу, маски, що створюють ілюзію істинності, особливо яскраво виявилися в захисних промовах П.Я. Александрова.

Як відомо, великий вплив на створення промов у юридичній публічній практиці здійснюють деякі екстралінгвістичні фактори. Так, однією з найбільш відомих і резонансних промов П.Я. Александрова стала його захисна промова у справі Віри Засулич, про яку вже згадувалося вище. П.Я. Александров виграв також інший резонансний суспільно-політичний судовий процес – справу Нотовича.

В.А. Смолярчук [159] пише про низку характерних рис, якими відрізнялося ораторське мистецтво П.Я. Александрова – це, насамперед, строго логічна організація в комбінації з дотепними зауваженнями. Але найбільш примітною рисою судових промов П.Я. Александрова стає нищівний сарказм і іронія в комбінації зі строго систематизованим ланцюгом аргументів, які ніби затягують слухача в гущавину фактів і подій.

Початком його промов завжди було звертання до колективного слухача: *Добродії присяжні засідателі, Добродії судді*. Причому звертання це повторюється кілька разів у ході промови перед проголошенням ключових смислотвірних фраз.

Важливим структурним елементом формування переконувального дискурсу в промовах П.Я. Александрова є синтаксична організація висловлень, зокрема паралелізм конструкцій. Часто в промові зустрічаються однорідні члени речення. Наприклад:

То – час (роки юності) першої любові, безтурботності, веселих надій, незабутніх радостей, час дружби; то – час всього того дорогого, невловимо скороминуючого. До чого потім може звертатися спогадами зріла мати і стара бабуся» [233:12].

Публічні виступи оратора містять цілий набір неповних речень, номінативних і неозначено-особових. Наприклад:

Можливість зробити кілька кроків по кімнаті і повна неможливість побачити що-небудь через тюремне вікно [233:13]

Хвали – що можна; схвалюй – де потрібно; славослов – де вигідно; радій – коли це все дане» [233:33].

У такий спосіб досягається відчуття невизначеності і неспрямованості дій, вироблених не конкретним суб'єктом, а багатьма. Виконується прозорий натяк на дію державної машини.

Часто в захисних промовах П.Я. Александров використовує пряму мову, створюючи певний мікродіалог між автором висловлення і другою особою, що спонукає свідомість колективного слухача сприймати інші діючі особи процесу з коментарями-репліками автора в потрібному ораторові ракурсі, в оцінному аспекті негативному або ж позитивному. Наприклад:

Їй сказали: «Іди» - і навіть не додали: «І більш не гріши»... «Іди». Куди ж іти? [233:13].

Важливим структурним елементом промов П.Я. Александрова є використання набору риторичних питань, що створюють експресивну картину істинності, а також сарказм або іронію. Наприклад:

... вічної думи над питаннями: що я зробила? що буде із мною? коли ж настане кінець? [233:20].

Вставні конструкції із семантикою твердження, припущення, перерахування використовуються П.Я. Александровим для створення мовної

зв'язки між аргументами і фактами, а також формують стверджуючий дискурс.

Наприклад:

Ви паміть, що сімнадцяти років, після закінчення утвору... [233:13];

Так дозволене мені буде...;

Я не можу погодитися;

Я не думаю.

Фразеологія, використувувана в промовах П.Я. Александрова, також виконує певну тактичну функцію, формує своєрідність промов адвоката. Процес інтелектуалізації судових промов П.Я. Александрова проявляється у використанні ряду латинських, французьких, німецьких усталених фраз, що, у свою чергу, створює науковість промови і демонструє професійність і ерудованість оратора, наприклад: *en face, alma mater*.

Паралельно із фразеологією з юридичної і наукової термінології видатний оратор використовує побутові, занижені стилістично фразеологізми, наприклад:

«її пісня була тепер проспівана», «дала на частку мачуха-доля», «природня година безшумного поховання».

Сила сарказму П.Я. Александрова проявляється у використанні при створенні негативної оцінки лексико-семантичних парадигм із семантикою «хижий звір»:

«віддалася у владу майора, що накинуся на неї, Курнєєва»;

«...свідки, які повинні відривати Курнєєва, що вчетився в Засулич» [2:29].

Наявність активного оцінного початку в промовах П.Я. Александрова приводить до поступового переходу на сторону мовця колективного адресата мовлення.

Аналіз промов П.Я. Александрова свідчить про їхній великий емоційний потенціал, створений за допомогою образних засобів, у зв'язку із чим питання про засоби створення образності вимагає спеціального розгляду.

Оперувати тільки абстрактними поняттями, цифрами, узагальненнями, перерахуванням спеціальних термінів і прецедентів, зачитуванням законів у промові на суді неможливо. Юрист-оратор у судовому виступі, маючи справу з аудиторією, повинен зацікавити, заінтригувати, змусити колективну свідомість стати колективним слухачем. У такій мовній ситуації використання образності,

фігур послідовностей і фігур думки є необхідним. Краса і стилістичне багатство мовлення сприяють створенню успішного виступу, тому що привертають увагу слухача, полегшують процес сприйняття, а значить і розуміння.

У публічному виступі на суді П.Я. Александров часто використовує весь арсенал тропів і фігур, що створюють образність, змоглядність його викладу. У даному підрозділі ми розглянемо, як образність, тропи і фігури мови впливають на створення успішної ілюкції, тим самим гарантують очікуваний переконувальний ефект у перлюкції.

Яскравим прикладом побудови образа стає картина принизливого способу покарання – покарання різками. П.Я. Александров створив образ різок як «попрання прав і свобод людини» у промові в справі Віри Засулич:

Різка панувала скрізь: у школі, на мирському сході, вона була неодмінною приналежністю на стайні поміщика, потім у казармах, у поліцейському управлінні... Існувало сказання, це апокрифічне сказання, що десь російська різка була наведена в сполученні з англійським механізмом, і російське побиття відбувалося за всіма правилами самої витонченої європейської ввічливості. Утім, вірогідність цього сказання ніхто не підтверджував власним досвідом. У книгах наших карних, цивільних і військових законів різка карбувала всі сторінки. Вона становила якийсь легкий мелодійний передзвін у загальному гучному гулі батогів, батога й шпіцрутенів.

По-перше, життєвість образа створюється за рахунок антропоморфізації різки, по-друге, їй же даються дієслова із семантикою влади й загальності: *панувала, наведена в сполученні, карбувала, становила*; по-третє, різка підлягає також сакралізації через епітети церковнослов'янського православного походження: *гучний гул, апокрифічне сказання*. Завдяки останньому в тканину образа проникає іронія, а тотальне нагнітання значення «загальності» досягається також частим використанням однорідних членів речення (частіше епітетів): *росіян - англійським – європейської; карних – військових – цивільних, різка – батіг – батіг – шпіцрутен*. Ми бачимо, як завдяки вмілому використанню тропів і стилістичних фігур створюється необхідний для оратора іронічний образ різок – принизливого покарання. О.В. Петров відзначає: «... за

допомогою іронії судовий оратор змушує слухачів самостійно оцінювати дії підсудної, але роблять вони це як би під його диктування» [156, с.108].

Характерним для промов П.Я. Александрова стало використання тропів. Метафора в судових промовах П.Я. Александрова використовується часто й продуктивно. Це, по-перше, стерті метафори – загальномовні, пізнавані, загублена оригінальність асоціацій між порівнюваними реаліями. І все-таки слухач не витрачає сил на розпізнавання оригінальних асоціацій, привласнює мовна дія як знайома й своє, наприклад: *беззавітна любов* [233, 13]; *два роки скінчилися* [233, 13]; *устояти в боротьбі* [233, 22]; *статті закону* [233, 23]; *мав наміри* [233, 21].

По-друге, це метафори-формули, близькі до фразеологічних зворотів, наприклад: *священнодійство відбулося* [233, 22]; *на нашій пам'яті* [233, 38]; *протиуставність і порушення порядку* [233, 39]; *свої люди* [233, 39].

Зустрічаються в судових промовах адвоката й різкі метафори – словесні формули, в основі яких лежить оригінальна непередбачена асоціація, наприклад:

Але не на цих міркуваннях затверджуємо ми якір нашого захисту й виправдання [233, 39].

Не звуки ланцюгів бентежили душу, але похмурі зводи мертвого будинку леденили уяву: фляки – ганебні фляки – різали серце й замогильний голос заживо похованого звучав ... [233, 24].

Розгорнута метафора, наприклад:

... і розпечена уява намагалася вгадати, відчутти все те, що міг відчутти нещасний[233, 21].

Метонімія як метафоричний троп, в основі якого лежить заміна однієї назви на іншу за суміжністю об'єктів, зустрічається в промовах П.Я. Александрова досить часто. У судовому виступі метонімія відбиває необхідний настрій і експресію, а також привертає увагу до конкретного слова-поняття, наприклад:

Думка про злочин ... цілком заволоділа збудженим розумом [233, 25];
закон караючий може відняти зовнішню честь [233, 19];

роздобувши акції у свої руки [233, 59].

Синекдоха також часто використовується в ході судового виступу, яка здатна викликати асоціацію по залежності й суміжності, наприклад: «*подія, що займала думка,*» [233, 21].

Особливо багаті судові виступи П.Я. Александрова різноманітними епітетами. Наведені загальновідомі й часто вживані художні прийом відрізняються різноманітністю представлених лексико-семантичних груп: колористичні – *рожева країна [233, 12], рожеві мрії [233, 13]* ; епітети внутрішнього психологічного сприйняття (одоративні – *полум'яна Колхіда [233, 68], зваблива країна [233, 12], похмуромузичний дзенькіт годин [233, 13]*; квантитативні, що емоційно характеризують – *нестримний потік [233, 69], образливі статті [з. 66], наївна дитина [с. 60]*.

Як бачимо, комунікативні стратегії і тактики захисних промов П.Я. Александрова підкріплюються власне мовними стратегіями, які створюють емоційну напруженість його виступів і допомагають передати емоційний настрій слухачам (присяжним). До основних мовних засобів впливу – переконання й сугестії – належать іронія і сарказм, образні епітети, метафори і порівняння, наявність риторичних питань і спонукальних речень, уживання прямої мови для створення ефекту суперечки із третьою особою. Переконувальний дискурс формується частим використанням у структурі речення однорідних членів речення, створюється семантика перерахування фактів, аргументації, логічно послідовно і в той же час коротко вибудовуються потрібні події й факти.

У судових промовах визнаного «чарівника слова» адвоката Ф.М. Плевако, що став класикою і символом успішності, можна виділити кілька типів аргументів.

Психологічний аргумент, цінність якого для колективного адресата зрозуміла, швидше за все, культурно маркований. Наприклад, у промові до справи Азбукіної Ф.М. Плевако виступав на підтримку позивача цивільного позову графа Мусіна-Пушкіна; аргументом на користь графа пролунали прізвища його прихильників, представників славних і знатних родів російської

імперії – князя Меншикова, князя Трубецького, Шернваль-Валлена. У тодішній Російській імперії авторитет цих прізвищ був незаперечним:

Якщо ви пригадаєте, то справа ця почата не тими особами, яким особливо близькі майнові інтереси після покійного графа. Тут читані були листи кн. Меншикова, кн. Трубецького, Шернваль-Валлена й ін... [231, 310].

Емоційний аргумент реалізується стабільною когнітивною конструкцією «стимул – реакція». Характерною рисою аргументативного ладу судових промов Ф.Н. Плевако є перевага такого типу аргументів стосовно до справ, що зачіпають скоріше соціально-побутові злочину, такі як справа Бартенєва. Ф.Н. Плевако вказує:

Усе, що в житті підсудного, у його характері, у його природжених достоїнствах і недоліках, нарешті, в обстановці вчиненого ним злочину збуджує жаль, поблажливий жаль у чесному людському серці, - усе це має право взяти до уваги і суддя, що відправляє правосуддя» [231, 318].

Стимулювання галузі цивільних і загальнолюдських поглядів адресата здійснюється завдяки вживанню комбінації *із чесним людським серцем*.

Діалектичний аргумент, більш складний вид аргументації, пов'язаний зі зміною місця цінності в ієрархії. Ф.М. Плевако у своєму судовому промові створює аргументацію і такого типу:

Знаю, що мене назвуть за це ретроградом, що не вміють прозріти чистого ідеалу крізь тумани дійсності, але дійсність тільки й може пояснити багато чого мрячне й нерозгадане в особистості покійної й у фатальній розв'язці її зустрічі з підсудним [231, 322].

Аргумент, що народжує, – це аргумент, створюваний знищенням або впливом певних ціннісних категорій у свідомість колективного адресата. Подібний тип аргументації найбільш складний у створенні успішної судової промови, тому що припускає позитивну реакцію не одного, а багатьох.

Але, з іншого боку, якщо обставини переконують вас, що ця дитина не народжена Єлизаветою Федорівною, а принесена збоку, то тоді під впливом жалю до долі дитини не держайте вимовити рішення, яким всупереч очевидності ви назвали б цю жінку матір'ю тієї дитини: штучно створивши

між ними родинний зв'язок, ви не дасте дитині щастя, яке дає природній зв'язок між матір'ю і дітьми [231, 316].

У своїй адвокатській судовій практиці Ф.М. Плевако використовує також усю палітру можливих стверджувальних висловлень, що є передумовою для виникнення структур аргументативного твердження, за А.М. Барановим – «метакроків»: категоричне твердження, обережне твердження, умовне твердження.

Організація самої структури аргументу залежить від характеру твердження, що утворює аргумент, що й випереджає. У своїх судових промовах Ф.М. Плевако використовує конструкцію переконання, сформовану за принципом «умовне твердження – аргумент» і «аргумент – категоричне твердження». Наприклад, фрагмент із промови в справі Азбукіної:

Звичайно, плітки, що поширюються у відомій місцевості, не завжди заслуговують довіри; якщо, наприклад, про особу, яку ми поважаємо, поширюється плітка, образлива для неї, то ми анітрошки не повіримо цій плітці; навпроти, ми скоріше повіримо про таку людину, яку вважаємо здатною до дії, що приписують їй [231, 311].

Умовність у структурі аргументованого твердження виражається вживанням умовного сполучника *якщо, наприклад, що* вживаються при підрядному умовному, тоді як категоричність твердження формується за допомогою вставних слів *звичайно, навпроти*. У структурі складнопідрядного речення використовується підрядне означальне із союзним комплексом із вказівного займенника й невизначеного займенника *таку, який*.

У судових промовах видатний російський адвокат використовує обережне твердження, сформоване також певною аргументацією. Однак подібний вид аргументу має два прагматичні завдання: захист клієнта або осуд інших фігурантів у справі, методом уведення контраргументу.

Ф.М. Плевако у промові в справі Бартенєва відзначає:

Так вибачить мене підсудний, але я не вірю, щоб він мав успіх у жінок. Нам невідомо дотепер, щоб у нього в житті був який-небудь роман, а якщо, можливо, і був, то, імовірно, він міг похвастати успіхом тільки в жінок

нижчого розряду. Думаю тому, що роман з Висновською був перший серйозний роман у його житті ... [231, 326].

Обережність твердження підкреслюється цілим набором вставних конструкцій зі значенням припущення: *може бути, імовірно, думаю*. Для посилення ефекту припущення використовуються умовний сполучник *якщо*.

Обережне твердження, як форма контраргументу і полемічний ораторський прийом часто використовується в промовах видного юриста. Наприклад, промова у справі про вбивство присяжного повірника Старосельського:

Тут висловлене припущення, що вбивство могло цікавити генерала Бакиханова, а притягнутий Мамед Рза Бакиханов був тим, хто приймає замовлення. Це міркування більш ніж несподіване. Як? Передбачається, що генерал Бакиханов міг підбурювати, і справу судять без нього. Так хіба в судах за статутом 20 листопада нас учили «бити маленьких для задоволення більших»? Ні, перед судом усе рівні, хоч генералісимус будь!..» [231, 381].

Припущенню як формі обережного твердження дається форма безособового дієслова-присудка. У мовному оформленні контраргументу використані риторичне питання й окличне речення, ускладнене негативною часткою *немає*. Сила контраргументу підкріплена також цитуванням фрагмента статуту.

Як бачимо, у судових промовах Ф.М. Плевако використовує не тільки логічні конструкції переконувального мовлення, але також контраргументи «контркроки», що використовують обережне заперечення і умовне заперечення.

Так, у судовій промові в справі Бартенєва Ф.М. Плевако використовує подібне прийом аргументації:

Було б помилкою думати, що в суворості завдання караючого правосуддя й суворістю суддя наближається до намірів законодавця. Ні, слово закону нагадує погрози матері дітям. Поки немає провини, вона обіцяє жорстокі кари непокірливому синові... [231, 336].

Заперечення в структурі аргументу на мовному рівні досягається шляхом багаторазового вживання заперечення: *ні, немає провини, непокірливому*. А

також реченням: *було б помилкою думати.*

Необхідно підкреслити, що до контраргументів у переконувальному дискурсі Ф.М. Плевако прибігає в разі виникнення необхідності дати соціально-філософську характеристику даній справі або ж зробити необхідний ліричний відступ у канві фактів, що викладаються, і аргументів:

Захист щасливий, що не доводиться ставити підсудного в томливе очікування... [231, 339].

Однак найбільш ефектним і ефективним прийомом переконання аргументацією в структурі судової промови такого майстра публічного виступу, як Ф.М. Плевако, є антитеза. Антитеза виникає при протиставленні неправильного й дійсного тверджень на тлі певної духовної культурної традиції, що порушується обставинами справи. Так, виступаючи в справі ігумені Митрофанії, Ф.М. Плевако підкреслив:

Подорожанин, що йде повз високі стіни монастиря, довіреного моральному керівництву цієї жінки, набожно хреститься на золоті хрести храмів і думає, що йде повз храма божого, - а в цьому будинку ранковий дзенькіт піднімав ігуменю і її слуг не на молитву, а на темні справи [229, 352].

У судових промовах Ф.М. Плевако структура переконувального дискурсу формується також за допомогою аргументативного компонента. Аргументація судових промов Ф.М. Плевако містить усе розмаїття типів аргументів і контраргументів: емоційного та логічного характеру, що народжує діалектичність.

У структурі переконувального мовного акту аргумент є одним із центральних елементів. Переконання категоричне, обережне, умовне використовується в промовах видного адвоката як аргументація, як прийом ораторський і логічний.

Мовне оформлення аргументу здійснюється з використанням потенційних можливостей усіх рівнів мови: риторичних питань, заперечень, умовних підрядних, однорідних членів, інтонаційного оформлення речень. Часто в мовній структурі аргументу перебувають вставні конструкції, значеннєві повтори, надзвичайна кількість фразеологічних одиниць усіх

стилістичних рівнів.

Специфічною формою переконання в судових промовах Ф.М. Плевако є гротескне висловлення, що полягає з «кроку-аргументу» і «контркроку-контраргументу», які створюють дисонанс між прямим значенням аргументу і його культурною традиційною значимістю.

Необхідно відзначити, що вся лексико-семантична і синтаксична своєрідність мови судових промов Ф.М. Плевако вимагає подальших досліджень в аспекті своєрідності використання Ф.М. Плевако відомих видів аргументів.

Такими, наприклад, є синонімічні ряди, антонімічні пари, фразеологічні звороти, індивідуальні і традиційні метафори. Приклади із судових промов Ф.М. Плевако: *темними й нелюдськими засобами* [232, 361]; *великий лиходій – маленький лиходій* [232, 351]; *захист підриває справу, правдою дорожить* [230, с. 352], *підняти добробут* [232, 342].

Багатими і виразними були промови О.Ф. Коні. Він не мав звучного голосу, помітної зовнішності, театральних даних, але підкорив логікою і ясністю міркувань. Цей прокурор не тиснув на суддю і присяжних, не звинувачував підсудного у всіх смертних гріхах, але вміло подавав історію питання, підводив незаперечну законодавчу базу, міг групувати докази, аналізувати злочин, за допомогою незаперечних фактів і логічних умовиводів усувати можливі сумніви. Його обвинувальні промови слово за словом, факт за фактом доводили винність підсудного. Провина злочинця стає очевидною й беззаперечною.

О.Ф. Коні творчо ставився до законодавчої бази і прецедентів, пов'язаних із розглянутою справою. Він завжди виступав проти механічного й нудного додавання статей закону, вважав за необхідне ретельно вивчати кожну справу. Як відзначалося в адресі імператорської Академії наук із приводу 50-річчя службової й суспільної діяльності О.Ф. Коні, у судову діяльність юрист вніс творчість учителя: учителя правосуддя, учителя глибокого психологічного аналізу, без якого немислиме розуміння вчинків людини, учителя людинолюбства, без якого немислимий правий суд, учителя того дійсного красномовства, яке знаходить прості, але справжні слова, що проникають у серце

і розум людини [159].

Його обвинувальні промови у справах карних, таким як, наприклад, про втоплення селянки Ємельянової її чоловіком – залишаються шедеврами російського судового красномовства. Ці виступи більше нагадують гостросюжетний роман або психологічну повість. Це трагічні історії життя сім'ї, жінки, самотньої істоти в буржуазному відчуженому суспільстві.

Ми розглянемо лексичні і фразеологічні особливості досягнення ілокутивної мети під час судоговоріння О.Ф. Коні. Саме тому нашим завданням стає виявлення лексико-семантичних і емотивних особливостей мовного впливу в промовах О.Ф. Коні в суді присяжних.

Як ми вже відзначали, емоційно-психологічне наповнення мовного акту відіграє важливу роль у переконувальному дискурсі. Мовна реалізація конотацій переконання, співчуття, гніву, іронії відбувається на лексико-семантичному рівні за рахунок оказіональних дериватів, утворених способом додавання основ, зрощень, перифраз, фразеологізмів, імен загальних. Наприклад: *низькопробний товар (Коні); чорні векселі, поррахувати дні, кандидат безправ'я, «Тартюф у жіночому платті»*.

До умов успішної реалізації мовного акту необхідно також додати вміння правильно й точно використовувати синонімічні ряди, антонімічні пари в потоці мовлення. Обов'язкова навичка виділення правильної інформативно-значеннєвої референційної установки (вибір актуальної реальності) – спектр можливостей забезпечення мовними засобами мовлення переконувального дискурсу.

Слід зазначити, що О.Ф. Коні створив оригінальний публіцистично-ораторський стиль моделювання мовного акту, нагромадив деякий набір мовних засобів досягнення успішності мовного акту переконання.

У всіх наведених вище прикладах можна відзначити також наявність стандартної моделі репрезентації ілокутивної мети (за Дж. Сьорлем) ілокутивними дієсловами із семантикою особистісної позиції: «*я певен*», «*я переконаний*», «*я знаю*». У промові юристів така модель сформована завдяки прагматиці використання особистих займенників, коли займенник «Я» у ході

створення репрезентатива і вердиктива замінялося на «ми», «нам», причому займенник 2-го особи множини «ви» практично виключався: «*ми побачимо*», «*відома нам*», «*звернена до нас*». Інакше кажучи, семантика «особистої єдності» адресанта і колективного адресата з погляду успішної реалізації мовної установки в мовному акті й формує дискурс переконання.

Функції успішного переконання в акті комунікації видні оратори надають логічному наголосу. Деякі стилістичні прийоми в судових промовах видних юристів виконують відразу кілька ролей, і реалізують певні конотації, і служать логічними акцентами. Незважаючи на подібність форм і закономірностей мовного оформлення досягнення домінування адресанта над колективним адресатом у ході судового процесу, існує низка специфічних мовних особливостей усіх рівнів, які властиві індивідуальному ораторському стилю юриста-практика. Розглянемо тільки деякі з них.

О.Ф. Коні використовує мовні прийоми, які служать одночасно логічними зв'язками в промові і формують певні конотативні акценти й коди в структурі мовного акту стверджуючого дискурсу.

Важливим структурно-семантичним елементом промов О.Ф. Коні є також часте використання фразеології, індивідуальних метафор, інтелектуалізації мовлення.

Для судових промов О.Ф. Коні характерний більш стриманий, ніж у Ф.М. Плевако, стиль переконання. Його доводи досить часто спираються на прийом художньої літератури: індивідуальні метафори й розгорнуті метафори.

Наприклад:

Обвинувач піддався почуттю гідливості [231, 340],

нехай буде захист оплот проти нас [231, 362].

Ефектним і діючим мовним літературним прийомом переконувального впливу на колективну свідомість аудиторії в судових виступах є використання синонімічних рядів, повторів (гаплогій), окремих лексем із семантикою «страждання», що несуть виразно негативні конотації з метою навмисного нагнітання емоцій, з наступним завершенням у вигляді іронічного вигуку. Наприклад: «*Тартюфи бувають і в жіночому платті!*» [229, 362]

Іронія в судовому красномовстві О.Ф.Коні також виражається за допомогою літературного прийом – гротеску, комунікант апелює насамперед до уяви колективного комуніканта. Наприклад:

Мазурин чекає вашого слова, як відплати за отруєне життя й за безповоротно загиблу юність! [229, 341].

Судові виступи О. Ф. Коні широко використовують театралізовані й художньо літературні прийоми переконання. Для О.Ф.Коні виступ у суді присяжних – це логічно стрункий і вивірений ланцюг тверджень, підкріплених посиланнями на конкретні статті конкретних законів, іноді з викладом їх змісту. Наприклад:

*стаття 338 говорить,
виробництво безладу,
стаття застосована.*

І все-таки іронія як переконувальному прийом часто використовується видним юристом, причому майстер красномовства талановито створює розгорнуту метафору. Наприклад:

Уся відома нам у справі діяльність його з 8 по 27 вересня представляє щось начебто музичної фуги, у якій звуки роздратування й презирства до закону все розширюються й міцніють, постійно повторюючи той самий початковий і основний мотив: «побити морду»[231, 532].

Лексико-семантичний і фразеологічний потенціал мови використовується в судових промовах О.Ф.Коні для експлікації ілокутивної сили висловлення через емотиви, тому що різним тропам властиво надавати висловленням ту або іншу ілокутивну силу. Таким чином, оратори мають можливість для створення мовними засобами як репрезентатива, так і прямого вердиктива.

Стилю доводів усного публічного виступу в суді О.Ф.Коні імпонує художність і емоційність мовлення, що конструюється розгорнутою метафорою, повторами, спонукальною інтонаційною напруженістю.

Висловлення, що містять ідіоми, метафори, паремії, наділені ілокутивною силою, для якої характерне використання соціально оцінних предикатів.

Ґрунтуючись на викладеному вище, ми доходимо висновку, що логічність

і повнота побудови висловлення забезпечуються за рахунок використання потенціалу лексико-семантичних відношень у системі мови: антонімів, синонімів, полісемії. Особлива специфічна роль у побудові мовного акту переконувального дискурсу належить фразеології як вторинній знаковій системі мови, зануреній у культурно-національне й емоційно-оцінне тло.

О.Ф. Коні – не тільки прекрасний оратор, але й вихователь культури мовлення юристів ХІХ ст. Він створив оригінальний публіцистично-ораторський стиль моделювання мовного акту і фактично був біля джерел етики юриста. Про його мовні особливості можна судити за його неопублікованими замітками про культуру мовлення юриста:

§ 1

... Необхідно готуватися до лекції; зібрати цікаве й важливе, що стосується теми – прямо або побічно, скласти стислий, за можливістю, повний план і пройти по ньому кілька разів. Ще краще – написати промову і, ретельно обробивши її в стилістичному відношенні, прочитати вголос.

Письмовий виклад майбутньої промови дуже корисно лекторам-початківцям, і тим, хто не володіє різко вираженою здатністю до вільного і спокійного мовлення.

План має бути гнучким, тобто таким, щоб його можна було скорочувати без порушення цілого [229, 129].

§ 2

Слід одягтися просто і пристойно. У костюмі не повинно бути нічого вигадливого і кричущого (різкий колір, незвичайний фасон); брудний, неохайний костюм справляє неприємне враження. Це – важливо пам'ятати, тому що психічна дія на тих, що зібралися, починається до промови, з моменту появи лектора перед публікою [там же, 12].

§ 3

Перед кожним виступом слід подумки пробігати план промови, так сказати, щораз упорядковувати наявний матеріал. Коли лектор усвідомлює, що добре пам'ятає все те, про що має бути сказати, то це надає йому бадьорість, вселяє впевненість і заспокоює. [там же, 129-130].

§ 4

Лекторів, особливо початківців, дуже заважає страх слухачів, страх від усвідомлення, що промова виявиться невдалою, той тяжкий стан душі, який добре знайомо кожному виступаючому привселюдно: адвокатів, співаків, музикантів і т.д. Усе це, із практикою, зникає значною мірою, хоча деяке хвилювання, звичайно, буває завжди.

Щоб менше хвилюватися перед виступами, треба бути більш упевненим у собі, а це може бути тільки при кращій підготовці до лекції. Чим краще володієш предметом, тем менше хвилюєшся. Розмір хвилювання обернено пропорційний витраченому на підготовку праці або, вірніше, результату підготовки. Невидима ні для кого попередня праця - основа впевненості лектора. ...

Уникати шаблону у мовленні, він особливо небезпечний на початку й наприкінці. Публіка помічає все, і шаблон може бути приводом до якої-небудь несподіваної витівки, наприклад, шаблонно почату лектором фразу закінчить хто-небудь у рядках і випередить лектора. Шаблон - зовсім неприпустиме зло у всякій творчості...[там же, 130].

§ 15

Не застосовувати в промові тих самих виражень, навіть тих самих слів на близькій відстані. Флобер і Мопассан радили не ставити в тексті однакових слів ближче, чому на 200 рядків. [там же, 133].

§ 16

Форма мовлення - проста, зрозуміла. Іноземний елемент допустимо, але його впливає негайно ж пояснити, а пояснення повинне бути коротким, накарбованим; воно не повинне затримувати надовго рух мовлення. Краще не допускати іронії, що важко зрозуміють, алегорій і т.п.; усе це не засвоюється нерозвиненими розумами, пропадає даремно, добре діє просте наочне порівняння, паралель, виразний епітет. [там же, 133].

§ 17

Лірика припустима, але її повинно бути мало (тим вона цінніша). Лірика повинна бути щирою, як і вся промова взагалі. Все або майже все повинно бути

у формі й змісті промови, - от чому попередня підготовка й вироблення плану так важлива й необхідна. [там же, 133].

§ 18

Елемент зворушливого, жалісливого може бути в промові, але щоб "зворушливе" дійсно "торкалося" серця, треба про зворушливе говорити спокійно, холодно, безпристрасно: ні голос не повинен тремтіти, ні сльоза чути, не повинне бути ніякого зовнішнього припливу зворушливості, від цього виходить контрастне тло: чорні лінії зливаються із чорним тлом, а на білому виступають різко. Так і зі зворушливим.

Наприклад, читати сцени страти Остапа треба протокольно, сухо, холодно, сталевим міцним голосом і змінити його там, де не можна вже не змінити: опис страждань козаків і Остапа й вигук його: "Батько! чи Чуєш ти все це?!". [там же, 133-134].

О.Ф. Коні згадував випадок, коли один із товаришів прокурора, розповідаючи про результат звинувачення, яке він підтримував, заявив: "Ну, хоч я й програв, зате йому (підсудному – Н.І.) усю морду чоботом вимадав, – залишиться задоволений." О.Ф. Коні, який був обер-прокурором Сенату, відразу відсторонив його від виступів на суді в якості обвинувача. Поважне ставлення до процесуального супротивника також знаходить вираження в мовних засобах. П.Я. Александров, захищаючи Віру Засулич, обвинувальну промову процесуального супротивника оцінив як шляхетну.

Розглядаючи лінгвістичний аспект судового мовлення, ми постійно погоджували його із психологічним аспектом, і звертали увагу на те, як мовні засоби сприяють логічності, переконливості судового мовлення, як у мові проявляється професійна етика юриста. Етичні вимоги до судового оратора й судового мовлення пов'язані із проявом поваги до суду, до процесуального супротивника, потерпілого, свідків, підсудного. О.Ф. Коні, наприклад, моральним обов'язком судді вважав насамперед повагу до людської гідності й слушне ставлення до людини. Безумовно, суспільство виробляє форми мовної поведінки і вимагає від носіїв мови їх дотримання. Тому судовий оратор повинен робити складну операцію відбору в мовний акт того, що є найбільш

доречним для відповідної обстановки спілкування.

2.6. Риторичність твердження судової істини в промовах юристів ХІХ століття

Риторичність судового публічного виступу як одна з визначальних характеристик переконувального дискурсу пов'язана з декількома аспектами її буття. Перше – прийом і розуміння мовної дії як набору і послідовності мовних знаків, певної конфігурації, спрямованості та чітко визначеної прагматичної мети – переконання. Друге – наступне за сприйняттям розуміння, у наслідку провідне до співчуттю і прийняттю. Тобто риторичність – виконання кінцевої мети виступу за допомогою мовної дії і за допомогою певного набору мовних засобів.

Особливістю риторичності судового публічного мовлення також є пріоритетність певних категорій подавання мовного змісту через основні поняття риторики. Логос виражає відношення «теперішня промова про минуле». Наприклад, промова в справі Віри Засулич, де в деяких «ліричних» відступах життєпису підсудній минулий час передається за допомогою дієслів теперішнього часу:

Роки юності, справедливо вважаються кращими роками життя людини. Життя представляється поки своєю рожевою, спокусливою стороною... Багато чого переживає юнак... Для дівичі роки юності представляють пору розквіту, повного розвитку [231, 12].

Пафос виділяє певні типи модальностей – «відношення до дійсності через дію», приведення результатів дії, прагматика успіху через маніпулювання аудиторією за допомогою риторичних засобів як вербальної, так і невербальної природи. Наприклад, захисний пафос оратора у виправдувальному промові

Ф.М. Плевако в справі Азбукіної пошук необхідної і прийнятної судової істини починає серією питань, що стимулюють увагу до розвитку подій:

Чизуміє обранець вибачити? Як перенесе він години визнань, якими їй доведеться отруїти перші ж дні їх щастя? І якщо він, мабуть, усе вибачить їй, чи дійсно він примириться з пережитим, і воно всупереч його словам і, можливо, навіть клятвам, не буде носитися перед ним, отруюючи дні їх сімейного миру?» [231, 321].

Поняття етосу в судовій риторичі XIX століття має свої особливості: існування і оптимальність використання реальних та мислимих приводів для створення аудиторії, де етос дозволяє встановити справедливість у ході судового засідання, а особливо дебати сторін. Морально-естетичний аспект мовлення переконує й впливає на колективного слухача, тільки якщо він пізнаваний, розділяємо й правдоподібний. Юристи-оратори XIX сторіччя часто в рамках етичних стандартів опиралися на іронію, ліричні відступи, застереження, риторичні питання, цитування, визначення і т.д. Наприклад, ліричний відступ, а також набір вставних конструкцій і безліч тропів з промов О.Ф. Коні в справі про ігорний будинок штабс-ротмістра Колеміна:

Не можна говорити, на жаль, говорять багато, що досить, щоб зло не проявлялося назовні, щоб воно не кидалося в ока, не заподіювало публічної спокуси, і що суспільство не страждає, якщо зло відбувається в 4-х стінах...Законодавець і суддя не можуть дивитися лицемірними очима на те, що відбувається навколо [231, 519].

Іронія була сильним і ефективним прийомом морально-етичного характеру в промовах П.Я. Александрова, наприклад:

У той час був багато побоювань за повне знищення різки, побоювань, яких не розділяв уряд, але які хвилювали деяких представників інтелігенції. Їм видалося раптом якось незручним і небезпечним залишити без різок Росію, яка так довго вела свою історію поруч із різкою, - Росію, яка, по їхнім глибокому переконанню, зложилася у велику державу й досяглася своєї величі чи не завдяки різкам [233, 16].

Промова П. Я. Александрова також уміщає іронію як риторичний прийом:

Легко уявити як провела Засулич ці кращі роки свого життя, у яких забавах, у яких радостях провела вона цей дорогий час, які рожеві мрії хвилювали її в стінах Литовського замка й казематах Петропавлівської фортеці [233, 13].

Топос судового виступу юриста також має певні особливості. За наявності оригінальних місць у виступі в промовах наявні топоси, які підкреслюють логічність, красу і чіткість висловлення. Так, для судового виступу О.Ф. Коні характерно наявність етикетного звертання до суду і присяжних, обов'язковим є розгляд і обґрунтування правової бази до обставин справи:

Умови ігорного будинку досить ясно визначені в додатку до 444 статті XIV тому. У джерелах, на яких вона заснована, зазначений прямо, що «забороняється відіграти в заборонені ігри», «відкривати свій будинок гравцям для забороненої гри вдень або вночі», «забороняється мати лічильника, продавати своїм гостям або іншим способом давати й передавати золото, срібло або інші грошові цінності»... [233, 512].

П.Я. Александров, Ф.М. Плевако і О.Ф. Коні в центральній частині виступу поміщали ряд психологічних портретів логічно обґрунтованих, підкріплених біографічними факторами й одмінних цілісністю й закінченістю. Наприклад, даний Ф.М. Плевако психологічний портрет убивці з ревнощів – акторки Висновської:

Залишається внутрішній світ жіночого серця... А йому нанесені в минулому важкі рани, яких не зцілив час, не втамували успіхи. Висновська ніколи не йшла на сцену всією суттю своєю. Жіночі сімейні інстинкти не вмирили в ній [233, 321].

Загальні місця у виступі юриста не тільки є основою судової аргументації, але й засновані на мовній діяльності, досить строго організованій топіці. Саме в цей час бере початок процес створення загальних місць, закріплених законодавчо у вигляді вихідних основних вимог до процесу переконання й доведення. Як затверджує О.С. Александров, «...загальні місця досить міцні, юридичні топи рухливі» [4, 201]. У даному монографічному дослідженні, дійсно, спостерігається еволюція руху юридичних топів, які впливають на

формальну сторону організації мовної практики.

Особливістю виступу в суді також є його публічність. Перед оратором, таким чином, належить ще одне завдання необхідність правильно змодельовати аудиторію. Складність цього процесу полягає хоча б у тому, що аудиторія по суті своєї неоднорідна: супротивники в суді, активні учасники засідання, що співчують і просто пасивні слухачі-глядачі. Також для судового дискурсу характерний поділ ролей слухачів – це активно-пасивні й пасивні. Перші мають право й професійне зобов'язані й повинні слухати, розуміти, включатися в діалог (ставити запитання, коректувати, робити висновки, пропонувати й озвучувати закон) – це судді, сторони дебатів, присяжні. А також якийсь колективний пасивний слухач, присутній і сприймаючий з інтересу і естетико-моральних та інших потреб. Отже, перед оратором-юристом у ХІХ столітті стояло нелегке завдання: сформувати діалог поділяючий аудиторію за правилом. Так у публічних промовах юристів ХІХ ст. можна зустріти прямі й опосередковані звертання до активних слухачів. Це самі по собі звертання: «Добродії присяжні»; « Добродії судді», а також сигнальні слова, що містяться найчастіше на початку й наприкінці виступу. Наприклад, з промови Ф. М. Плєвако:

Обвинувач погодиться із мною, що я був прав, сказавши, що між нами немає непримиренних протиріч» [231, 337]; «Якщо не було прикладу, щоб судді дозволялось, не задовольняючись зазначеними карами, просити про збільшення покарання. Але широко розкрити слух законодавця до представництва суддів про зм'якшення покарання... [231, 336].

Важливим визначальним критерієм аудиторії судового засідання ХІХ століття є її кількісна і якісна обмеженість. Що в майбутньому буде до деякої міри змінено, завдяки соціальній еволюції й медіаперетворенням. О.С. Александров справедливо відзначав, що особливість суду присяжних є наявність деякої кількості «представників юрби невігласів» - присяжних (с. 117). Відповідно, перед юристом коштує завдання створення риторичного аргументу доступного не професіоналам, а виходить, і набір способів з'ясування й називання справедливості, сам процес переконання припускає високий рівень

зрозумілості й доступності. Так в ораторському мистецтві судового виступу виробляється й удосконалюється риторичний аргумент – загальнодоступний переконувальний судовий доказ. Наприклад, аргумент із промови П.Я. Александрова:

У справах про злочини печатки, не в приклад справам про інших загальних злочинах, суддя не може замикатися винятково в сферу кримінального кодексу; він, у силу необхідності й вищої справедливості, повинен бути політиком, як орган суспільний, що відправляє свої функції в міркуванні умов і потреб громадському життю [233, 35].

Знання в судовому дискурсі завдяки виставі фактів і обставин справи, процесуальної законодавчої бази, психологічним портретам дають певна якість знання, надають істинності висловленим припущенням, висновкам і рекомендаціям. Переконувальна аргументація як риторичний аргумент залежить не тільки від предмета, але й від рівня прийняття й розуміння тих, кому вона спрямована. У судовому засіданні представленого періоду рівень і якість переконувальної аргументації, набір прийомів для такої залежить від якісного рівня аудиторії.

Крім застосування риторичного аргументу як основного в переконувальному дискурсі досліджуваного періоду найважливішим складовим судової істини є також етичний критерій. Саме він визначає підставу для вердикту присяжних і наступного судового вироку. Аргументація сторін оцінюється з позицій моралі й етики, характерних для даної аудиторії, для даної нації, суспільства і т.д. Етичне – це той визначальний початок, що врівноважує, загальне для всіх сторін судового розгляду. Зі справедливістю морально-етичних постулатів згодні всі сторони, їх істинність не підлягає сумніву й дискусії.

Отже, найбільш вагомою виявляється позиція найбільш аргументована, більш близька до «вічних істин», коли розсудливість і логіка підказують аудиторії як дійсну й найбільш необхідну. Крім того слід ураховувати константи морального й риторичного ідеалу присяжних і судді. Прийняття аргументації однієї з переконувальних сторін є заключним етапом вибору вироку, який і буде

прийнятий як дійсний. Із цього моменту істина, знаходячи статус судової істини, установлює формальний юридичний ефект реалізований владним дискурсом.

Особливістю істини судової в російській судовій практиці є пріоритетність «лінгвістичної опори», на основі якої формується судова істина. О.С. Александров справедливо затверджував, що істинність на засіданні суду присяжних виробляється завдяки мовним засобам: «Судова істина метафорична, риторична. Судова істина є результат обробки оратором словесної фактури, додання форми словесній масі і виділення з неї значення за законами аргументації (діалектичної, логічної, але й софістичної, евристичної), у результаті чого вона одержує якість «правдоподібності» в очах аудиторії» [4, с.118].

Дійсно, тексти промов видатних ораторів-юристів насичені риторичними тропами й іншими риторичними фігурами. Зрозумілість і доступність пропонованої судової істини саме багато в чому заснована на тропіку, оскільки істина виробляється на рівні понятійної системи й можливості полегшити процеси абстрагування й аналізу.

У такому аспекті переконання в суді виглядає як повідомлення аудиторії її власних переконань, морально-етичних, моральних правил через нову інформацію. Таке дізнавання зрозумілого й правдоподібного веде до визнання даної мовної дії як дійсного: «Загалом, щоб бути справжнім або неправильним, треба перебувати в даній дискурсивній формації в певному текстовому полі, яке може бути впізнаним і яке створюється відношенням влади-знання» [4, с.118].

Однак, щоб визначити істинність – неістинність, а точніше правдоподібність – неправдоподібність судової справи, неможливо не вдатися до риторичного апарата мови. Фактично судова істина заснована на мовному матеріалі й інакше не може бути реалізована на жодній зі стадій свого буття. Абстракції судового розгляду, моральність і логіка міркувань перебувають тільки в поле ймовірного, обмеженого полем мови.

Також у мовному полі перебуває й функція добору й експлуатації «знайомого» сюжету, який, по-перше, пізнаваний, по-друге, запрограмований на правдоподібність і, по-третє, припускає готові сценарії подальших дій. У

юридичній практиці судових засідань XIX століття використання подібних сюжетів стало скоріше традиційною практикою, ніж виключенням. Такими є типізовані життєписи Александровим життя Віри Засулич, О.Ф. Коні селянина Ємельянова й поліцейського Протопова, типовий образ, представлений Ф.М. Плевако в справах Висновської і «Червових валетів».

Якщо замислюватися про такі характеристики судового публічного виступу XIX сторіччя, як повторюваності, риторичності традиційності й впізнаваності публічного мовлення, то слід звернутися до теорії мовної гри, і поняття «мовна роль», висунутого Л. Вітгенштейном. З таких позицій з'являються як рольової гри судова аргументація, досить константна топіка публічного мовлення в суді, регламент і юридична топіка, де однією з неодмінних умов виявляється риторична майстерність, а судова істина – це результат роботи ратора, його винахідливості як творця, психолога й професійного юриста. Таким чином, у ході судового діалогу й прагнення до судової істини приводяться в рух механізми аргументації, які, у свою чергу, засновані на фігурах мови й реалізуються у фігурах думки. Вони забезпечують створення й подальше втримання топологічного ядра судової промови, вони експлуатують типові версії розслідування, форми пізнавальних процесів на суді, наприклад, топіки вступу й кінцівки відповідно в промовах А.Ф. Коні:

Добродії судді! Підсудний, відставний штабс-ротмістр Колемін, відданий вашому суду за обвинуваченням...» [231, 510]; «Тому я вважався б з арештованих у пана Колеміна грошей удержати для відповідної видачі й подальшого розпорядження по 512 статті. [231, 521].

З виступів П.Я. Александрова можна також виділити стійкі формули, що позначають певні топіки, наприклад, звертання й зачини, а також прийом цитування в комбінації із приведенням фактів справи:

Добродії присяжні засідателі! Я вислухав шляхетне стримане висловлення товариша прокурора...» [233, 9];

Добродії судді! На сторінках Укладення про покарання мирно спочиває стаття закону, рідко застосовувана, рідко згадується...» [233, 32];

На сторінці сьомий обвинувального акту в справі Саратовського банку ми

бачимо, чий розлад справ цього банку повинен бути приписане, між іншим: «видачі позичок, що явно не відповідали вартості закладеної власності» [233, 48].

Для риторики публічного мовлення XIX сторіччя характерне використання аксіоматичних доводів і аргументів, які психологічно, традиційно ухвалюються скоріше як культурне підсвідоме, а також на основі здорового глузду, життєвого досвіду і т.ін.

Фігури мови полегшують сприйняття аргументації і створюють додаткове емоційне навантаження, що впливає на колективну свідомість аудиторії, формують вербальну структуру доводів. О.С. Александров указує: « Для розробки доводів існують пояснювальні фігури мови. Текстова синонімізація, що конструює ноєму – предмет думки розроблювальної в промові. У результаті застосування прийомів синонімізації складається образ – поняття з багатьма ознаками, що становить разом із ключовим словом довід» [4, 120]. Наприклад, П.Я. Александров у публічному виступі застосовує синонімічну парадигму: *я знаю – не вірю – я думав – я прагну – я належу – я проникнуть* [4, 65].

Також важливим засобом судової аргументації є фігури думки, які найчастіше виявляли естетичний вплив, а також сприяли виникненню довіри до оратора, тим самим брали активну участь у формуванні судової істини, виробленої присяжними засідателями на основі публічного виступу юристів і дебатів сторін, сформульованих судом.

Висновки до розділу 2

Дослідження промов видатних юристів XIX ст., а також джерел, у яких аналізувався процес розвитку суду в Росії, дозволило визначити фактори, що обумовили особливості переконання диспозитива доведення в XIX ст. і виявити закономірності вибору стратегій і тактик переконання на суді

1. Основним фактором вибору стратегій і тактик переконання в судовому дискурсі XIX ст. був соціальний контекст: розвиток судочинства в Росії й проведення реформ, у результаті яких був уведений суд присяжних і судовий процес придбав характер змагального.

2. Вирішальний вплив на вердикт присяжних стали здійснювати обвинувачі та адвокати, особливо останні. Змагальний характер діяльності адвокатів наповнив диспозитив доведення силою емоцій, бажанням і можливістю вплинути на емоції слухачів.

3. Переконавання в диспозитиві судового доведення визначається в роботі як мовний вплив на суд і присутніх з метою схилення їх до думки оратора (адвоката або обвинувача) щодо винності, заходу провини підсудного або обставин, які тією чи іншою мірою виправдовують його.

4. У промовах юристів XIX ст. традиційна структура переконання реалізується специфічно. Специфіка структури переконання в судовому дискурсі полягає в тому, що структурні елементи не представляються як дискретні. Теза переконання з'являється у двох іпостасях. З одного боку, він усім відомий ще до початку виправдати або врахувати пом'якшувальні обставини), з іншої, він ніколи не формулюється юристом, а представляється як би імпліцитно. Кожний фрагмент промови на суді містить тезу в підтексті.

5. Більшість із юристів XIX ст. на початку своєї промови використовували стратегії співробітництва, які реалізувалися в тактиках з-переживання, спільного пошуку істини, і загальних моральних підвалин.

Юристи XIX ст. приділяли великої увагу завершенню промови, використовуючи у висновку найсильніші аргументи, формулюючи заключну частину лаконічно й емоційно.

6. Аргументативна частина диспозитива доведення має свої особливості, які полягають у синкретичному характері промов юристів, використанні елементів переконання, інформування й сугестії.

6. Юристи XIX ст. у якості основного методу інформування вибирали роз'яснення – оповідь, що являє собою виклад подій, суті справи. Специфіка його полягає в яскраво вираженому оціночно-моральному і оціночно-правовому характері.

7. Особливістю промов юристів XIX ст. є те, що власне переконання не представлене як певна сукупність доводів, а ніби розсіяне по всій структурі промови. Юрист аргументує, коли викладає факти та роз'ясняє їх і коли

спростовує ті або інші положення й думки.

8. Особливістю мовного впливу в судових промовах юристів XIX ст. є те, що їх виступи виходили за рамки диспозитива доведення, тому що юристи використовували маніпулятивні стратегії, а також сугестію.

9. У роботі виділені дискурсивні й власне мовні засоби впливу на присяжних, суддів і слухачів. До дискурсивних віднесені сугестія, стратегії зміни функціональних ролей і масок, а також провокація ефекту несподіванки. Зазначені засоби використовувалися для створення емоційної напруженості в аудиторії, яка тією чи іншою мірою нейтралізувала критичність і аналітичність мислення присяжних і забезпечувала ефект переконання прийняття потрібного рішення. Відзначено, що обвинувачі значно рідше вдавалися до маніпулятивних стратегій, ніж адвокати.

10. У якості мовних засобів впливу на аудиторію використовувалися всі можливі засоби мови, що забезпечують ефект образності, емоційності, експресивності, емоційної оцінки. Адвокати XIX ст. були неперевершеними майстрами слова, що вміли реалізувати багатства мови й зробити свій виступ виразним і яскравим.

11. Стверджуючи судову істину, юристи XIX ст. використовували такі засоби риторики, як логос, етос, пафос, топос.

12. Риторичність доведення на суді XIX ст. ґрунтується на моральних цінностях, ідеології, аксіомах, сформованих культурою, суспільством і націями.

РОЗДІЛ ІІІ

СУДОВИЙ ПЕРЕКОНУВАЛЬНИЙ ДИСКУРС У ХХ – ХХІ ст.ст.

Приступаючи до дослідження судового переконувального дискурсу ХХ – початку ХХІ ст., відзначимо, що з багатьох аспектів його аналізу ми обираємо, ті, яким віддали перевагу в роботі з матеріалами ХІХ ст. Такий підхід вважаємо виправданим, тому що зміна аспектів не зможе забезпечити коректності висновків щодо еволюції. Разом із тим залишаємо за собою право вводити й нові аспекти, якщо вони є показниками еволюції переконувального дискурсу. З урахуванням викладеного зауваження сформулюємо робочу гіпотезу цього етапу дослідження так: зміна соціальних умов зумовила і зміни в стратегіях і тактиках переконання, але залишилися ознаки переконувальних промов юристів, які залежать не від часу, а тільки від дискурсивних умов суду. Звідси впливають і завдання цього етапу дослідження: з'ясувати, яким чином і якою мірою соціальний контекст є чинником еволюції судового переконання; які саме зміни відбулися в стратегіях, тактиках і власне мовних особливостях переконувальних промов.

3.1. Соціальний контекст ХХ – початку ХХІ ст.ст. як фактор еволюції переконувальних промов в суді

Історичний розвиток суспільства в ХХ і ХХІ ст.ст. приніс багато соціальних потрясінь, змусив переглянути життєві цінності і не міг не позначитися на диспозитиві доведення в суді. Після революції суд царської Росії був визнаний негідним і прогнилим, як і сама імперія, але суд нової держави, який кваліфікувався владою як найсправедливіший, дивним чином перемішав уявлення про істину, правду, закон і моральність. Від розстрілу без суду і слідства, тобто заперечення закону і можливості відстоювати права людини взагалі, до ствердження верховенства закону, Росія перетерпіла такі зміни, що аналізувати переконувальні судові промови за тими самими

критеріями в межах століття виявилось некоректним. Крім того, аналіз соціальних умов і судових процесів потребував уведення в науковий апарат дослідження опозиції *об'єктивна істина – судова істина*. Ці дві істини, спростовуючи постулат філософії про те, що істина буває тільки одна, то збігалися, то розходилися, то ставали протилежностями. Поняття об'єктивної істини в цій роботі вживається у своєму загальнофілософському значенні: це одна й та сама істина, яка не завжди очевидна або навіть зрозуміла. Завдання судового процесу – установити її, обґрунтувати і з урахуванням її змісту винести вирок. Судову істину розуміємо як твердження, яке прийняте судом і демонструє дискурс влади. Якщо в XIX ст. судовий процес попри всю його недовершеність все-таки був спрямований на встановлення судової істини, яка збігалася з об'єктивною, то в Росії XX – XXI ст.ст. співвідношення зазначених видів істини змінювалося. У різні періоди соціального розвитку Росії судова істина співвідносилася з об'єктивною по-різному.

У нашій роботі виникла необхідність виділити типи переконувальних судових виступів за двома критеріями, причому обидва вони є соціальними. Виступи юристів відрізнялися і за стратегіями, і за орієнтацією на об'єктивність істини, по-перше, залежно від ступеня демократичності держави і, по-друге, від того, на якому суді виступав юрист – міжнародному або внутрішньому. За першою ознакою розмежуємо переконувальні промови періоду тоталітарної держави, якою була Росія в часи культу особистості Сталіна і якою стала сьогодні – в добу культу особистості Путіна, і періоду розвитку демократії.

Зазначені два періоди характеризуються різними стратегіями юристів і різним співвідношенням дискурсу влади і дискурсу суду.

У часи тоталітарної держави і культу особистості Сталіна на процесах усередині країни панував тільки дискурс влади. Він диктував суду судову істину, постулюючи її як об'єктивну. Фактично судова істина встановлювалася до початку судового процесу: хтось оголошувався ворогом народу, хтось німецьким або англійським шпигуном – і відповідний вердикт влади суд повинен був не довести і не спростувати, а представити як театральний спектакль, який би підтвердив силу влади і її «беззаперечну святість». Інакше

кажучи, сам судовий процес проводився для ефекту театру, звідси й стратегії юристів – як обвинувачів, так і адвокатів. Впливова сила їхніх промов спрямовувалася не на доведення або спростування, не на пошуки істини, а на сугестію в чистому вигляді: вони повинні були вселити народу думку, що влада всемогутня, що вона розправляє з тим, кого вважає своїм ворогом, безжалісно. Звідси й основна стратегія юристів того часу – стратегія театру. У їхніх виступах уже немає функціональних ролей – усі ролі переміняються масками. Вони надягають маски фактологів, правдошукачів, правознавців, обурених, психологів – але все це не більш ніж маски. У диспозитиві доведення того часу немає доведення – є тільки його видимість. Стратегії юристів того часу теж мають дволикий характер: створюється видимість стратегій співробітництва – насправді це стратегії фальші. Сугестія досягається за рахунок створення емоційного настрою багатомільйонної публіки. Розглянемо як приклад виступ державного обвинувача А.Я. Вишинського на бухарінському процесі 1938 р. Лексичні засоби впливу виділимо жирним шрифтом, а речення, в яких використані синтаксичні засоби впливу, підкреслимо.

Ось вони ці елементи, от вони ці вивідачі, розвідники, слуги імперіалізму, що торгують інтересами нашої країни. Ось вони – агенти військового міністра, що збирає свої сили на рубежах нашої країни для нападу на наші священні границі. Я не можу не привести й ще одного обставини. Орган японського міністерства закордонних справ Джапан Таймі в січні 1937 року в передовій статті писав: « Те, що обидві країни – Німеччина і Японія, – природно, прагнуть одержати всяку інформацію про СРСР, що може мати військову цінність, повинне бути прийняте, як факт. Якби вони не робили цього, то були б дурнями й не виконували б свого боргу перед державою й країною. Можливість збройного зіткнення з Радянським Союзом колись у майбутньому не може бути із упевненістю виключена, хоча треба сподіватися, що цього не відбудеться. Тому, держави, перед якими коштує така перспектива, зобов'язано готуватися всіма можливими шляхами при забезпеченні перемоги при зіткненні».

Ви прагнете, добродії обвинувачувані, мати, крім ваших показань, доказу

вашої злочинної провокаторської, шпигунської, розвідувальної роботи?

Шукайте ці докази на сторінках органа міністерства закордонних справ Японії, на сторінках токійської газети.

Японські агресори не тільки не приховують своїх шпигунських прагнень, але, як у цьому випадку, коли це стосується СРСР, вони вихваляють шпигунство як вищу патріотичну чесноту. Ясно, що ми до цих «доброчесних» людей, які займають зараз лаву підсудних, повинні віднести так, як це відповідає якості й глибині їх **шпигунської «чесноти»**.

Бухарін, Томський, Риков, Ягода збиралися відкрити фронт. Але й отут, як і скрізь, як і у всій своїй **зрадницькій роботі**, вони діяли як провокатори. І це теж не випадково, тому що це характеризує метод роботи цих панів. Вони готуються відкрити фронт, але вони прагнуть так зобразити справу перед робітниками й селянами всієї нашої країни, перед усім нашим народом, що фронт відкрили не вони, а хтось іншої, що вони, навпаки, проти відкриття фронту, проти зради; вони навіть змовлялися про те, як цих, хто відкриє фронт, по їхньому власному наказу, віддати під суд, щоб зіграти, як цинічно виразився Бухарін, на патріотичних гаслах. Я не сумніваюся, що Бухарін використовує або своє захисне мовлення, або своє останнє слово для того, щоб ще раз за допомогою самої дивовижної циркової еквілібристики додати цьому свій особливий зміст, чому той, який надаю цьому я, державний обвинувач на цьому процесі, але інший зміст, мені здається, додати цьому не можна.

Я процитував на одному із засідань судового наслідку те показання Бухаріна, де він говорить про хвилю, що високо піднявся, радянського патріотизму, який не дозволить нікому й ніколи відіграти своєю країною, який за кожний крок зради зажадає розплати головою, життям зрадників.

Бухарін і його друзки прекрасно розуміли й оцінювали значення цього найбільшого, справді народного патріотизму, на високому рівні якого коштує вся наша країна, від малого- до великого готова в необхідну хвилину своїми грудьми заслонити свою вітчизну від навали іноземних інтервентів. Вони враховували це, вони знали й розуміли, що з любов'ю народу до своєї

матері-батьківщині не можна жартувати. І враховуючи це, вони побудували всю цю систему провокацій і зради. Вони готові відкрити широко ворота іноземної інтервенції, але вони прагнуть зобразити цю справу так, начебто ця справа якихось чужих рук, проти яких вони, ці єзуїти й фарисеї, ці іуди Іскаріоти й Василі Шуйські нібито піднімають тепер свій голос...

Гра викрита. Зрадницькі маски з їхніх осіб зірвані й зірвані раз і назавжди.

Фрагменти інших його промов переконують, що представлений приклад – не виняток. Це особливий ідіостиль представника дискурсу влади:

Я не знаю таких прикладів — це перший в історії приклад того, як шпигун і вбивця орудує філософією, як товченим склом, щоб запорошити своїй жертві очі, перед тем як розмозжити їй голову розбійницьким кістеном...

Уся наша країна, від малого до старого, чекає й вимагає одного: зрадників і шпигунів, що продали ворогу нашу Родину, розстріляти як поганих псів!

Промови юристів часів культу особистості наповнені фальшивим пафосом, пишномовністю, гучними словами, за якими стоїть цинізм і аморальність. Але звернемо увагу на те, що фактор поінформованості аудиторії не працює взагалі, суспільство перебуває в стані трансу, тому в цілому воно легко сприймає брехливі твердження і не помічає фальші.

Чи можна говорити в цьому випадку про еволюцію? На наш погляд, навряд чи. Очевидно, такий стан відповідає суспільному регресу, який, за твердженням філософів, часто є однією із фаз на шляху до прогресу.

Після смерті Сталіна починається розвінчання культу особистості, яке спричиняє і розвінчання брехливого суду. Суд Росії післясталінського радянського періоду ґрунтується на слідчій системі, а отже, повинен мати дорадчий характер, а не змагальний. У цілому диспозитив доведення будується на аргументації з використанням фактів, але одна особливість дозволяє стверджувати, що при загальній слідчій системі російського суду він все-таки має ознаки змагальності. Це зумовлено особливостями тексту закону, який

завжди допускає неоднозначну інтерпретацію. Як відзначає О.С. Александров, «... правильне тлумачення закону полягає в такому його прочитанні, яке створювало б зміст, що визнається слушним, правильним тими, кому воно адресоване... Процес інтерпретації тексту закону був би нескінченним, якби не застосовувана владою система засобів по упорядкуванню судового дискурсу. У числі таких засобів – *юридичні і законодавчі техніки*» (виділене курсивом О.С. Александровим) [4, с. 105]. У своїй роботі зазначений автор підкреслює також роль риторичних прийомів в інтерпретації закону. З викладеного випливає, що, залишаючись у рамках слідчої системи, суд все-таки стає змагальним. Учасники судового розгляду – обвинувач і адвокат – демонструють своє прочитання закону, намагаючись переконати у своїй правоті третього учасника – суддю. Чия інтерпретація виявиться більш переконливою, той і виграє процес, тому що суддя сприймає її як відповідну до дискурсу влади і об'єктивної істини. Але «ніколи не зникаючий розрив між законодавчим дискурсом (порядком символічним) і реальною практикою по встановленню «правопорядку» насильством (реальним порядком) заповнюється риторичними засобами» стор [4, с. 109 –110] і диктує необхідність удосконалювання як закону, так і судового процесу. З розвитком демократії Росія приходить до забутої ідеї суду присяжних.

Реставрація суду присяжних у Росії законодавчо почалася в липні 1993р., але датою другого його народження вважається 1 листопада 1993 року, коли до розгляду кримінальних справ за участю колегії присяжних засідателів приступили Ставропольський крайовий суд, Іванівський, Московський, Рязанський і Саратовський обласні суди.

Новий російський суд присяжних багато чого черпає з англійської правової традиції, але випадки розгляду справ за участю присяжних обмежені небезпечними злочинами. Усього закон передбачає сорок шість злочинів, розгляд яких може бути за заявою обвинувачуваного переданий на суд присяжних. Поряд із «традиційними» тяжкими злочинами проти особистості, список містить як одержання хабара, так і злочини проти миру і безпеки людства, як-то геноциду або наймництва.

Суперечка навколо питання про правомірність і доцільність суду присяжних триває. Як відзначає В.І.Чесних, дискусія йде «щодо двох основних питань:

а) про роль суду присяжних. З одного боку, стверджується, що суд присяжних є найважливішою гарантією від необгрунтованого осуду невинного; з іншого боку, вважається, що суд присяжних не забезпечує невідворотність відповідальності за зчинений злочин;

б) про ефективність суду присяжних. Супротивники реформи оцінюють її з погляду досягнення цілей правосуддя в зіставленні з більшими витратами, яких вимагає судочинство за участю присяжних» [198].

Основні аргументи прихильників слідчої системи зводяться до того, що змагальна система примітивна і часто несправедлива. Як вважають багато закордонних і російських юристів, змагальні процеси перетворюються в демонстрацію здібностей адвокатів, а правда найчастіше виявляється задушеною. Слідча система наголошує на роботу чесних суддів-професіоналів. Професіоналізація карного правосуддя пов'язується з більшою неупередженістю, справедливістю, ефективністю. До участі присяжних у відправленні правосуддя багато хто ставить як до суду дилетантів.

Виступаючи на захист судів присяжних, І.С. Чесних пише: «Але що таке професіоналізм у карному правосудді? Робота судді пов'язана з діяльністю, у якій чисто юридичні поняття буквально переплітаються з повсякденними. Увесь карний процес замішаний на доказах. Рішення приймається в результаті складної роботи свідомості, спрямованої на оцінку доказів, яка згідно із законом здійснюється за внутрішнім переконанням судді. “Внутрішнє переконання”, цілком очевидно, є категорією, що апелює насамперед до особистості людини, а значить практично не піддається контролю. Цей неконтрольований особистісний елемент був насильно привнесений у судову технологію країн слідчої системи. У результаті внутрішнє переконання судді формується під впливом уявлень, що панують у професійному світі суддів і інших представників карного правосуддя. Можливо, це не викликало б проблем, але карний процес у країнах слідчої системи об'єктивно підданий

обвинувальному ухилу, про що багато говориться, починаючи ще із середини минулого століття... Тільки присутність суду присяжних дозволяє розділити внутрішнє переконання судді на професійне й людське, не створюючи для нього погрози порушення процесуального законодавства...». На наш погляд, у розв'язанні питання про об'єктивність суду присяжних слід урахувувати два аспекти, один з яких стосується стратегії і тактики переконувальних промов адвокатів, а інший – фактора адресата в особі присяжних. Досліджений у нашій роботі матеріал підтвердив дієву силу переконувальних промов адвокатів у суді присяжних, але він показав і ті кардинальні зміни, які відбулися з об'єктом мовного впливу адвокатів – представниками сучасної громадськості, якими є сучасні присяжні. Розвиток демократії сформував у суспільній свідомості наших сучасників не тільки повагу до закону, а й вимогу законності дій співвітчизників. Поширення засобів мовного впливу в ЗМІ, спроби, що нескінченно повторюються, маніпулювати свідомістю мас у ЗМІ та рекламі мали і позитивний ефект: вони розвинули критичне мислення і сформували поки ще нестійкий, але помітний імунітет до маніпулювання свідомістю. Сучасного присяжного не введе в транс молитва під дзенькіт церковного дзвона, у нього не знайде відгуку прохання відпустити гріх священикові, ким би воно не було висловлене. Спроба створити емоційний настрій за допомогою мовних засобів – тропів, синонімічних багатств мови та ін. – буде сприйнята як пишномовність і пихатість, а стратегія несподіваних ефектів – як неадекватна поведінка адвоката. Функціональну роль сучасний присяжний оцінить як строгий режисер, а маску відразу помітить і розвінчає. Але разом із тим сучасний присяжний по достоїнству оцінить щирість виступаючого, охоче прийме стратегії співробітництва і не дасть обійти закон. Викладені висновки добре ілюструються прикладами із двох кінофільмів про суд присяжних у США – «Адвокат диявола» і «Я звинувачую».

У першому фільмі (див. фрагмент 1 на диску, прикладеному до монографії) талановитий адвокат виступає перед присяжними, використовуючи стратегії співробітництва, які реалізуються в декількох тактиках: прилучення до групи «свій» в опозиції «свій – чужий» (У підтексті

звучить: Я свій, я розумію, що ви втомилися, і не затримаю вас надовго), апеляції до загальних моральних цінностей (У підтексті: Я також, як і ви, засуджую підзахисного), апеляції до спільних правових норм (людину карають за злочин, а не за те, що вона не подобається). У процесі виступу адвокат відіграв функціональні ролі фактолога (увага до фактів) і правознавця (Чи можна обвинувачувати підсудного тільки за те, що його не люблять?). Безсумнівним є факт маніпулятивного впливу на присяжних: по-перше, адвокат урахував фактор утоми слухачів, а втомлені слухачі легше піддаються впливу. По-друге, він надягав маски обвинувача й обуреного. У цілому мовлення побудоване за всіма законами риторики, своєї мети адвокат досяг. Але звернемо увагу на деякі деталі: промова позбавлена надмірної емоційності; промова апелює до закону й моральності, але не до емоцій; адвокат постійно акцентує увагу на тому, що його життєві цінності не відрізняються від цінностей присяжних і суспільно визнаних норм. На наш погляд, саме установки на суспільно прийняті норми і закони забезпечили успішність переконання.

Кінофільм «Я звинувачую», який побудований на реальних фактах, (фрагмент 2 додатку) свідчить про те, що одним емоційним натиском сучасного присяжного не переконаєш. Обвинувач спробував впливати на слухачів саме силою емоцій.

У фрагменті 3 підсудний, який відмовився від адвоката і став захищати себе сам, починає свою промову, спираючись на класичні і перевірені правила з використанням тих же стратегій і тактик, які ми спостерігали у фрагменті 1. Але потім відкидає підготовлену заздалегідь записану на папірці промову і впливає на присяжних експромтом, в основі якого – не закони риторики, а щирість. Щирість присяжні сприйняли як судову істину, яка збігається з об'єктивною. Правда, відзначимо, що в процесі судових слухань головний герой завжди був щирим і зумів розкрити перед присяжними засідателями соціальні причини самих злочинів.

Зрілість і правову поінформованість присяжних сучасні юристи враховують у своїх промовах. До того ж громадська думка сформувала образ

ідеального юриста: він сучасний професіонал, знає і вміє інтерпретувати закони, людина високої моральності, вміє говорити чітко, ясно й лаконічно, принциповий, непідкупний, поважає думки інших. Сучасні юристи прагнуть відповідати цьому ідеалу. Сурен Авак'ян, завідувач кафедри МГУ ім. М.В. Ломоносова, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки РФ в одному з інтерв'ю говорить: «Той, хто намагається впливати на суддю з меркантильних мотивів, далеко не завжди наслідуються його просити: плюнь на закон, грубо відкинь його убік... Звичайно йдеться про те, щоб випнути якісь мотиви, докази і на цій основі винести зовні формальне законне рішення» (Журнал "Російська Федерація сьогодні", 2008 р., С. 34 № 16).

Саме тому стратегії й тактики сучасних юристів значно змінилися. Юристи кінця XX – початку XXI ст.ст. у своїх переконувальних промовах віддають перевагу фактам. Їхні виступи теж мають оціночно-правовий характер, але оцінки висловлюються стримано, без зайвої емоційності. Вони значно рідше використовують стратегії сугестії або маніпулятивного впливу. Маніпулятивний мовний вплив у XX – XXI ст.ст. характерний тільки для виступів адвокатів і має дві особливості. По-перше, адвокати широко використовують стратегії замовчування і перемикування уваги суду на факти, що свідчать на користь підсудних. По-друге, реалізація стратегії несподіваних ефектів досить часто виглядає так: на судовому процесі раптом з'ясовується, що адвокат запросив ще одного свідка, який раніше в справі не проходив. По-третє, адвокати, усвідомлюючи високий ступінь правової поінформованості суспільства і принциповість суддів, частіше ставлять своєю метою не виправдання винного, а пом'якшення запобіжний заходу. Відзначені особливості добре ілюструють судові процеси, які демонструються по телебаченню каналом «Інтер». Фрагмент 4 представляє мовлення обвинувача і адвоката з однієї із передач. Звичайно, це не справжні процеси, а оригінальна телегра, але її можна прийняти як приклад у силу однієї важливої обставини – мети створення такої передачі. Вона створювалася для того, щоб розширити правову грамотність громадськості і показати сучасні судові техніки в дії. Це означає, що передачі такого типу є точною копією реального судочинства.

Названі передачі, як і проаналізований текстовий матеріал реальних процесів, дозволяють зробити цілком адекватні висновки про переконувальні промови сучасних юристів у диспозитиві доведення.

Функціональні ролі юристів ХХ-ХХІ ст. ст. значно обмежилися. Обвинувачі виступають у соціальних ролях фактологів і правознавців, підкріплюючи в окремих випадках їх роллю обуреного і маскою пророка. Адвокати обирають для своїх стратегій ті ж ролі і доповнюють їх ролями детектива та співчуваючого. У їхніх стратегіях часто використовуються маски правдошукача і незаперечного авторитету.

Мовлення і обвинувачів, і адвокатів характеризуються чіткістю, лаконічністю та емоційною стриманістю.

Розглядаючи типи соціальних факторів, що зумовлюють стратегії і тактики в судовому переконувальному дискурсі, ми говорили про те, що роль відіграє тип суду – міжнародний або внутрішньодержавний. Особливості переконання на міжнародному суді розглянемо на прикладі обвинувальної промови Р.А. Руденка на Нюрнберзькому процесі.

3.2. Стратегії й тактики переконання в обвинувальних промовах

Р.А. Руденка

Історія публічного виступу в суді показує, що основними методами досягнення переконувального ефекту є спостереження за живим звучанням досвідчених ораторів, використання досвіду майстрів минулого, а також залучення зразків риторичних текстів, успадкування окремих елементів, структури або композиції промов класиків, побудова власних виступів за зразком класичних промов. Публічні виступи радянських обвинувачів у свій час мали значний вплив на суспільно-політичне життя радянської держави, а сьогодні представляють великий історичний і лінгвістичний інтерес. Серед них важливе місце приділяється промовам головного обвинувача від СРСР на Нюрнберзькому процесі Р.А. Руденка.

З 20 листопада 1945 р. до 1 жовтня 1946 р. тривав процес над головними

військовими німецькими злочинцями, який проходив у м. Нюрнберзі. Міжнародний військовий трибунал складався із представників СРСР, США, Великобританії та Франції. До складу цього міжнародного входили по одному члену трибуналу і заступникові від кожної країни-представника, а обвинувачення підтримували чотири головні обвинувачі. У процесі брала участь також група адвокатів, що захищали підсудних. Головний обвинувач від СРСР Р.А. Руденко представив суду численні документальні докази і свідчення, що безперечно встановили провину гітлерівських злочинців-підсудних. Було проведено 403 відкритих судових засідання, стенограма засідань становить 42 томи.

Саме Р.А. Руденко з'явився автором заключної обвинувальної промови від СРСР на процесі, також його авторству належить обвинувальна промова на процесі американського льотчика-шпигуна Ф. Пауерса.

Для заключної обвинувальної промови на Нюрнберзькому процесі Р.А. Руденко використовував струнко сконструйовану композицію, що складалася із серії глав, більшість із них носять назви-імена тих злочинців, про яких іде мова. Вступ промови є представленням підсудних, нагадуванням. Обвинувач розглядає проблему провини і міри покарання, критикує дії захисту, а також пропонує рішення однієї з найбільш гострих тодішніх проблем міжнародного права про відповідальність за злочинні накази. Ця частина публічного виступу є класичним вступом, у якому ведеться ретельно продумана, психологічно вірна підготовка аудиторії до основного змісту промови.

Початкові глави є внеском у теорію міжнародного права, у них розглядається принцип «*nullum crimen sine lege*», а також правові поняття «виконання наказу», «змова», «відповідальність держави», «відповідальність окремих осіб». Новаторство Р.А. Руденко розкривається в умінні на ідейно-тематичному рівні поєднувати переконувальний дискурс і стверджуючий дискурс, який і є основною умовою прояву дискурсу влади. Цей ефект досягається, по-перше, високим рівнем інформативності тексту, який переповнений фактами і свідченнями, а, по-друге, супроводжується

безапеляційною оцінкою останніх.

Слід зазначити, що Р.А. Руденко творчо ставився до законодавчої бази і прецедентів, пов'язаних із розглянутою справою. Він не використовував досить часту практику механічного додавання статей закону, вважав за необхідне ретельно обґрунтувати теоретичну основу кожної справи. Він попередньо обговорює план промови, спрямований, по-перше, на теоретичну дискусію із силами захисту, а далі на розгляд фактів справи з позицій обвинувачення, що передбачають обов'язкове посилання на положення Статуту Трибуналу. А в роботі на міжнародному трибуналі ця якість характеризувала радянського прокурора із кращої сторони, надаючи його висловленням вагу закону, а значить і влади.

Далі окремі частини виступу присвячені всім підсудним по черзі: Герінгу, Гессу, Борману, Ріббентропу, Кейтелю, Іодлю, Редеру, Кальтенбруннеру, Розенбергу, Франку, Фріку, Штрейхеру, Шахту, Функу, Шираху, Заукелю, Зейсс-Інкварту, Папену, Шпеєру, Нейрату, Фріче. Характеристика кожного підсудного побудована за загальною схемою: посада, таланти, хронологічний порядок злочинних діянь і факти, що їх підтверджують, висновок-узагальнення. Звернемо увагу на той факт, що промова прокурора позбавлена емоцій, проста й невігядлива, але посилена фактична частина, промова вирізняється динамізмом, логікою побудови, мінімумом упереджених оцінок на тлі красномовності фактів.

Особистість військового злочинця розглядається не сама по собі, а в контексті ведення злочинної політики, як певний каталізатор для ходу історії. Відсутній характерний для ораторів минулого темпераментний психологізм і літературоцентризм в описі окремої особистості. Юрист ні побутописець, ні актор, ні літератор, він викритий владою юрист-професіонал, що не має права на зайві емоції. Тому довгий хід описів становлення й розвитку характеру, малювання психологічного портрета замінений фактами з біографії й характеристиками професійних талантів і результатів діяльності злочинця, наприклад:

Як би не намагався Розенберг применшити свою роль і значення, як би не перетасовував історичні факти й події, йому не піти від того, що він був

офіційним ідеологом нацистської партії, що він ще чверть століття назад заклав теоретичні основи фашистської гітлерівської держави й протягом цього періоду морально розтлив мільйони німців ... [235, 155].

Костянтину фон Нейрату належить видатна роль у зміцненні влади нацистських змовників, у підготовці й здійсненні їх агресивних планів. Протягом багатьох років, щораз, коли потрібно було замести сліди, коли потрібно було дипломатичними маніпуляціями прикрити агресивні акти, на підмогу гітлерівцям з'являвся зі своїм багаторічним досвідом в галузі зовнішньої політики Нейрат – нацистський дипломат у чині генерала СС [235, 188].

У результаті робиться узагальнюючий висновок, наприклад:

Отже, на Суді повністю викрита незграбна спроба Гесса уникнути відповідальності, і Гесс повинен повною мірою зазнати кари за участь у загальному плані або змові для здійснення злочинів проти миру, у військових злочинах, найтяжчих злочинах проти миру й людяності, які зроблені їм разом з іншими підсудними [235,139].

Колись Р. А. Руденко розглядав правові питання. Його міркування побудовані за класичним принципом: теза – аргумент, підкріплений посиланням на прецедент або статтю закону, використання цитат, наприклад:

Однак підсудні є військовими злочинцями «злочини яких не пов'язані з певним географічним місцем» (стаття 1 Угоди чотирьох держав від 8 серпня 1945 року), і тому їх злочини підсудні Міжнародному Військовому Трибуналу, що діє на підставі Статуту» [235,127].

Р.А. Руденко шукає мотив злочинних дій і знаходить їх: влада, гроші, злочинна ідеологія. І через подібні мотиви піднімається питання провини й відповідно заходу відповідальності. Тільки після вичерпного опису злочинів, відбувається узагальнення заходу провини, з контексту й наведених фактів робиться висновок. Далі оратор приступає до розгляду наступного підсудного.

Сучасники відзначали, що Р.А. Руденко мав впевнений голос, він оперував фактами і свідченнями, підкріплюючи ними закон, а через закон, апелюючи до дискурсу влади, підкоряв логікою і ясністю міркувань. Цей обвинувач не робив тиску на суддю і присяжних, не маніпулював їхньою свідомістю, а переконував

покроково: підводив законодавчу базу, уміло розташовував факт, подавав історію питання, констатував наявність складу злочину, а також за допомогою незаперечних фактів і логічних умовиводів усував можливі сумніви. Його обвинувальна промова слово за словом, факт за фактом доводила винність підсудного. Дискурс, що переконує, тим самим спирався на дискурс влади, і закон, диктував неминучий текст: провина злочинця – наочна і безперечна.

Увесь текст виступу наповнений емоційно маркованою оцінкою злочинів і не рекомендацією, а скоріше наказом про призначення покарання. Безумовно, у промовах Р.А. Руденка використовуються характерні для майстрів радянського красномовства ХІХ століття методи і прийоми створення успішної публічної промови.

Характерним для виступів Р.А. Руденка є багатство й різноманітність використаних матеріалів і фактів, широта змісту, підвищення рівня інтелектуалізації висловлення, множинність фігур слова й думки, їхня оригінальність.

Виступи Р.А. Руденка чітко структуровані, їх струнка композиція підкреслена розподілом на розділи відповідно до класичних зразків античних і російських ораторів, а також безцінним досвідом красномовства А.Ф. Коні.

Зберігається також традиція «психологічного портрету», що яскраво постала в обвинувальній промові на Нюрнберзькому процесі. Обвинувальні промови Р.А. Руденка залишаються шедеврами радянського судового красномовства і є основою для створення промов у міжнародній судовій практиці. Ці виступи побудовані таким чином, що нагадують гостросюжетний роман, завдяки цьому оратор показав себе блискучим знавцем не тільки права, але історії, психології і теорії управління.

3.3. Мовностилістичні особливості переконувальних промов

Р.А. Руденка

Публічний виступ обвинувального характеру на відкритому процесі, безумовно, належить до судового красномовства. Промови названого типу

вирізняються чітким формулюванням цілей, аргументацією, що переконує, відмінним знанням матеріалів справи, умінням кваліфікувати дії підсудних, майстерністю красномовства, вмінням впливати на судову владу. В обвинувальній промові радянського прокурора використовується досвід минулого, принципи судової етики й моралі, особливості синтаксичної організації і лексичного наповнення тексту. Ознайомлення з текстами промов Р.А. Руденка дозволяє зрозуміти, як текст діє на колективного слухача, як він побудований, наскільки його організація відповідає поставленим цілям.

Синтаксичними особливостями обвинувальних промов Р.А. Руденка є простота, лаконічність і динамічність. Найпоширенішим є складне речення з різними типами зв'язку. Центром предикації найчастіше є класичні форми підмета – іменник у називному відмінку + простий дієслівний присудок, причому така конструкція характерна для ланцюга речень, що становлять текст, наприклад:

Борман не знав про всі агресивні плани гітлерівського уряду, але він брав активну участь у їхнім здійсненні. Він залучив увесь партійний апарат..., а партійних гаулейтерів призначав уповноваженими з оборони імперії ... [235, 139].

З видів підрядних найчастіше використовуються підрядні часу та з'ясувальні. У такий спосіб досягається ефект чіткого і рухливого оповідання.

Меті виділити ключове слово служать неповні речення та речення, де центром предикації є іменник і пропущені дієслова-зв'язки, наприклад:

Він – голова ради міністрів по обороні германської імперії... [235,131];

З 1 грудня 1933 року він – імперський міністр без портфеля... [235, 137];

Насправдіце ніщо інше як шпигунський гібрид – дітище Центрального розвідувального керування й військової розвідки військово-повітряних сил США... [235, 212].

Важливу роль в обвинувальній промові відіграють відособлені доповнення, представлені як уточнюючі й інтонаційно виділені синтаксичні конструкції:

... на якому ухвалено рішення в дію «плану Грюн» - плану агресії проти

Чехословаччини» [235, 141]; «...на підмогу гітлерівцям з'являвся зі своїм багаторічним досвідом в галузі зовнішньої політики Нейрат – нацистський дипломат [235,188].

Використані фігури думки: риторичні питання, цитати й звертання, допускається також комбінування даних фігур, чим підсилюється ефект документальності й емоційного впливу на аудиторію:

А що можна сказати про фрази, страшні за своїм безмежним цинізмом: «Людське життя в країнах, яких це стосується, абсолютно нічого не варто ... Вплив з метою залякування можливий лише шляхом застосування надзвичайної жорстокості?» [235, 149].

Використані розширені й відособлені конструкції як синтаксичне прийом переконувального характеру. Це, насамперед, етичні звертання:

Пан голова!, Добродії судді!, Товариші судді!

Крім того подібні звертання використовуються як ключові фрази перехід до висновку й висновкам. Особливістю промов Р.А. Руденка, у порівнянні з мовленнями російських юристів ХІХ сторіччя є менша різноманітність звертань, їх лаконічність і простота, відсутність семантики компліменту й станових лестощів. Порівняємо: «Ваше превосходительство» і «Добродії судді», «Товариші судді».

Слід зазначити відсутність безлічі однорідних членів речень, складних речень і періодів, таким чином, створюється відчуття простоти й рухливості оповідання, відсутність непотрібного прикрашення.

Однак необхідно помітити, що промови Р.А. Руденка періоду кінця 70-х років бувають стійкими комбінаціями, які є мовними штампами, характерними для риторики радянського часу. Згодом цілі речення склалися з набору штампів, наприклад:

На цьому процесі ще раз доведено, що реакційні сили США в боротьбі проти сил миру не цураються ніяких засобів, злочинно зневажаючи елементарні норми міжнародного права, порушуючи національний університет інших держав, щоб проводити збанкрутілу політику «політикові балансування на грані війни [235,199].

Штампи, як відомо, це мовне явище, пов'язане зі стереотипами в мові. Однак багато дослідників-лінгвістів [116] відносять їх до негативних і мертвих. Це прийом «готової художності», що не несе ні інформативної, ні експресивної цінності, не належить до національних естетично й семантично значущих конструкцій мовлення і, відповідно, засмічує й ускладнює виступ оратора.

Перевантаженість штампами публічних промов радянського періоду - періоду застою – відзначав у своїх дослідженнях і Г. Хазагеров [193]. Учений указував на те, що ораторська майстерність перебувала в глибокому занепаді. Державна риторика все більше й більше займалася примітивною і непотрібною пропагандою, тобто тиражуванням символів і штампів багаторічної давнини.

Часто використовується в промовах Р.А. Руденка цитування, причому цитування газетних штампів або фраз із дипломатичних нот, наприклад: *«політика залякування»*, *«політика з позиції сили»* [235, с. 201], *«політика балансування на грані війни»* [235, с.199], *«небезпека погрози комунізму»* [235], *політика «холодної війни» і т.д.*[235].

Показовим і типовим для публічного мовлення росіян і радянських юристів, як обвинувачів, так і захисників, є маніпулювання особистими займенниками. Таке явище характерне і для Р.А. Руденка: традиційно починаючи мовлення з особистого займенника «Я» оратор уже на 4 абзаци використовує особистий займенник множини «Ми». Перехід же здійснений оригінально, через використання невизначеної конструкції складного дієслівного присудка «було доведено»:

Я приступаю до обвинувальної промови...На цьому процесі ще раз доведене... Але народи миру... Ми назавжди запам'ятали [235, 199].

Вважаємо цікавим створення ефекту зумовленості, запланованості результату судового засідання, або ж навпаки. Ми маємо справу із проблемами державного порядку, проблемами культу особистості: у радянському суді рішення заздалегідь заплановані, особливо якщо справа має політичне та ідеологічне забарвлення. Тому в промовах найбільш відомих і впливових юристів радянського часу вже на початку замість умовного способу, або ж семантики ймовірності прослідковується стверджувальна або агітаційно-

пропагандистська інтонація. Наприклад:

На цьому процесі ще раз доведено, що реакційні сили США в боротьбі проти сил миру не гидують ніякими засобами... [235, 199].

І хоча їх діяння кваліфіковані за різними статтями Кримінального кодексу РСФСР, але творили вони своя чорна справа, займалися шпигунством [235, 231],

Уперше в історії злочинці проти людства відповідають за свої злочини...[235, 121].

Гармонія мовлення і естетизм, що звучить у виступах оратора, прямо пов'язаний з ретельним і багатим вибором лексики, встановленням стилістичної гармонії виступу.

Слід відзначити, що автор помірковано використовує старослов'янізми, а неологізми й запозичення – досить часто, наприклад: «агресивний рейд» [235, 200], воднева бомба [235, 200], суверенітет [235, 202], полігон [235, 206], аеродром [235, 206], радіолокаційних станцій [235, 208], електрод і радіолокаційне встаткування, блок підриву з дистанційним керуванням [235, 214].

Промови Р.А. Руденка насичені епітетами, причому переважають штампи радянського публіцистичного стилю, оригінальних індивідуально авторських мало, наприклад: дійсний вигляд [235, 229], смертоносний вантаж [235, 228], ретельно вимуштруваний злочинець [235, 227], Радянська держава [235, 227], іноземна розвідка [235, 226] повнота, що вичерпує, [235, 224], миролюбне людство [235, 225].

У публічному виступі Р.А. Руденка велика кількість складних слів, які важко виголошувати: санкціонованої [235, 226], людиноненависництво [235, 225], непохитної [235, 222], радіолокаційного [235, 222], контршпіонаж [235, 222], катастрофічними [с235. 221], численними [235, 219]. Більшість цих слів іноземного походження, тому вони важкі для вимови – необхідно було достатнє вміння і майстерність, щоб використовувати їх у публічному виступі. До того ж подібні слова важко сприймаються на слух.

Слід зазначити, що в промові адвоката досить багато аббревіатур – назв

політичних і державних організацій: НАТО, США, ООН, НАСА, ВПС США. Промови юриста бувають географічними назвами, іменами політичних діячів, при цьому розрахунок іде на поінформованість аудиторії або аудиторія повинна бути добре підготовленою, наприклад, Токіо, Женева, Гавана, Чикаго, Пешавар, Південний Урал, Свердловськ, Кіровабад, Рим, Франкфурт-на-Майні (географічні назви); Пауерс, полковник Перкінз, майор Кордза, полковник Шелдон, Даллес, П.Е. Асабин, генерал Томас Д. Уайт, Хіггінс (власні імена) і т.п. Радянський юрист упевнено оперує назвами типів літаків, технічними термінами: «РБ-47», «В-2», підрозділ «10-10», «Локхід В-2», модель 175-10а, модель «73-В». Очевидно, юрист певен в орієнтованості й компетентності аудиторії або взагалі не думає про неї, а, скоріше, адресує її до судового засідателя. Відзначається також заміна стверджувального дискурсу пропагандою й агітацією.

Важливою складовою обвинувальної промови радянського обвинувача є іронія. Р.А. Руденко часто використовує іронію, однак, не з метою комічної подачі матеріалу, протиставляючи первинне значення слова або зміст висловлення і реальне значення. Для прокурорського мовлення типовим виявилось використання перифраз, однорідності, епітетів, які служать для додавання змісту ідейно-викривального змісту на основі експресивності. У якості завуальованої демонстрації негативного ставлення автора промови до підсудних і зчинених злочинів застосовується глузування.

Промови Р.А. Руденка 70-х – 80-х рр. не багаті на прикраси, однак у них використовується достатня кількість фігур мови.

3.4. Особливості переконання в судовому дискурсі середини ХХ ст.

(на прикладі судових виступів Д. П. Ватмана)

Проблеми еволюції мовної діяльності радянських юристів і моделювання ними дискурсивних практик влади є *актуальними* для істориків, лінгвістів, культурологів і юристів. Особлива увага приділяється питанням етики й моралі професійного юриста і громадянина в умовах тоталітарного режиму, а також

дослідженню змін у мовній практиці та морально-етичній стороні її в діяльності адвокатського корпусу 90-х років. Оскільки питання про розвиток і еволюцію публічних промов радянських юристів стоїть досить гостро, він стає об'єктом пильної уваги не тільки істориків, але і лінгвістів, і юристів.

Предметом даного етапу дослідження є еволюція публічного виступу 90-х років ХХ століття, аналіз проводиться на основі матеріалів захисних промов відомого юриста того часу Д.П. Ватмана [227].

В.М. Жуйков відзначає: « На жаль, у цей час не всі розуміють, що ефективно правосуддя неможливе без ефективно діючої, самостійної адвокатури» [66]. Незважаючи на згубний вплив тоталітарності, що пригнічує можливості реалізації всього потенціалу мовних можливостей юридичної практик адвоката, друга судова реформа 80-х – 90-х років ХХ століття сприяла активізації інституту адвокатури.

По-перше, еволюція в галузі публічного виступу юриста пов'язана із серією реформ, проведених у тодішньому Радянському Союзі. Завданням даних дій було підвищення ефективності й самостійності адвокатури в СРСР: ведення елемента змагальності в ході судового розгляду, закріплення в ст.48 конституції РФ гарантії права кожного на одержання кваліфікованої допомоги юристів, а також прийняття Федерального закону «Про адвокатську діяльність і адвокатам у Російській Федерації».

По-друге, роль адвокатури в таких умовах помітно зростає. Громадянин має право й потребує кваліфікованої юридичної допомоги в суспільстві, де хоча б із питань приватної власності він одержує деякі права. А тому до адвокатури приходять нові талановиті оратори-юристи. Одним із таких адвокатів і був Д. П. Ватман [227], який у силу політичних обставин не брав участь у прецедентних суспільно резонансних процесах, однак його роботу вирізняє найвищий професіоналізм, майстерне володіння мовними можливостями, логіка, простота і ясність мовлення.

Основне завдання даного етапу дослідження – виявлення факторів еволюції судової риторики в мовній діяльності юристів радянського періоду часів застою і початку демократизації суспільства. Важливим є також ріст професіоналізму і

здатності адаптації до вимог сучасного суспільства на рівні мовної дії.

Слід ураховувати, що при всіх відмінностях у позиціях і інтересах учасники такого суспільного дискурсу, як судове засідання, повинні бути однаково зацікавлені в окультуренні й модернізації комунікативного середовища, повинні домагатися ясності, відповідності нормам влади й суспільно прийнятої моралі. Така тенденція до «окультурення» і підвищення моральності судового виступу виразно проступає в промовах Д.П. Ватмана [227]. При розгляді приватних, цивільних і майнових суперечок адвокату часто доводилося відстоювати морально-суспільні цінності, де особиста позиція людини проявлялася в роботі юриста-професіонала, такий синтез підвищував силу та ефективність його виступу. Наприклад, у справі про аліменти і батьківство В.П. Ватман виступав на стороні відповідача, однак він наполягав на встановленні справедливості істинно демократичного характеру: повага прав самотньої матері, але не за рахунок обмеження прав іншої людини – передбачуваного (!) батька дитини:

...настільки зрозуміле почуття жалю до обманутої жінки не тільки привело цих людей знову в стіни судового залу, щоб надати допомогу суду в правильному дозволі цієї суперечки, але й спонукало інших осіб подати свій голос у захист правої справи. З іншого боку, відповідач Миколаїв, що так наполегливо й поки безуспішно відстоював своє розуміння правди в багаторічній суперечці, теж скористався своїм правом розширити коло свідків і запросив декілька осіб, не допитуваних у первісному розгляді справи [227, с.10].

Як бачимо, В.П. Ватман наводить парадигму однокоренових слів на *прав-*, де прозоро видно спільність семантики «правди» і «права», де головним критерієм дискурсу влади є встановлення істинності і правди. Причому «правда» звучить і з вуст відповідача, і з вуст позивача, головне – визначити істинність і законність домагань.

Потреба в окультуренні дискурсу влади диктується необхідністю зробити судовий виступ живим і ефективним за рахунок підвищення словесної культури. Під виживаністю судового виступу слід розуміти ситуацію мовлення, коли переконують, продовжують когось переконувати, хтось їм продовжує вірити –

вони функціональні. Під час утрати ідеалів, відсутності внутрішньої відкритості до діалогу, дефіциту прийнятої державної символіки потерпає суспільна й народна мораль. Саме на неї, на істинність фактів і суспільну мораль спирається В.П. Ватман у своїх промовах і її захищає:

...після смерті глави сім'ї – члена житлово-будівельного кооперативу – його родичка, що проживала разом з ним у квартирі, зустрічають, як правило, відверте співчуття й розуміння у зв'язку зі спіткавший горем, і оформлення права на подальше користування приміщення звичайно не викликає яких-небудь перешкод, у зв'язку із чим такі справи рідко стають предметом судових розглядів [227, с.236].

Так будується опозиція за схемою традиційної поведінки « така норма, так прийняте» – «порушення норм із боку відповідача».

Одним із головних недоліків судового виступу сталінської і постсталінської епохи, на думку Г.Г. Хазгерова [194], є схожість промов юристів із церковною проповіддю, це серйозно заважало ораторові, породжувало «невміння говорити для «інших». А «інші», тобто аудиторія, яку необхідно було переконувати, просто була відсутня. Тому в юридичній публічній промові оратор говорить винятково для «своїх», які все знають і розуміють, а тому аргументація стає другорядною і позбавленою логіки. Протилежна сторона, опонент, представляється не правомірним учасником діалогу, а тільки безмовним персонажем із промови оратора. Аргументи протилежної сторони всерйоз не сприймаються, залишаються без уваги: радянська «полеміка» через «завісу», яка не давала права на публічне заперечення, створила гарну школу для таких «дебатів». Однак не слід забувати, що для Радянського Союзу, подібний диктат був проявом влади і сили.

У період активізації ролі адвоката ситуація змінюється. У своїх виступах В.П. Ватман [227] гранично коректний і поважний до протилежної сторони – його завдання встановити істинність і «сприяти кращому розумінню позиції мого довірителя». У адвоката немає протиборчої сторони, що протистоїть йому. Номінація учасників процесу відбувається за іншим принципом: «мій довіритель» - «позивачка», «самотня жінка».

В етикетних звертаннях до суду й аудиторії відображаються особливості соціально-історичного розвитку і трансформаційних процесів. У промовах радянських юристів намічається відхід від колишніх традицій. Кліше «товариш», споконвічно вагоме звучання, втратило свою вагу, поступово виходить із лексики адвоката. Використовуване В.П. Ватманом на початку 80-х звертання *Товариші судді* згодом замінюється на *Шановні члени судової колегії, Шановні судді*.

Спираючись на все викладене вище, ми дійшли висновку: у юридичному судовому дискурсі дев'яностих років відзначається еволюція мовної діяльності в судовому виступі юристів, що в умовах періоду застою і початку перебудови стало показником демократизації громадському життю. Саме підвищення мовної культури і потреби в публічному виступі юриста стає індикатором демократизації суспільства. На мовному рівні народжується внутрішній діалог, устанавлюються основи демократизації, визнання правомірності суперечки позицій позивача й відповідача, намічається підвищення рівня толерантності, моральної витриманості й прихильності до істинності й справедливості, як вищим формам юридичної й судової справедливості.

У наявності еволюція жанрового синкретизму, коли окремі фрагменти переконувального мовлення нагадують мовлення інформативне. А оскільки основним типом оповіді є нарація, то слід також урахувати певний суб'єктивізм на інтелектуальному, національному, соціальному рівнях.

3.5. Особливості мовної поведінки адвокатів в суді кінця XX - початку XXI ст.

Кінець XX – початок XXI століття в судовій практиці ознаменований корінним реформуванням радянського науково-карного дискурсу. Починається трансформація існуючого в радянському просторі диспозитива доведення з демократичних змін, з реформування у сфері законотворчості і судової практики, також слід урахувати ріст технізації й інтелектуалізації слідчих

процедур. Так, дотепер, переживши період занепаду, відбувається множення технологій експертизи, посилення різноманітних форм законотворчості і тлумачення законів, удосконалення технік захисту, розробка нових стратегій і тактик ведення допиту, аргументації і т.ін.

У сучасному світі особливе значення віддається науковому юридичному дискурсу. Слід зазначити більшу роль багатой юридичної спадщини в галузі судового красномовства. Так, багато видатних юристів минулих сторіч активно використовували пануючу або модну ідеологію, суспільно-політичну ситуацію як засіб мовної аргументації переконання. Саме активізація й інтелектуалізація мовного красномовства в суді присяжних уводить практику звернення до нових технік, тактик „реалізації влади й пізнання”.

Продиктована спрямованістю російського юридичного співтовариства на демократичні реформи в галузі юриспруденції судова риторика прагне сформувати імідж неупередженості в пошуку істини, але небайдужості до несправедливості, до поправлення прав людини, наприклад:

Зараз дії інших осіб ми не розглядаємо, зараз важливо те, що встановлене по суті саме у відношенню Дикіних М.В. і А.В.. Вони повинні відповісти по справедливості за свої дії. І важливо, не відволікатися на несуттєві деталі, на яких спеціально зупиняється захист, щоб заплутати Вас у суті події, в істоті справи.

Бог, з ними, це їх право, яким вони нерідко зловживають, а на стороні обвинувачення й на представниках правосуддя лежить святий і слушний обов'язок – захисту прав і інтересів осіб, що потерпіли від злочинних діянь [240, 163].

Так кожний оратор немов пропонує свій варіант знання і допускає тлумачення закону й посилань на існуючі прецеденти. Тобто вирок, покарання та істина повинні максимально гармоніювати, бути виправданими і зрозумілими.

Роль публічного виступу, ведення діалогу й монологічної мовної діяльності в судовому дискурсі нового типу значно зростає, змінюється структура диспозитива доведення, можливим і логічним стає поява успішних

відомих юристів, і обвинувачів.

Новий диспозитив доведення в суді присяжних змусив використовувати цілий арсенал мовних прийомів, об'єднаних у різні комбінації і форми, маючи метою створення враження судової істини, дискурсу істинності, що гармонійно сполучається зі сприйняттям колективного слухача.

Юрист – учасник судового процесу – не тільки говорить про злочин, він спонукає говорити й міркувати про нього інших, він фактично формує і формулює доступну йому і відведену для нього за роллю істину (істина, проголошена прокурором, відрізняється від істини, проголошеної адвокатами), що так чи інакше формує регулярну істину. Отже, судова система кінця ХІХ століття організовує диспозитив доведення наступних часів, спрямований на необхідність виробництва істини і дійсного знання через логічно і сублогічно організовані процеси судового пізнання, знання закону й слідчого інструментарію.

Розвиток інститутів красномовства в ХХ столітті і на початку ХХІ століття в дискурсі доведення в суді присяжних веде також до появи міфотворчої техніки в складі диспозитива доведення, характерної для судової системи дореволюційного часу.

Отже, інститут судового красномовства рубежу століть у структурі диспозитива доведення має арсенал науково-технічних прийомів юридичної техніки, що нескінченно удосконалюється.

У сучасній науці активно розробляються нові комплексні напрямки досліджень мови, як феномена законотворчості, що впливає на судочинство, процес прийняття рішень і зрештою судові рішення присяжних засідателів. Саме такою комплексною дисципліною і є сьогодні юридична риторика.

Це, по-перше, системна дисципліна, що використовує нову методологію вибору й використання мовного матеріалу в мовній практиці, а також враховуюча системність знань у сучасній юриспруденції, багато в чому дотична з логікою й філософією, психологією й історією.

У сучасному світі закономірності впливу закону на мовну діяльність юриста засновані на практичній риторичі: публічний виступ у судових дебатах

активно сприяють відродженню інституту суду присяжних, грамотному й тактично ефективному веденню опитування, блискавичної реакції на дії судді, позивачів, відповідачів, свідків, представників суду, а також різноманітність і вдосконалює стратегії і тактики захисту й обвинувачення.

Саме такий аспект робить особливо затребуваними дослідження в галузі теорії мовного акту, необхідним є аналіз мовних особливостей успішного публічного виступу юристів у сучасному судовому засіданні.

Публічний виступ у суді присяжних може бути зарахований до нових і актуальних сьогодні вмінь кваліфікованого юриста, указує на необхідність всебічного дослідження мови в юридичній теорії для подальшого застосування відкритого на практиці: законотворчості, ораторської майстерності, правил ведення юридичної полеміки й т.п.

Саме тому одним із пріоритетних умінь і навичок сьогоденної юридичної практики виявляється мовна діяльність на суді, принципи використання всього стилістичного, інтелектуального, структурно-семантичного потенціалу мови в мовній діяльності переконувального дискурсу в суді. Так зароджуються можливості для відродження судового мистецтва красномовства.

У декількох напрямках сучасних лінгвістичних досліджень розглядається вплив стратегічних і тактичних прийомів мовного характеру в судовому публічному виступі, які сприяють створенню певних моделей, що будуть розглянуті нижче.

У аналізі публічного виступу в сучасному суді ми можемо виділити модель понятійну, яка є першоосновою публічного виступу і створюється логічними та сублогічними (семіотичними) методами. Мовну модель, яка репрезентує в знаках мови модель понятійну. Також слід урахувувати екстралінгвістичні фактори реалізації мовної діяльності юриста в суді, які значною мірою диктують умови вибору певних мовних засобів, певну мовну тактику. Так, наприклад, характерним є процедурне втручання учасників судового процесу в промови юриста.

Однак зауваження і коментарі судді, позивачів, відповідачів і т.ін., що

переривають промову, не повинні заважати продовженню міркувань і висновків, що є однією з найважливіших умов успішного виступу юриста в суді, наприклад: **Прокурор Чекмачева Н.В.:**

Про те, що газову зброю Дикін М.В. саме сховав (треба речі називати своїми іменами, а не як намагається увернутися від відповіді в суді Дикін М.В. – зберігатися в потрібному місці), свідчать оголошені тут у суді документи – т. 26 л.буд. 100 – зброю шукали в ході слідчих дій, не знайшли.

Підсудний Дикін М.В.:

- Я не міг видати пістолет, тому що перебуваю в камері в СИЗО. Скільки можна про це говорити.

Головуючим зроблене зауваження підсудному Дикіну М.В. за порушення порядку в судовому засіданні під час виступу державного обвинувача в судових дебатах.

Державному обвинувачеві – прокуророві Чекмачевій Н.В. запропоновано продовжити виступ у судових дебатах [240, 29].

Усі названі рівні, що становлять промову, створюють «тришарову» структуру переконувального мовного акту в сучасному суді присяжних засідателів. Мовні засоби переконання в структурі мовного акту сучасного юриста в суді присяжних спрямовані винятково на колективного реципієнта, і орієнтовані більш на закони логіки, тому в процедурі суду передбачене приведення доказів обвинувачення й захисту. Крім певної логічної організації тексту публічне мовлення, що переконує, використовує також синтаксичний, граматичний і лексико-семантичний потенціал мови.

На підготовчому етапі публічного виступу завжди виникає необхідність первинного планування, а далі конкретного планування об'єднаних логічно поетапних дій, а саме стратегії й тактики здійснення публічного виступу переконувального дискурсу. Тому композиція мовлення юриста для судових дебатів відрізняється одноманітністю й досить традиційна: виклад фактів і експертиз, опитування свідків і учасників злочину, короткий коментар до матеріалів, що викладаються, і короткий і ефектний кінець, наприклад, таке завершення виступу прокурора С.Д. Белова:

Погроза вбивством.

Це одна з головних доказів поведінки. Погроза вбивством заради чого? Заради збереження таємниці про доконаний замах. Ниточка в руках наслідку розмотувала весь клубок, брати Дикіни розв'язали її обірвати саме в такий спосіб. Цей епізод, погрози вбивством, безперечно, доведений, брати Дикіни винні, і не заслуговують полегкості.

Шановні присяжні!

Ваша мудрість допоможе Вам відокремити істину від неправди, визначити достовірні докази і прийняти правильне, слушне рішення [240,167].

Стратегії, використовувані в сучасному суді присяжних, характеризуються гнучкістю, динамічністю і достатньою варіативністю дій. У них використовуються різні тактичні ходи: апеляція до почуттів присяжних, приведення «зручних» фактів експертизи, клопотання, заперечення, коментарі – тобто відзначається варіативність мовних дій. При цьому для реалізації однієї переконувальної концепції різні юристи вибирають досить одноманітні мовні стратегії, це може бути пов'язане з молодістю подібної судової практики, що встоявся процедурою ведення засідань і обмеженістю законом усіх потенційних можливостей.

Стратегія сучасного судового виступу складається з декількох компонентів: визначення цільової установки (звичайно це кілька конкретних цілей, що забезпечують досягнення далекої мети), викладу фактів і їх правова оцінка. Розглянемо хід міркувань, а точніше доказу твердження (конкретної мети):

Зі слів очевидців події, у такій же послідовності і з такими ж подробицями описують ці події й інші особи, допитані тут, у суді, крім того, свідки показують і те, що фактично спостерігали вони самі. [240, 24].

Так, допитана в якості свідка Ванцева О.В., старший слідчий СУ Радянського РУВД, показала, [240, 24].

Допитаний у якості свідка Серов І.В., експерт ЕКЦ при ГУВД, показав, що брав участь в огляді. [240, 25]. Описані потерпілим і свідками обставини знайшли своє підтвердження й у письмових матеріалах справи, які, шановні

присяжні, досліджені тут з Вашою участю.

Допитана в якості свідка Михайлова І.В., начальник ІЗ СУ Радянського РУВД, показала, що за фактом заподіяння шкоди здоров'ю [240, 25].

Описані потерпілим і свідками обставини знайшли своє підтвердження й у письмових матеріалах справи, які, шановні присяжні, досліджені тут з Вашою участю [240, 26].

Досягнення цілей забезпечене також набором різноманітних мовних прийомів, спрямованих на створення переконувального дискурсу, створення конотацій співпереживання.

Вставні конструкції, що акцентують увага:

Звертаю увагу на те, що зір у потерпілого від пострілу з газового пістолета погіршилося [240,37].

Риторичне питання й відповідь:

Чого боятися чесній людині при пред'явленні цього автомобіля наслідку й присяжним? Відповідь: при огляді автомобіля [240, 38].

Цитування, звертання + іронія:

Останнє, зверну Вашу увагу на те, що Дикін оцінив цей інцидент тут у суді як «досить дрібний». Не знаю, як і в кого є таке право говорити так про здоров'я й життя людей, що зазнали конкретної небезпеки й під час руху машини Дикуну М.В., і під час виробництва їм пострілів [240, 39].

Використовується також певний набір завдань явних – оформлених мовними засобами й оголошених перед публікою, але також певне наскрізне завдання, яке юрист формулює для себе. При цьому в моноліті мовлення обвинувача наскрізна мета реалізується в ліричних відступах, забезпечених певним набором мовних риторичних прийомів.

Формулювання тез нерозривно пов'язане з подаванням фактів, результатів експертиз і показаннями свідків. Необхідність економії мовного матеріалу веде до необхідності зуміти коротко виразити, сформулювати основні проблемні питання, але при достатку можливостей судової медицини й експертизи, показань свідків і клопотаннях у сучасному суді це було зробити дуже важко. Тези є певною формою мовного синтезу розрізнених елементів концепції в

текстову єдність.

Вичленовування головних проблемних питань, теми окреслює основне коло відповідей і заперечень, а також, припускає й планує серію зустрічних питань і заперечень, при чому при підході до одній і тій же завданню в сучасному суді різними юристами він вирішується по-різному, наприклад, заперечення адвокатів різних сторін і підсудного мають різний зміст, при дотриманні формальних виражень інші висловлення індивідуальні:

Загальна думка потерпілого Новосьолова А.В. і його представника – висловлюється адвокат Кузьмін В.Ю.:

Заперечуємо, тому що правових підстав для прилучення до матеріалів справи даних протоколів не є. Дані допити проводилися в рамках іншої кримінальної справи, де проводилися інші слідчі дії, а в рамках розглянутої кримінальної справи свідок Корнєв жодного разу не допитувався. Так само немає підстав для перегляду й прилучення до справи відеозапису допитів свідка Корнєва.

Підсудний Дикін А.В.:

- заперечую проти заявленого клопотання. Допит Корнєєва проводився в рамках іншої кримінальної справи. У мене до даного свідка багато питань, тому що видно із протоколів допитів він є обвинувачуваним по іншій кримінальній справі. У даних протоколах Корнєєв говорить про мене. Присутність даного свідка в судовому засіданні необхідно, тому що в мене до нього безліч питань.

Загальна думка захисту підсудного Дикіна А.В. – висловлюється адвокат Мальцев Ю.В.:

Заперечуємо проти заявленого клопотання. Стаття 281 УПК РФ не передбачає можливість оголошення показань по іншій кримінальній справі, а ця саме інша справа й оголошувати показання свідка Корнєєва не можна. Якщо це насправді одна справа, то тим більше не можна оголошувати його показання, тому що справа перебуває в суді й слідчі дії по ньому не можуть вестися [240, 2].

У юридичній практиці це особливо важливий момент – формулювання

мовними засобами імовірного вироку, рішення суду присяжних. Крім того, необхідно моделювати проведення й мовну тактику переконання конфронтуючої сторони.

Таким чином, стратегія моделювання тексту переконувального дискурсу в сучасному суді присяжних буде мовну діяльність відповідно до чинності закону й процедурними умовностями. Але також мовна активність юриста залежить від особливостей колективного слухача.

Можна також затверджувати, що вірно обрана мовна стратегія, спрямована на уточнення концепції, розкриття теми і досягнення бажаного в рамках існуючих норм, традицій і штампів веде до використання багатого набору конкретних тактичних прийомів.

У сучасному суді присяжних промова юриста обов'язково припускає застосування операції по розгортанню тези, його обґрунтуванню й аргументуванню. Одночасно аргументація веде до нейтралізації протилежної сторони, залученні на свою сторону колективного слухача.

Основою тактичного комплексу мовлення в суді присяжних залишається аргументація. Аргументація представлена у вигляді ланцюга доказів, експертиз, показань і суджень. Чітко й правильно сформульована аргументація здатна активізувати мислення й емоційно-вольову діяльність оратора й аудиторії.

Передбачаючи, як обіграє захист момент, виходячи з її позиції, про те, що Куранов дзвонив із сел. Окський по стільниковому телефону диспетчерові й повідомляв, що ніяку машину він не знайшов. Відразу прагну сказати про те, що свідок Кешишев не міг переплутати Новосьолова й Куранова (помітимо Кешишев показував, що почула телефонна розмова одного із чоловіків). У ході розмови чоловік заявив комусь, говорячи в слухавку: «Ніякої машини тут ні». У це ж час недалеко від зазначеного місця він також бачив автомашину «СПАС», у якій також перебувало 2 чоловіків. Причому т, як й де ходив чоловік, шукаючи машину, що говорив по телефону Новосьолов, як виштовхував, загрузлу «восьмерку» в показаннях Кешишева співпадає з показами Шишкіна та за описаними деталями йшлося явно не про Куранова, а про упізнаного Кешишевым Новосьолова. До того ж Куранов пояснив у суді, що перебував у

спеціальній для працівників Спаса формі – штанях і бушлаті, спецодяг переплутати з одягом Новосьолова було неможливо[240, 76].

Як бачимо, дана аргументація прокурора Н.В. Чернікової вибудовується як фактичне і логічне обґрунтування твердження за допомогою наведення доказів. При цьому зберігається прямий зв'язок з тезою, досягнення максимального ефекту істинності й найбільшої ймовірності доказів. орієнтація на обрану аудиторію; використане також паралельне наведення аргументів стверджувального і заперечливого характеру.

Для того щоб аудиторія засвоювала твердження аргументатора як власні судження, використовується серія вставних конструкцій і підрядних речень, а також вжите апелювання до третьої вагової сторони (судово-медична, технічна, психіатрична і т.д. експертизи, покази свідків)

Як бачимо, ораторська підготовка й уміння використовувати весь набір наявної інформації, посиленої вірно обраними мовними засобами й прийомами передачі міркувань, волевиявлень, сили закону максимально множить ефект переконання як результату.

3.6. Особливості дискурсивних практик у сучасному суді присяжних

Юридичний дискурс одна з найважливіших практик, що містить ідею влади закону, втілена саме в практиці суду присяжних. Єдиної уявлень про сутність дискурсу, тобто визначення поняттю «дискурс», у гуманітарній науковій парадигмі на сьогоднішній день немає. Залежно від предмета дослідження, поставлених перед ученим завдань, а також ідейних і теоретичних передумов дослідника дається обґрунтування дискурсу, дискурсивних практик, змішаних дискурсів макроструктур. Ван Дейк пише: «Інакше кажучи, залежно від різних стратегій інтерпретації, різних знань, переконань, думок, установок, інтересів або цілей, кожний користувач мови приписує дискурсу свою макроструктуру» [54, с. 45].

У даному підрозділі ми зробимо дещо інакше, маючи цілісну макроструктуру

– повний текст судового засідання суду Нижегородського обласного суду, проаналізуємо особливості стратегій інтерпретацій, зміну когнітивних характеристик користувачів мови, мовні ролі користувачів і особливості контексту.

У таких умовах ведення мовних практик виділимо особливості юридичного дискурсу публічного виступу в суді присяжних. Актуальність і реальність існування юридичної дискурсивної практики заснована на офіційних етикетних і законодавчих умовах комунікації, носіями подібних комунікативних ситуацій (комунікантами) є певна група людей – юристи, але також і громадяни, що беруть участь у суді на однакових правах із представниками захисту й обвинувачення:

Слово для виступу в судових дебатах надається потерпілому Новосьолову А.В.:

На відміну від державних обвинувачів у мене свій виступ. По даній кримінальній справі я проходив як свідок, обвинувачуваний й потерпілий.

Головуючий зупиняє потерпілого Новосьолова А.В., тому що це стосується процесуальної сторони справи» [240, 167-168].

Найбільш затребуваний у судовому засіданні дискурс захисту, дискурс переконання, спростування й доведення. Однак множинність дискурсивних практик породжує розгляд усіх комплексів, усіх видів юридичного дискурсу, от так і створюється макроструктура, створюються макростратегії.

Проблеми і завдання проведення дискурсивного аналізу в сучасній юридичній судовій мовній практиці набули більш широкого звучання. У зв'язку з необхідністю здійснювати значимі й ефективні дії при використанні різних мовних ролей і пов'язаних з ними мовних практик є закономірним експлуатація моделюючих знакових систем культури, політики, історії, законотворчості в просторі якісно певних і ситуативно прив'язаних позначка-текстів – дискурсивних практик. Наприклад, значна інтелектуалізація промов юриста, прокурора Н.В. Чекмачевої:

В 5 метрах від проїзної частини в лісопосадці виявлений автомат Калашникова АК-74 кал. 5,45 мм № 491597-80, № затвора – 597 [240, 46].

Протокол перевірки показань на місці свідка Галаєва А.В., фототаблиця й відеозапис до нього від 29 жовтня 2004р.» [240, 85]. «Проведена в суді експертиза прямо вказала на те, що за своїми розмірами слід транспортного засобу у вигляді колії, залишений на місці події – замаху на життя Сорокіна О.В. відповідає обмірюваному безпосередньо в ході експертного дослідження значенню величини колії задніх коліс а\м ВАЗ-2106 гос. № 3922 ЕН\99...» [240, 116].

Насамперед, при визначенні особливостей реалізації загальних значень дискурсу влади необхідно також ураховувати відсутність єдиного, цілісного й вичерпного уявлень всіх учасників процесу про соціально-конструктивні, і прагматичних умовах формування дискурсу. У цьому аспекті правильним і важливим є висловлення Т. Ван Дейка й Д. Кіча: «Для неї (когнітивної моделі) прийнятне пояснення значення, яке користувачі мови приписують дискурсу в процесі розуміння й інтерпретації» [54, с. 46]. Так, для головуючого реалізується дискурс влади, забезпеченої законодавчо, наприклад:

Головуючим роз'яснено, що продовження виступу в судових дебатах державного обвинувача – прокурора Чекмачевой Н.В. буде продовжено 11 липня 2006 року [240, 125].

Для юристів, що представляють обвинувачення й захист, що визначають у мовній поведінці є диспозитив доведення. Як складова юридичної діяльності, він обов'язково містить у собі мовну й текстові вербальні засоби реалізації дискурсивних стратегій: на структурно-семантичному рівні використання складного речення, на лексичному рівні найширший спектр і багатство вживаних одиниць (від спеціальних до експресивно-емоційних), маніпулювання з тимчасово-видовими характеристиками, способами дії, фонологічними особливостями й паралінгвістичними прийомами (жестами, мімікою й взаємодія між учасниками) і т.п.

Основними складовими диспозитива доведення в суді присяжних виявляються як дискурси, так і недискурсивні практики, філософські висловлення, моральні правила – усе це номінується одиницями мови, усе це різноманітні мовні практики.

Розроблення стратегій домінування, що формують мовні особливості й прийом композиції, характерна для мовної діяльності представників обвинувачення й головуючих. Подібні конотації втілені в регламентуючих рішеннях, задоволених клопотаннях, використанні допоміжних судових прецедентів, маніпулюванні судовим етикетом, коментарями й поведінкою відповідачів, свідків і позивачів.

Отже, дискурсивні практики в складі макроструктури формують макростратегії, реалізовані на суді присяжних. Вони формуються певними, хоча й більш загальними складовими – це, насамперед, вербальні і невербальні елементи тексту, стратегії і тактики комунікації, різноманітні типи аргументацій, стилістичні прийом, етикетні формули і т.ін.

Отже, поле сучасної юриспруденції формується уявленням про дискурсивні практики судового засідання як про зв'язний макротекст, створений в імпровізаційно мінливому контексті в силу багатьох конструктивних, процедурних і фонових причин.

З викладеного можна зробити висновок, що дискурсивні практики, які обслуговують владу і закон, у всій їхній різноманітності і системності міжпредметних зв'язків стають актуальним у сучасній юридичній практиці. Виникає необхідність уточнити поняття й конкретизувати складові дискурсу влади, юридичного дискурсу, користуючись при цьому можливостями диспозитива як фреймової синхронічної структури.

Для цього ведеться розроблення ефективних методів мовного впливу, заснованих на використанні різноманіття прийомів різного рівня в мовних практиках і фреймових структурах, що обслуговують диспозитиви доведення і переконання, а також влади й закону.

Саме тому, на нашу думку, логічно буде докладно розглянути, прийнятий наприкінці ХХ початку ХХІ століть тип диспозитивного доведення в суді присяжних у Росії.

3.7. Особливості реалізації мовної практики в суді присяжних у Російській федерації

Як відомо оратор-юрист, тільки тоді здійснює успішний тобто переконувальний мовний акт, коли є впевненість у тому, що прагматичний контекст задовольняє умовам мовного акту.

Текст промови, реалізований у певному ланцюзі висловлень, має бути вимовлений з певною ситуаційно зумовленою інтонацією, що повідомляє, просить, вимагає. Відзначимо, що для мовлення сучасного обвинувача характерне створення мовлення з інформаційною інтенцією, притаманною наказу, що, безумовно, пов'язано з дискурсом влади, породженим обстановкою чинності закону.

У сучасному суді присяжних тип ситуації судового засідання можна позначити як інституціональний і публічний. Провідним фреймом є проголошення захисної/ обвинувальної промови при проведенні судових дебатів.

У цілому мовна діяльність юриста в переконувальному дискурсі виконання законності може бути реалізована у формі законної вимоги і слушного твердження. За умови виконання всіх «вимог» прагматичного контексту піде очікувана законотворча реакція, тобто судом присяжних прийняте пропоноване рішення.

Як було зазначено вище, мовні акти утворюють певні послідовності. Тобто попередній мовний акт диктує дискурсивні умови, створює контекст для буття наступного, який оцінює результативність і успішність минулого.

Для ефективної ідентифікації й визначення рівня успішності промови на суді присяжних необхідні апеляція до дозволу з боку адресата, визначення мовця і аудиторії (у ситуації судового засідання різних категорій у конгломераті колективного слухача), розуміння й розкриття послідовних дій адресата і виділення стійких словесних формул, термінологічної лексики, можлива також наявність паралінгвістичної діяльності. Однак важливою умовою успішності мовного акту в переконувальному дискурсі на суді присяжних є породження впевненості, що чинна мовна дія відбувається на його користь. Прагматичний контекст дає можливість аудиторії орієнтуватися в тому, чи виконані всі умови даного дискурсу, і якщо виконані, то колективний слухач проінтерпретує

висловлення, привласнить його й прийде до готовності погодитися із пропонованим рішенням.

Прагматичний контекст реалізації закону на суді присяжних не тільки подає інформацію про умови, які дають можливість правильно інтерпретувати висловлення, але й передбачає наявність якогось очікування щодо ролей учасників і рішень присяжних засідателів, а виходить, слід припускати, що в сучасній судовій практиці йде розробка можливих складових мовних актів.

Так, у композиції мовлення сучасного юриста залишається характерною структура: вступ, виклад фактів справи, висновки й рекомендований вирок, звертання до присяжних. Також характерними залишаються словесні формули, наприклад:

Шановні присяжні! Ваша мудрість допоможе Вам відокремити істину від неправди, визначити достовірні докази й прийняти правильний, слушний рішення.[240]

Характерні ознаки успішності, оцінка рівня переконливості мовного акту в сучасному суді вказують на ступінь впливу законодавчого коду на тип і зміст здійсненого мовного акту і прагматику наступного.

Фрейми переконувального дискурсу, що реалізують конвенціональні знання, визначаються на різних мовних рівнях. Тому розглянемо насамперед синтаксичні особливості конструювання мовлення, лексико-семантичні засоби побудови мовлення, а також морфологічні, фонологічні й фонетичні характеристики, за умови виявлення таких особливостей.

Синтаксична організація мовлення має певні характеристики і особливості, які прямо пов'язані з поставленим завданням владного дискурсу в юриспруденції: використання сили закону, реалізація прав держави й громадян. Найбільш характерні типи речень, використовуваних у промові юриста, обсяг і якісне наповнення промови, порядок слів у реченні, порядок викладення речень, а також використання відособлених конструкцій, що й ускладнюють речення.

Аналіз виступів юристів, як обвинувачів, так і представників захисту на засіданнях Нижегородського обласного суду, що проводилися в 2006 році, дає можливість виділити конкретні особливості публічного виступу на суді в

момент опитування свідків, заяви претензій і судових дебатах.

Необхідно, по-перше, відзначити, що виступи в сучасному суді перед колегією судових засідателів вирізняються більшими розмірами і відповідно довжиною в часі. Засідання Нижегородського обласного суду проводилося з 30 червня по 12 липня багато в чому завдяки перенесенню засідань суду у зв'язку з неможливістю вислухати все мовлення прокурора тільки на одному засіданні.

По-друге, необхідність найбільш повно і послідовно пояснити всі обставини справи і достатність фактів, що нагромадилися за час розслідування, веде до збільшення обсягу промов, причому обвинувача не зупиняють кількарізкові зауваження головуючого із приводу порушення регламенту:

Прокуророві Чекмачевій Н.В. зроблене зауваження за порушення регламенту судового засідання й запропоновано продовжити виступ у дебатах [240, 66].

Промова в судових дебатах прокурора Н. В. Чекмачевої складається з 2016 речень. З них тільки 89 – прості або неповні речення. Переважна більшість речень є складними з різними видами зв'язку, однак спостерігається перевага підрядного зв'язку із з'ясувальними підрядними, а також підрядними місця й часу.

Серед стійких виразів найбільш часто використовуються вставні звороти-зв'язки, наприклад:

Узагалі, цей експеримент треба розглядати в сукупності з висновком інформаційно-аналітичної експертизи [240с. 88].Тим більше, у підсумку, на запитання держобвинувача, свідок Миловська суду пояснила [240с.99]. До речі, примітно й те, що все взуття ... [240с.124].

Також зберігається необхідність уживання етикетних зворотів, які вживаються з метою привернути увагу, позначити статус слухача, одержати дозвіл на дію, дістати згоду на твердження, наприклад:

... на стороні обвинувачення й на представниках правосуддя лежить святий і слушний обов'язок – захисту прав і інтересів осіб, що потерпіли від злочинних діянь [240, 163].

Ваша честь! Шановні присяжні засідателі! [240, 164]

Ваша мудрість допоможе Вам відокремити істину від неправди [240, 16].

Мовні акти в подібних загальних випадках імовірні, очікувані й бажані (майбутні дії-рішення) з боку колективного слухача (винесення вироку). Цікавим феноменом судового публічного виступу є те, що при однаковості дискурсу, мовної ситуації і структури фрейму очікуване сторонами дебатів рішення прямо протилежне. Відповідно подібність мовної поведінки захисту й обвинувачення веде до однаковості використання риторичних прийомів, лексичної і синтаксичної основ мовлення: відмінність в об'єкті захисту. Для прокурора – це позивач, адвокат може представляти інтереси або позивача або відповідача. Наприклад, захисники й обвинувачі, користуються однаковими стійкими виразами етикетно-процедурного характеру, представляючи прямо протилежні думки і захищаючи різні інтереси:

Адвокат А. Ю. Гузєв:

Заперечую проти заявленого клопотання. Я вважаю, що представлені документи повністю порушують рівноправність сторін. [240, 6].

Адвокат Каравасєв В. О.:

Заперечую проти задоволення заявленого клопотання. Законних підстав для залучення до справи показань із іншої кримінальної справи, як і оголошення даних документів, немає [240, 6].

Загальну думку потерпілого А. В. Новосьолова і його представника – висловлює адвокат В.Ю. Кузьмін:

Заперечуємо, тому що державні обвинувачі не пояснили, з яких питань буде допитаний даний свідок, до того ж він допитувався в рамках іншої кримінальної справи [240, 5].

Загальну думку державних обвинувачів – висловлює прокурор Н.В. Чекмачева:

Клопотання необґрунтовано. Свідок ще не допитаний, а сторона захисту вже прагне повірити його показання [240, 7].

Слід зазначити, що при єдності мети конкретного мовного акту і його процедурної зумовленості сучасний дискурс влади дає можливість зберегти індивідуальний стиль оратора на лексичному, структурному і семантичному

рівнях. Так, прокурор Н.В. Чекмачева віддає перевагу в запереченні використанню неповних речень і складносурядних із протиставним сполучником *а*. Адвокат В.Ю. Кузьмін використовує складне речення з різними видами зв'язку. На лексичному рівні можливими стають повтори, семантично акцентованих слів: *допитаний, допитувався*.

Порядок слів у побудові висловлення продиктований, як відомо, пресуппозитивною і асертивною частинами змісту, а також тема- рематичною структурою. Керуючи темою дискурсу, структурні особливості висловлення фіксують тему і розрізняють нову інформацію, факти і їх аналіз. Реалізація влади та закону в промові обвинувача, необхідність логічного й строго впорядкованого викладу фактів і необхідність їх пояснити в потрібній спрямованості ведуть до створення досить типової тема-рематичної структури.

Для мовлення переконувального дискурсу прокурора Н.В. Чекмачевої. у суді характерне перерахування відомих фактів по хронологічному принципу й нова інформація у вигляді аналітичних висновків або оцінок. Державний обвинувач Н.В. Чекмачева:

Корнєєву проведена психіатрична експертиза, яка вказує, що він адекватний... [240, 12].

Якщо Ваш вердикт буде обвинувальним, виходить, завдяки нашим спільним зусиллям, цей крок наближає нас до істини, а винних до справжнього каяття, яке очевидне після слушного й обґрунтованого рішення [240, 40].

Якщо розглядати структурно-семантичні особливості публічного мовлення обвинувача, то можна відзначити тотальне використання перформативу завжди в минулому часі, наприклад:

Потерпілий Сорокін О.В. підтвердив свої показання при проведенні перевірки показань на місці 18 червня 2004 р. [240, 90];

Нами досліджувалися документи – по відомостях з ГІБДД пости ДАІ (в Ольгіно, далеко від п. Окський на дорозі убік Автозаводу, у Богордське, Ворсме й у Павловському напрямку), розташовані так, що є найбільш зручним місцем [240,94].

Показання свідка Ануфрієвій Ю.В.: Дикіну М.В., належить 50% власності

в декількох організаціях, що володіють нерухомістю на майданчику заводу "Старт" [240, 134].

Розподіл учасників у прагматичній ситуації на публічному судовому засіданні чітко зумовлена й регламентована, що створює певну етикетну ситуацію, яку і представники захисту, і представники обвинувачення регулярно порушують, переслідуючи свої власні інтереси. У сучасному суді присяжних можливі заперечення, процесуальні порушення, тоді оратор переривається, і присяжним вказується на необхідність не враховувати дану інформацію при прийнятті рішень. Однак подібний прийом від «чорної» юридичної риторики вірно розрахований на постулат психолінгвістики: будь-яка інформація залишає слід у свідомості і підсвідомості мовця, тому навіть щирі старання присяжного засідателя відмести непроцедурну інформацію може наткнутися на опір підсвідомих структур. Причому нами відзначено, що досвідчений оратор використовує подібні ходи досить рідко, а учасник процесу – оратор-аматор – часто прибігаючи до процедурних порушень, заробляє негативний імідж людини, що бунтує проти закону, одержуючи нескінченну лавину зауважень голови. Наприклад, такою є промова потерпілого Новосьолова А.В., яка одержала відверту характеристику представника влади на суді:

Головуючий звертає увагу колегії присяжних засідателів, що вони не повинні враховувати при винесенні вердикту дану фразу й поведінку потерпілого Новосьолова А.В., тому що слідчий експеримент є припустимим доказом, і був досліджений у судовому засіданні, а поведінка потерпілого Новосьолова А.В. є впливом на колегію присяжних засідателів [240, 173].

Дійсно, за поточні 5 хвилин промови йому було зроблено 37 зауважень головуючого. Подібні факти змушують дійти висновку, що ораторська діяльність у сучасному суді присяжних не терпить дилетантства, неможлива без детального і глибокого знання процедури, процесуальних і змістовних тонкощів судочинства, законодавчої бази, етикету поведінки в суді присяжних і т.п. Порушення прагматики, фреймів судового засідання, рольових практик веде до руйнування переконувального дискурсу.

А тому професійний рівень сучасного юриста, здатного виступити на

суді присяжних, вимагає високої ораторської майстерності, професійних знань і вмінь, ерудованості й інтелектуальної зрілості.

3.8. Риторичність судової істини в промовах на засіданнях присяжних видатних юристів ХХ століття

Як і в ХІХ столітті, риторичність залишається найважливішим параметром публічного виступу юриста в суді. Мовна дія здобуває нові конфігурації, залишаючись також лінійною послідовністю мовних знаків. Прагматичною метою судового виступу юриста є переконання із чітко позначеними конотаціями. Однак переконання спирається більше на факти, засновані на результатах експертиз і фактах, установлених наслідком, і показаннях свідків, що значно впливає на мовну організацію дискурсу влади. На другому плані, але не менш важливому, залишається прихована мета: через розуміння і прийняття прихід до співчуття і прийняття істини, яка після інтерпретації суддів здобуває статус судової.

Структурні компоненти промов у рамках переконувального дискурсу залежать від декількох аспектів і характеристик риторичності, визначаються низкою умов їх реалізації або ж їх відсутності. Риторичність в умовах формування судової істини не в суді, а у владному апараті, реалізує дискурс влади інакше: виступ обвинувача в суді є актом пропаганди й агітації, демонстрації лояльності як мовця так і колективного слухача до влади й не більш того. Змінюється набір засобів організації мовної дії, формується специфічний набір словесних фігур і фігур думки, що стають шаблоновими й обов'язковими.

Публічне мовлення юриста в суді ХХ-ХХІ століть також має певні пріоритети, однак вводяться принципово нові по кількості і якості категорії, наприклад, інтелектуалізація й термінологізація лексичного складу промов юриста в суді присяжних. Особливості риторичності через основні поняття риторики. Логос виражає відношення «теперішнє мовлення про минуле»,

Пафос виділяє певні типи модальностей – «ставлення до дійсності через дію», приведення результатів дії, прагматика успіху через маніпулювання аудиторією за допомогою риторичних засобів як вербальної, так і невербальної природи.

Поняття етосу в судовій риториці ХХ-ХХІ століть має свої особливості. Судове мовлення перевантажене штампами, шаблонами й стереотипами на всіх рівнях, полемічна і стилістично вихолощене. Крім того для нього характерно дивні комбінації: надлишок виразів канцелярського стилю і багато ознак інших стилів. Етос є тільки формальною декларацією, яка приймається в процесі дебатів сторін не для встановлення справедливості як основного критерію судової істини (як було в юристів минулого сторіччя), але для демонстрації покірності влади з боку всіх учасників судового процесу. Таким чином, створюється неприйнятна для розвитку переконувального дискурсу ситуація, коли ще перед початком судового засідання відомий вердикт, а судова істина формується ще до початку дебатів сторін. Сучасна юридична практика на сьогоднішній момент тільки починає формування властиво якісне іншої риторичності.

Топос судового виступу юриста ХХ-ХХІ століть несе в собі певні особливості. За наявності оригінальних місць у виступі в промовах наявні топоси, які підкреслюють традиційність, інтелектуальний і професійний рівень оратора у висловленні. Так, для судового виступу Ватмана характерно обов'язкове етикетне звертання до суду і фігурантів справи, також обов'язковим є розгляд і обґрунтування дій підзахисного на тлі обставин справи. Руденко й Вишинський у вступних і висновках своїх обвинувальних промов поміщали передісторію справи або фігурантів справи, що багато в чому не відповідало істині, отяжену набором штампів, розгорнуту за типовим, заздалегідь усім слухачам відомим сценарієм і тому малоцікаву, що вирізнялась цілісністю, шаблонністю, передбачуваністю і надмірною агресивністю.

Саме в судовій практиці ХХ-ХХІ століть збільшується кількість загальних місць, закріплених законодавчо і традицією у вигляді вихідних основних вимог до процесу переконання й доведення. Загальні місця у виступі юриста не тільки

залишаються основою для судової аргументації, але й демонструють реалізацію дискурсу влади в мовній діяльності. Як стверджує О.С. Александров: «...загальні місця досить міцні, юридичні топи рухливі» [4]. У даному монографічному дослідженні, дійсно, відзначена еволюція руху юридичних топів, які впливають на формальну сторону організації мовної практики.

Особливістю виступу в суді ХХ-ХХІ століть також є його публічність. Перед оратором, таким чином, належить ще й завдання правильно змодельовати аудиторію. Складність цього процесу полягає хоча б у тому, що аудиторія по суті своєї неоднорідна: супротивники в суді, активні учасники засідання, що співчують і просто пасивні слухачі-глядачі. Для судового дискурсу характерний поділ ролей слухачів – це активні і пасивні. Перші мають право і професійно зобов'язані і повинні слухати, розуміти, включатися в діалог (ставити запитання, коректувати, робити висновки, пропонувати й озвучувати закон) – це судді, сторони дебати, присяжні. А також певний колективний пасивний слухач, присутній і сприймаючий з інтересом інформацію. Отже, перед оратором-юристом у ХХ столітті стояло нелегке завдання: сформувати діалог, що розділяє аудиторію, за всіма правилами ораторського мистецтва і закону.

Важливим визначальним критерієм аудиторії судового засідання ХХ-ХХІ століть є її кількісна і якісна обмеженість, що в майбутньому буде до деякої міри змінене, завдяки соціальній еволюції і медіапростору. О.С. Александров справедливо відзначав, що особливістю суду присяжних є наявність деякої кількості «представників юрби невігласів» – присяжних [4, с. 117]. Відповідно, перед юристом стоїть завдання створення риторичного аргументу доступного не професіоналам, а виходить, і набір способів з'ясування й називання справедливості, сам процес переконання припускає високий рівень зрозумілості й доступності. Так в ораторському мистецтві судового виступу удосконалюється й універсалізується риторичний аргумент як судовий доказ або демонстрація.

Переконувальна аргументація як риторичний аргумент будується не тільки на предметі розгляду, але й на підставі даних експертиз, загальнополітичного й соціального контекстів, слід урахувувати, що в розрахунки йде й наявність

розуміння в тих, для кого аргументація вибудовувалася. У судовому засіданні представленого періоду рівень і якість переконувальної аргументації, набір прийомів високий і різноманітний, що говорить про підвищення інтелектуального, наукового й загальнополітичного рівня знання аудиторії.

Знання в судовому дискурсі, завдяки виставі фактів, експертиз і обставин справи, процесуальної законодавчої бази, психологічним портретам дають певна якість знання, надають істинності висловленим припущенням, висновкам і рекомендаціям. Крім застосування риторичного аргументу як основного в переконувальному дискурсі досліджуваного періоду найважливішим складовим судової істини є також етичний критерій. Саме він визначає підставу для вердикту присяжних і наступного судового вироку. Аргументація сторін оцінюється з позицій моралі й етики, характерних для даної аудиторії, для даної нації, суспільства і т.д. Зі справедливістю морально-етичних постулатів згодні всі сторони.

Отже, найбільш вагомою виявляється позиція аргументована або така, що підтримує владу (радянська судова риторика), більш близька до пропаганди, коли розсудливість і логіка не задіяні стосовно до аудиторії як необхідні. Слід урахувати константи морального й риторичного ідеалу судового засідателя, колективного слухача. Прийняття аргументації однієї з переконувальних сторін є заключним етапом вибору вироку, який і буде прийнятий як дійсний.

Особливістю істини судової в сучасній судовій практиці є повернення до «лінгвістичної опори», на основі якої формується судова істина. О.С. Александров справедливо стверджував, що істинність на засіданні суду присяжних виробляється завдяки мовним засобам: «Судова істина метафорична, риторична. Судова істина є результат обробки оратором словесної фактури, додання форми словесній масі й виділення з неї значення за законами аргументації (діалектичної, логічної, але й софістичної, евристичної), у результаті чого вона одержує якість «правдоподібності» в очах аудиторії» [4, с.118].

А ось тексти промов радянських ораторів-юристів, хоча повні риторичними тропами й іншими риторичними фігурами, але шаблонні, є застарілі, втратили

новизну. Зрозумілість і доступність пропонованої судової істини заснована на традиційних тропях. Істина не виробляється на рівні понятійної системи, а підносить як готова, повторена тисячі раз іншими інформаційними джерелами, скоріше цей вплив і пропагандистський галас, а не запрошення до абстрагування й аналізу представлених фактів, аргументів, висновків. У такому аспекті переконання в суді виглядає як стимулювання аудиторії прийняти як власні переконання, морально-етичні, моральні правила нав'язані ззовні через владні інтенції.

Однак, щоб визначити істинність – неістинність, а точніше правдоподібність – неправдоподібність судової справи, неможливо не вдаватися до риторичного апарата мови. Фактично судова істина заснована на мовному матеріалі й інакше не може бути реалізована на жодній зі стадій свого буття. Абстракції судового розгляду, моральність і логіка міркувань перебувають тільки в полі ймовірного, обмеженого полем мови.

Також у мовному полі перебуває і функція добору й експлуатації «знайомого» сюжету, який, по-перше, пізнаваний, по-друге, запрограмований на правдоподібність і, по-третє, припускає готові сценарії подальших дій. У юридичній практиці судових засідань ХХ століття використання подібних сюжетів стало скоріше традиційною практикою, ніж виключенням.

Якщо замислюватися про такі характеристики судового публічного виступу ХХ-ХХІ сторіччя, як повторюваності, риторичності і стереотипності публічного мовлення, то знову згадаємо теорію мовної гри, і поняття «мовна роль» Л. Вітгенштейна [40]. З таких позицій з'являються рольової ігри, судова аргументація, досить константна топіка публічної промови в суді, регламент і юридична топіка, де однією з неодмінних умов виявляється риторична майстерність, а судова істина – це результат роботи ритора і професійного юриста. У ході реалізації мовної дії в суді у вигляді діалогу судова істина активізує механізми аргументації, які також засновані на фігурах мовлення і реалізуються у фігурах думки. Риторичність забезпечують створення і подальше втримання топологічного ядра судовому мовленню, вони експлуатують типові версії розслідування, форми пізнавальних процесів на суді.

Для риторики публічного мовлення ХХ-ХХІ сторіччя характерне використання аксіоматичних доводів і аргументів, які психологічно, науково, традиційно ухвалюються скоріше як культурне підсвідоме, а також на основі здорового глузду й життєвого досвіду, досягнень сучасної науки.

Оригінальні і не часто використовувані сучасними юристами фігури мовлення також полегшують сприйняття аргументації, вони створюють додаткове навантаження, що впливає на колективну свідомість аудиторії, формують вербальну структуру доводів. О.С. Александров указує: « Для розроблення доводів існують пояснювальні фігури мовлення. Текстова синонімізація, що конструює ноему – предмет думки розроблювальної в промові. У результаті застосування прийомів синонімізації складається образ – поняття з багатьма ознаками, що становить разом із ключовим словом довід» [4, с. 120].

Риторичність судового мовлення сучасної російської юриспруденції залишається складної й багаторівневої, тотально охоплює весь мовний матеріал, використовуваний оратором. Необхідною умовою успішності в переконувальній промові сучасного юриста, що виступає в суді, тобто, що реалізує свою мовну дію в дискурсивній практиці, залишається єдність форми і змісту, на основі фактів, логіки і їх вербалізації створення концепції судової істини, прийнятної як для судових засідателів, так і для колективного слухача-дилетанта (присяжні). Більше того, риторичність переконання і реалізації дискурсу влади в суді так само, як і сторіччя тому, спирається на цінності, ідеологію і моральні аксіоми сучасного суспільства, мультикультуру світового рівня і національні традиції, особливо реалізовані саме можливостями мовної дії.

Завершуючи розгляд питання про еволюцію судової промови в Росії, маємо нагадати, що ХХІ століття принесло не тільки ледь помітні елементи позитивних змін, а і новий виток регресу. Знову, як і в часи культу особистості Сталіна, суд Росії перестав бути судом справедливості, а процес прийняття рішень став спрямовуватись не на пошук істини, а на жорстку пропаганду фальшивих ідей. Рішення приймаються з опорою не на факти і доводи, а на ідеологічні постулати, вигадані і наскрізь брехливі. Викладені висновки ми

зробили, спостерігаючи за прийняттям рішень щодо української льотчиці Надії Савченко. Ми не мали можливості ознайомитися з текстами промов обвинувачів і адвокатів по справі Надії Савченко, проте результати судових засідань красномовно говорять самі за себе: вердикти прийняті ще до початку судових засідань, вони сформульовані за межами суду і судового слідства, а сам судовий процес набув усіх ознак фальшивого театрального дійства пропагандистського типу.

Висновки до розділу 3

Дослідження промов російських юристів ХХ-ХХІ ст.ст. показало, що еволюція диспозитива переконування зумовлена соціальними причинами, і дозволило встановити константні і змінні ознаки переконувального мовлення на суді.

1. До соціальних факторів, що зумовлюють зміну стратегій і тактик переконання на суді належать такі:

- створення суду присяжних, який зумовлює змагальний характер переконувальних промов обвинувачів і адвокатів, а також створює умови для впливу на почуття присутніх і деяке ігнорування закону;

- правова поінформованість суспільства, яка формує стійку громадську думку щодо законів і моральних норм. Стійкі уявлення про закони і моральні цінності важче нейтралізувати мовним впливом, яким би митецьким він не був. Крім того стійкі уявлення про моральні норми, а також обізнаність адвокатів із ступенем правової поінформованості слухачів створюють обмеження в засобах впливу на суд;

- рівень демократичності суспільства. При низькому рівні демократичності створюються умови для маніпулювання свідомістю слухачів і законами. У демократичному суспільстві головним і для присяжних, і для юристів є закон, тому маніпулювання заміняється апеляцією до закону;

- громадська думка, яка створює соціальний тип ідеального юриста. Курс

на цей тип слід враховувати у виборі стратегій і тактик переконання на суді.

2. Юристи кінця XX – початку XXI ст.ст. у своїх переконувальних промовах віддають перевагу фактам. Їхні промови теж мають оціночно-правовий характер, але оцінки висловлюються стримано, без зайвої емоційності. Вони значно рідше використовують стратегії сугестії або маніпулятивного впливу. Даний висновок не поширюється на часи культу особистості Сталіна та Путіна.

3. У часи культу особистості Сталіна судова істина була визначена ще до початку суду й ніколи не відповідала об'єктивній. У пишномовних висловах юристів безапеляційно зневажалися факти та істина, порушувалася етика мовлення юриста, а стратегії переконання замінялися стратегіями впливу на громадян силою і всемогутністю влади.

4. Маніпулятивний мовний вплив у XX – XXI ст.ст. характерний для виступів адвокатів і має дві особливості:

- адвокати широко використовують стратегії замовчування і акцентування уваги суду на факти, що свідчать на користь підсудних;

- адвокати, усвідомлюючи високий ступінь правової поінформованості суспільства і принциповість суддів, частіше ставлять на меті не виправдання винного, а пом'якшення запобіжного заходу.

5. Функціональні ролі юристів XX-XXI ст.ст. значно обмежилися. Обвинувачі виступають у соціальних ролях фактологів і правознавців, підкріплюючи в окремих випадках їх роллю обуреного і маскою пророка. Адвокати обирають для своїх стратегій ті самі ролі і доповнюють їх ролями детектива і співчуваючого. У їхніх стратегіях часто використовуються маски правдошукача і незаперечного авторитету.

6. Стратегія несподіваних ефектів реалізується не в промовах адвокатів, а у вчинках: вони часто запрошують на суд свідків, що не проходили в справі до початку судового процесу.

7. Промови і обвинувачів, і адвокатів характеризуються чіткістю, лаконічністю і емоційною стриманістю. У їхніх виступах часто використовуються юридичні терміни; сучасні юристи не бояться

використовувати мовні штампи.

8. Риторичність переконання і реалізації дискурсу влади в суді так само, як і сторіччя тому, спирається на цінності, ідеологію і моральні аксіоми сучасного суспільства, мультикультуру світового рівня і національні традиції.

9. У сучасному суді присяжних промови юристів обов'язково припускають застосування операції по розгортанню тези, її обґрунтуванню та аргументуванню. Одночасно аргументація веде до нейтралізації протилежної сторони, залученні на свою сторону колективного слухача.

10. Основою тактичного комплексу мовлення в суді присяжних ХХ ст. залишається аргументація. Аргументація представлена у вигляді ланцюга доказів, експертиз, показань і суджень. Чітко і правильно сформульована аргументація здатна активізувати мислення й емоційно-вольову діяльність оратора і аудиторії.

ВИСНОВКИ

Проблеми, пов'язані зі специфікою мовних стратегій і тактик переконання в судовому дискурсі, у сучасній лінгвістиці і теорії комунікації визнані важливими і актуальними, але ще не досліджені вичерпно. Не визначені особливості взаємодії соціальних і власне лінгвістичних факторів у побудові успішної переконувальної промови. Тим часом розробка проблем на стику мови і права є в нашу добу і соціально, і лінгвістично затребуваною. У нашій роботі була поставлена мета виявити закономірності і тенденції еволюції переконувальних судових промов за період XIX – XXI ст.ст.

У монографії подане теоретичне обґрунтування моделі дослідження переконувального судового дискурсу. Модель аналізу припускає кілька етапів дослідницької роботи: уточнення основних понять (*еволюція, мовні стратегії і тактики, переконувальний дискурс, судовий*); актуалізація соціальних когніцій (характеристика соціального контексту, співвідношення влади та істини, влади і права); аналіз « мовної гри» адвокатів під кутом зору когнітивного досвіду нації, співвідношення соціальних і мовних факторів; виявлення константних елементів, властивих мовним стратегіям і тактикам переконувальних промов за всіх часів, і тих, які змінилися через зміну соціальних умов; формування переліку пріоритетних факторів, які треба враховувати у підготовці переконувальних промов на суді в сучасних соціальних умовах.

Критичний аналіз літератури дозволив уточнити термінологічний апарат дослідження і прийняти основні терміни в такій інтерпретації. Еволюція стратегії і тактики розуміється як її якісна зміна, зумовлена історичним і правовим розвитком соціуму. Стратегія інтерпретується як основний комунікативний принцип, що визначає відбір тактичних прийомів мовної поведінки і зумовлений комплексом факторів: цільовими настановами суб'єкта мовлення, типом адресата, соціальним контекстом.

Специфіка переконувального мовлення в судовому дискурсі потребувала введення в понятійний апарат дослідження терміна *диспозитив доведення*, який

інтерпретуємо в роботі як складну структуру, що включає комплекс умов і факторів судового дискурсу: соціальний контекст, у якому відбувається судовий процес, співвідношення закону, права, істини і влади, судовий етикет, мовний етикет, аргументацію, засоби мовного впливу – маніпулятивні технології й мовну гру тощо.

Судочинство не тільки зафіксоване і зберігається традицією, але й приймається як істина, підкріплена владою, тобто законна засобами диспозитиву. Отже, диспозитив доведення уможлиблює сполучення знання і влади, істинності і закону.

Кожній історичній епосі, соціальній формації відповідає певна законодавча технологія, система формальних доказів і тверджень. Звідси випливає, що кожна історична епоха створювала свої диспозитиви доведення, сформовані системою технік, методів, законів і т.ін., однак такій системі властива мобільність і відносна гнучкість. Це й зумовило можливості трансформації, переходу від однієї техніки до іншої.

У роботі обґрунтовано, що диспозитив доведення є тим фактором, який визначає специфіку стратегії і тактики переконувальної промови на суді. І теза переконання, і відбір аргументів, і спосіб їх подавання (тобто демонстрація), і функції аргументації – усе має бути спрямоване не тільки на досягнення мети переконання, але й на збереження зв'язку між істиною, правом і владою. Для диспозитиву доведення характерно вибіркоче ставлення до комунікативних стратегій переконання. З одного боку, можна стверджувати, що диспозитив доведення накладає табу на комунікативні стратегії конфронтації, але з іншого, виявляється, що переконувальні промови на суді ґрунтуються на конфронтації – між обвинувачем і адвокатом, між провиною і презумпцією невинності, істиною і владою. Звідси випливає, що в диспозитиві доведення імпліцитно завжди реалізується стратегія конфронтації, а експліцитно – названі вище. Це проявляється не тільки в маніпуляції фактами, але й у мовній грі або її відсутності.

Специфіку тактики судових переконувальних промов становить, по-перше, наявність конвенціональних елементів, по-друге, апеляція до фактів.

Інші особливості стратегії і тактики переконувальних судових промов залежать від соціального контексту.

Дослідження показало, що до соціальних факторів, що зумовлюють стратегію і тактику переконання на суді, належать такі:

- історичний контекст із його конкретними соціальними умовами: ступенем демократизації суспільства, наявністю обмежень і свобод, співвідношенням істини і права тощо;
- наявність або відсутність інституту присяжних, адресація мовлення до професійних юристів або до непрофесіоналів присяжних;
- ступінь відповідності тези переконання постулатам закону і влади;
- достатність або недостатність фактів для обґрунтування істини;
- ступінь відповідності тези переконання моральним нормам суспільства.

За даними дослідження, усі зазначені фактори однаковою мірою впливали на стратегію й тактику переконання в суді.

Для судового переконувального дискурсу XIX ст. найбільш сильним фактором було проведення реформ судочинства і введення інституту присяжних. Зазначені перетворення фактично стверджували верховенство закону і права, що дозволяло авторам промов будувати свою аргументацію, апелюючи до закону і права. Поширення одержали інституційно-закріплені процедури розгляду, оскільки вони гарантували з'ясування істини через співвіднесення її з фактами. Використання доводів від факту забезпечувало успішність переконання, тому в промовах адвокатів XIX ст. диспозитив доведення завжди спирався на факти.

Не меншу роль відіграв факт наявності суду присяжних. Непрофесіоналові нелегко вислухувати фактичні подробиці, але він жваво реагує на емоційні сигнали – адвокати XIX ст. використовували цю особливість людської психіки. У їхніх промовах використовувалися доводи, що апелюють і до жалю, і до віри, і до авторитету, і до спростування авторитету, і багато інших. Розуміючи, що присяжні утомлюються на суді, вислуховуючи промови обвинувачення, свідків і т. ін., адвокати у своїх переконувальних промовах не

обмежувалися сухим викладенням фактів – вони використовували мовну гру, каламбури, що зменшувало стомлення, залучало присяжних до прийняття тез адвокатури. Адвокати XIX ст. впливали на присяжних емоційною напруженістю своїх промов, яка досягалася використанням емоційно забарвленої лексики. Стратегія виступу адвокатів була стратегією змагання з обвинуваченням.

У промовах юристів XIX ст. розігрувалися функціональні ролі фактолога, правознавця, праведника, обвинувача, захисника, психолога, які забезпечували виступу переконувальну силу. Крім того, у промовах адвокатів (меншою мірою – обвинувачів) використовувалися маніпулятивні стратегії впливу – сугестія, стратегії масок, апеляція до почуттів і емоцій, стратегія несподіваних ефектів. Особливо популярні були стратегії впливу на почуття та емоції присяжних, які нейтралізували критичне мислення аудиторії і допомагали адвокатам добитися потрібного результату.

У XX ст. змінився соціальний контекст, а разом з ним і стратегія диспозитива доведення.

У часи культу особистості фактичне ігнорування владою закону, права та істини зумовило цікаву особливість диспозитива доведення. Промови юристів того часу (А. Вишинського та ін.) характеризуються штучним пафосом, що граничить із пихатістю. У них вигадливо сплітаються протилежності диспозитива доведення: спроба виразити й підкреслити в промові повагу до закону, права, моралі та істини при фактичному абсолютному ігноруванні названих феноменів. Стратегія диспозитива доведення підмінюється комплексом стратегій маніпуляції суспільною свідомістю, залякуванням мас силою і всемогутністю влади.

Після розвінчання культу особистості поступово відбувається процес демократизації суспільства, а разом з ним змінюються стратегічні і тактичні прийоми переконання у промові на суді. Основним фактором, який найбільшою мірою вплинув на стратегію і тактику судового диспозитива доведення середини й кінця XX ст., став фактор відсутності суду присяжних. Тепер промови юристів адресуються тільки юристам, тому відпадає

необхідність звертання до ефектів мовної гри. Основною особливістю переконувальних промов цього часу є деталізація описів, логічність викладу думки, вміння зіставляти факти і співвідносити їх з істиною, законом і правом. Конфронтація як рушійна сила розвитку аргументації стає менш помітною або взагалі непомітною. Місце стратегії змагальності обвинувачення та адвокатурам займає стратегія ради і спільного пошуку істини. У переконувальних промовах адвокатів мовна гра зводиться до мінімуму і поступається місцем докладному опису подій і фактів, а також співвіднесенню їх із законом. Судова істина представляється як твердження, що збігається з об'єктивною істиною. Аргументація базується на фактах, за структурою і мовним оформленням переконувальні промови майже не відрізняються від інформативних. Вони мають вигляд послідовного викладу фактів, кожний із яких перевіряється на відповідність істині і закону. Теза переконання є логічним наслідком, що випливає із зіставлення фактів. Факт і істина, право і влада виявляються в повній гармонії, і остання частина промови обов'язково підкреслює цю відповідність. Суб'єктивно модальний ореол мовлення ледь угадується: про нього свідчать окремі епітети, вставні конструкції, риторичні питання. І тільки іноді в описі фактів допускається образність, яка підкреслює певні деталі і характеристики обставин. Промови адвокатів у диспозитиві доведення ХХ ст. можна назвати інформативними з ефектом переконання. Однак реальні дискурсивні практики суду свідчили про необхідність його вдосконалювання. Цьому ж сприяв розвиток демократії. Наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. в Росії відроджується суд присяжних, який повинен був би й відродити особливості диспозитива доведення, характерні для Росії ХІХ ст. Але в соціальному контексті, що змінився, зазнають змін і стратегії впливу на присяжних. Це пояснюється насамперед соціальними факторами: підсилюється ступінь правової поінформованості громадськості, верховенство права і закону стало не абстрактною сутністю, а метою, до якої прагне демократичне суспільство. Суспільно визнаною моральною нормою стали не тільки повага до закону, але й вимога його виконувати. Колишні засоби маніпулювання свідомістю присяжних, основна увага серед яких приділялася сугестії за

допомогою впливу на емоції, виявилися неприйнятним. Дискурсивними засобами переконання сучасних юристів стали стратегії співробітництва, спільного пошуку істини, побудованого на фактах і законі. Маніпулятивні засоби впливу на слухачів обмежуються тактиками замовчування окремих фактів, перемикання уваги на факти, вигідні для виступаючого, адвокати найчастіше ставлять своєю метою не виправдання підсудного, а пом'якшення для нього запобіжного заходу.

Позитивні зрушення в судових промовах, що почалися в Росії ХХІ ст., несподівано зупинились, і почався виток регресу: судові промови набули ознак, характерних для часів культу особистості. До них належить передусім фальшива фактологічна основа промов обвинувачів, приреченість на поразку промов адвокатів, якими б переконливими вони не були. Про викладені зміни свідчить судовий процес над українською льотчицею Надією Савченко.

Дослідження дозволило виявити константні елементи диспозитива доведення, властиві мовним стратегіям і тактикам переконання за всіх часів. Насамперед це його залежність від соціального контексту. До константних ознак належать також наявність ритуальних елементів у виступі, пріоритет комунікативних стратегій увічливості, співробітництва й кооперації, побудова промов за всіма правилами риторики переконання, використання стратегій і тактик маніпулювання (хоча й у різному ступені), використання функціональних ігор у процесі виступу, а в окремих випадках – масок.

Другою константою диспозитива доведення є поліфункціональність переконувальних промов, які спрямовані не тільки на переконання в прийнятті позиції адвоката, але й на переконання у відповідності тези переконання закону, за яким стоїть влада, мораль, що відстоюється соціумом, та істині, яка стверджує верховенство права. Але в період обмеження демократії поліфункціональність стає фальшивою, стверджуваною, а не реальною, і фактично звужує свої функції до єдиної – переконання в домінуванні влади над усіма іншими інститутами.

До константних елементів переконувального судового дискурсу належить і комплекс апеляцій, без яких не обходиться жодний судовий розгляд: апеляції

до факту, закону, права, істини, моральних принципів соціуму. Але слід зазначити, що в часи обмеження демократичних підвалин суспільства названі апеляції теж виявляються фальшивими – стверджуваними, а не реальними.

Наступною особливістю диспозитива доведення, що не піддається впливу історичного контексту, є синкретичність жанрів переконувальних промов та інформативних. Синкретичність пояснюється тим, що для переконання потрібні факти з усіма подробицями і деталями. Їх виклад має відповідати максимам комунікації і законам подавання інформації. Власне переконання ґрунтується на інформуванні, що й зумовлює синкретичність жанрів. В умовах тоталітарного соціального контексту синкретичність знижується, а інформативний потенціал промов заміняється фальшивим пафосом.

Константним елементом переконувального судового дискурсу слід уважати і наявність мовної гри, вираженої більшою або меншою мірою.

Деякі елементи диспозитива доведення залежать від соціального контексту. Як показало дослідження, до них належать тільки тактичні особливості переконувальних промов на суді – стратегія залишається незмінною. Основними варіативними складовими визнані емоційна напруженість промов адвокатів і використання мовної гри як засобу мовного впливу. Компонентами соціального контексту, що зумовлюють варіативність, є моральні норми конкретного історичного періоду, співвідношення істини і влади, влади і права, ступінь демократизації суспільства і наявність або відсутність інституту присяжних. Варіативний характер має і набір маніпулятивних стратегій, який обмежується з розвитком правової поінформованості суспільства.

Дослідження дозволило сформулювати перелік пріоритетних факторів, які слід урахувати у підготовці судових переконувальних промов у сучасному соціальному контексті. До них належать такі:

- використання комунікативних стратегій увічливості, співробітництва і кооперації;
- відповідність фактів, що викладаються, істині, закону, моральним

нормам;

- дотримання максим спілкування у викладі фактів, відповідність нормам професійної етики;
- урахування законів подавання інформації у викладенні фактів;
- використання ритуальних мовних формул диспозитива доведення;
- помірне використання мовної гри;
- помірна емоційна напруженість промов, що виключає мовну агресію, конфлікт, пафос, пишномовність, стильову пихатість;
- експлікація суб'єктивної модальності, але не як головної, а як додаткового засобу мовного впливу.

Важливими в диспозитиві доведення є селекція фактів і вміння визначити дозу емоційної напруженості в їх викладенні, адекватну ситуації. Це питання може розглядатися як перспективу дослідження проблеми переконувального судового дискурсу.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С. Д. Риторика : навч. посіб. / С. Д. Абрамович, М. Ю. Чікарькова. – Л. : Світ, 2001. – 240 с.
2. Авакьян С. Туда ли идет судебная реформа? / С. Авакьян // Рос. Федерация сегодня. – 2008. – № 16. – С. 32–43 (См. № 68, № 244).
3. Александров А. С. Введение в судебную лингвистику / О. С. Александров. – Н. Новгород : Нижегород. правов. акад., 2003. – 420с.
4. Александров А. С. Юридическая техника – судебная лингвистика – грамматика права / О. С. Александров // Проблемы юридической техники : сб. ст. – Н. Новгород, 2000. – С. 101–108.
5. Александров Д. Н. Риторика : учеб. пособие / Д. Н. Александров. – 3-е изд. – М. : Флинта, 2004. – 624 с.
6. Андрейченко О. И. Лексико-фразеологическая основа текстов политических дискуссий (на материале украинской прессы конца XX – начала XXI столетия) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Укр. язык” / О. И. Андрейченко ; Ин-т укр. языка НАН Украины. – К., 2006. – 23 с.
7. Аносов В. Д. Исходные посылки проблематики информационно-психологической безопасности / В. Д. Аносов, В. Е. Лепский // Проблемы информационно-психологической безопасности. – М., 1996. – С. 7–11.
8. Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней : в 4 т. / Антисери Д., Дж. Реале ; пер. С. А. Мальцевой. – СПб. : Пневма, 2002. – 868 с.
9. Апресян В. Ю. Начало после конца: глаголы *оживать* и *воскресать* / Ю.Д. Апресян // Логический анализ языка: Семантика начала и конца. – М., 2002. – С. 19–26.
10. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка / В. Ю. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.

11. Аргументация в публицистическом тексте (жанрово-стилистический аспект). – Свердловск: Изд. Урал. гос. ун-та, 1992. – 244 с.
12. Арутюнова Н. Д. В целом о целом. Время и пространство в концептуализации действительности / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Семантика начала и конца. – М., 2002. – С. 3–18.
13. Арутюнова Н. Д. Истина. Добро. Красота: Взаимодействие концептов / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Языки эстетики: Концептуальные поля прекрасного и безобразного. – М., 2004. – С. 5–29.
14. Арутюнова Н. Д. Молчание: контексты употребления / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М., 1994. – С. 106–117.
15. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Языки рус. культуры, 1999. – 896 с.
16. Архипов И.К. Пространство и время глазами языковой личности / И. К. Архипов // Теория коммуникации: общие вопросы. – Минск, 2000. – С. 51–59.
17. Баранов А. Н. «Начало» и «конец» в русской идиоматике / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский // Логический анализ языка: Семантика начала и конца. – М., 2002. – С. 27–35.
18. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика : пер. с фр. / Р. Барт ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс-Универс, 1994. – 616 с.
19. Барташева А. И. Номинативные аспекты невербальных средств реализации дискурсивной стратегии доминирования / А. И. Барташева // Вестн. Харьк. нац. ун-та им. В. Н. Каразина : Сер. Филология. – 2004. – № 627. – С. 84–87.
20. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
21. Белова Е. Н. Структура и семантика аргументативного дискурса : (на материале слушаний ком. и подком. Конгресса США) : автореф. дис. на

- соиск. учен. степ. канд. филол. наук : 10.02.04 / Е. Н. Белова ; Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. – СПб., 1995. – 18 с.
22. Бельчиков Ю. А. Лексическая стилистика. Проблемы изучения и обучения / Ю. А. Бельчиков. – М. : URSS, 2005. – 176 с.
  23. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Э. Бенвенист. – М. : Просвещение, 1995. – 453 с.
  24. Бердяев Н. Философия свободного Духа / Н. Бердяев. – М. : АСТ : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 416 с.
  25. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – М. : Добросвет, 2000. – 389 с.
  26. Бойко О. Т. Еволюція мови права і розвиток юридлінгвістичних знань у відомчих ВНЗ / О. Т. Бойко, Б. М. Юськів // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених / редкол. : В. С. Венедіктов, Ю. Ф. Прадід, Г. В. Михайличенко [та ін.]. – Сімф., 2006. – Вип. 9. – С. 321-325.
  27. Бредемайер К. Черная риторика. Власть и магия слова / К. Бредемайер. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 222 с.
  28. Булыгина Т. В. Оценочные речевые акты / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелёв // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М., 1994. – С. 49–59.
  29. Булыгина Т. В. Проблемы теории морфологических моделей / Т. В. Булыгина. – М. : Наука, 1997. – 286 с.
  30. Булыгина Т. В. О границах и содержании прагматики / Т. В. Булыгина // Изв. Акад. наук СССР. Сер. Лит. и язык. – 1981. – Т. 40, № 4. – С. 333–342.
  31. Вайсбергер Й. Л. Родной язык и формирование духа / Й. Л. Вайсбергер. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 224 с.
  32. Введение в юридическую логику. – Х. : ХНУ, 2002. – 23 с.
  33. Введенская Л. А. Деловая риторика : учеб. курс / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – Ростов-н/Д. : МарТ, 2001. – 510 с.
  34. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / А. Вежбицкая. – М. : Языки рус. культуры, 2001. – 272 с.

35. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М. : Рус. слов., 1996. – 416 с.
36. Велл У. Корреляции / У. Велл // Психологическая энциклопедия. – СПб., 2003. – С. 330.
37. Виноградов В. А. Сопоставительный метод / В. А. Виноградов // Языкознание. – М., 1998. – С. 481–482.
38. Витгенштейн Л. Философские работы / Л. Витгенштейн ; пер. с нем. М. С. Козловой, Ю. А. Асеева. – М. : Гнозис, 1993. – Ч. 1. – 520 с.
39. Владимиров Л. Е. *Advokatus Miles*. Пособие для уголовной защиты / Л. Е. Владимиров. – СПб. : Изд. кн. магазина и юрид. издат. И. И. Зубкова под фирмою "Законоведение", 1911 г. – 230 с.
40. Власенко Н. А. Язык права / Н. А. Власенко. – Иркутск : Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1997. – 172 с.
41. Волков А. А. Риторика для юристов (Теория аргументации) / А. А. Волков. – М. : Изд-во МГУК, 1996. — 235 с.
42. Волков А. А. Курс русской риторики / А. А. Волков. – М. : Изд-во храма св. мученицы Татианы, 2001. – 480 с.
43. Гак В. Г. Семантическое поле *конца* / В. Г. Гак // Логический анализ языка: Семантика начала и конца. – М., 2002. – С. 50–56.
44. Глаголев Н. В. Ложная информация и способы ее выражения в тексте / Н. В. Глаголев // Филол. науки. – 1987. – № 4. – С. 61–68.
45. Голев Н. Д. Постановка проблемы на стыке языка и права / Н. Д. Голев // Юрислингвистика-1: Проблемы и перспективы. – Барнаул, 1999. – С. 56–63.
46. Голев Н. Д. Юридизация естественного языка как лингвистическая проблема / Н. Д. Голев // Юрислингвистика-2. Русский язык в его естественном и юридическом бытии. – Барнаул, 2000. – С. 8–40.
47. Голуб И. Б. Стилистика русского языка / И. Б. Голуб. – М. : Айрис-Пресс, 2006. – 442 с.
48. Голубченко Л. М. Деякі міркування щодо політичної комунікації в сучасній Україні (на матеріалі президентських новорічних звернень у порівнянні з зверненнями канцлерів ФРН) / Л. М. Голубченко,

- М. О. Діденко // Записки з романо-германської філології : зб. наук. пр. ф-ту романо-герман. філології ОДУ. – О., 1998. – Вип. 3. – С. 101–116.
49. Гольмстен А. Х. Дмитрий Иванович Мейер. Его жизнь и деятельность / А. Х. Гольмстен // Д. И. Мейер Русское гражданское право : в 2 ч. / Д. И. Мейер. – Изд. 2-е, испр. – М., 2000. – С. 14–34.
50. Гринберг Д. Антропологическая лингвистика: Вводный курс / Д. Гринберг; пер. с англ. В. П. Мурат. – М. : URSS, 2004. – 224 с.
51. Губаева Т. В. Прагматика речевого общения в правовой сфере / Т. В. Губаева // Разновидности текста в функционально-стилевом аспекте. – Пермь, 1994. – С. 261–268.
52. Гумбольдт В. Ф. Язык и философия культуры : пер. с нем. / В. Ф. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 452 с.
53. Гуревич В. В. «Новое» и «старое» в их отношении к началу / В. В. Гуревич // Логический анализ языка: Семантика начала и конца. – М., 2002. – С. 56–61.
54. Дейк Ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Ван Т. А. Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
55. Делез Ж. Перикл и Верди / Ж. Делез // Философия языка: В границах и без границ. – Х., 1999. – С. 268–280.
56. Демичев Л. Л. Институт присяжных заседателей в России: проблемы становления и развития: Монография. — Н. Новгород: НА МВД России, 2003. — 372 с.
57. Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём / М. Джонсон, Д. Лакофф // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387–416.
58. Диденко М. А. История исследования политического дискурса в Германии и проблемы терминологии / М. А. Диденко // Записки з романо-германської філології : зб. наук. пр. ф-ту романо-герман. філології ОДУ. – Вип. 7. – О., 2000. – С. 47–55.
59. Діденко М. О. Особливості вживання політичної мови в тоталітарному суспільстві на прикладі Німеччини / М. О. Діденко // Записки з романо-германської філології : зб. наук. пр. ф-ту романо-герман. філології ОДУ. – Вип. 5. – О., 1999. – С. 63–70.

60. Демьянков В. З. Эффективность аргументации как речевого воздействия / В. З. Демьянков // Проблемы эффективности речевой коммуникации. – М., 1989. – С. 13–40.
61. Дмитровская М. А. Природа: язык и молчание / М. А. Дмитровская // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М., 1994. – С. 125–130.
62. Добжинська Т. Метафора в сказке / Т. Добжинська // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 476–493.
63. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – СПб. : Речь, 2003. – 294 с.
64. Доцюк С. А. Коммуникативные стратегии моделируемых коммуникаций / С. А. Доцюк // Тезисы докладов на Международной научной конференции “Коммуникативные стратегии”. – Минск, 2005. – С. 122–131.
65. Древние цивилизации / С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев [и др.]. – М. : Мысль, 1989. – 47 с.
66. Жуйков В. М. Права человека и власть закона / В. М. Жуйков. – М. : ИВАН, 1995. – 285 с.
67. Журавлёв В. К. Корреляция / В. К. Журавлев // Языкознание. – М., 1990. – С. 243–244.
68. Зализняк А. А. Семантика «начала» с аспектологической точки зрения / А. А. Зализняк, А. Д. Шмелев // Логический анализ языка: Семантика начала и конца. – М., 2002. – С. 211–225.
69. Зарецкая Е. Н. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецкая. – М. : Дело, 1998. – 478 с.
70. Иванов В. В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период) / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1965. – 246 с.
71. Иванова И. Б. Риторика: кредитно-модульный курс / И. Б. Иванова. – М. : Наука-Спектр, 2009. – 232 с.
72. Ивин А. А. Логика / А. А. Ивин. – М. : Гардарики, 2002. – 347 с.

73. Ивин А. А. Риторика: искусство убеждать / А. А. Ивин. – М. : Фаир-Пресс, 2002. – 304 с.
74. Ивин А. А. Основы теории аргументации / А. А. Ивин. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 352 с.
75. Ильенко С. Г. К поискам ориентиров речевой конфликтологии / С. Г. Ильенко // Аспекты речевой конфликтологии : сб. ст. – СПб., 1996. – С. 27–43.
76. Ильин И. Культурное подсознательное / И. Ильин // Постмодернизм. – Минск, 2002. – С. 126–127.
77. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. – 2-е изд., стер. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 284 с.
78. Источники гуманитарного поиска: новое в традиционном: Лингвистика; История : сб. ст. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2002. – 172 с.
79. Кара-Мурза С. Власть манипуляции / С. Кара-Мурза. – М. : Академ. проект, 2007. – 380 с.
80. Карнеги Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично // Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей / Д. Карнеги ; пер. с англ. Д. С. Лободенко. – Минск, 1996. – 636 с.
81. Касевич В. Б. О когнитивной лингвистике / В. Б. Касевич. – М. : Высш. шк., 1998. – 98 с.
82. Катышев П. А. Онтология судебной речи / П. А. Катышев // Русистика сегодня. – Томск, 2001. – С. 24–37.
83. Кашкин В. Б. Основы теории коммуникации : краткий курс / В. Б. Кашкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Харвест Восток – Запад АСТ, 2007. – 256 с.
84. Керимов Д. А. Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. пособие / Д. А. Керимов. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1998. – 126 с.
85. Киклевич А. К. О суггестивной функции текста / А. К. Киклевич, Е. А. Потехина // Фатическое поле языка: (памяти проф. Л. Н. Мурзина) : межвуз. сб. науч. тр. – Пермь, 1998. – С. 114–127.

86. Клюев Е. В. Речевая коммуникация: Успешность речевого взаимодействия / Е. В. Клюев. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 317 с.
87. Князев Ю. П. Фазы действия и метонимические сдвиги в значении видо-временных форм / Ю. П. Князев // Логический анализ языка: Семантика начала и конца. – М., 2002. – С. 225–237.
88. Гейвин Х. Когнитивная психология / Хелен Гейвин ; пер. с англ. С. Комарова. – СПб. : ПИТЕР, 2003. – 268 с.
89. Козлов В. Г. Теория речевой коммуникации / В. Г. Козлов. – М. : ЮНИТИ, 2003. – 128 с.
90. Козюк М. Н. Правовое пространство и правовые коммуникации / М. Н. Козюк // Новая правов. мысль. – 2002. – № 1. – С. 21–26.
91. Коркунов Н. М. С. Е. Десницкий. Первый русский профессор права (речь в годов. собр. Петерб. юрид. об-ва, 13 нояб. 1894 г.) / Н. М. Коркунов // Журн. М-ва юстиции. – 1894. – Кн. 2. – С. 113–141.
92. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология : курс лекций / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.
93. Кронгауз М. А. Текст и взаимодействие участников в речевом акте / М. А. Кронгауз // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М., 1994. – С. 22–30.
94. Крылова О. А. Лингвистическая стилистика : в 2 кн. / О. А. Крылова. – М. : Высш. шк., 2006. – Кн. 1. – 319 с.
95. Крылова О. А. Лингвистическая стилистика : в 2 кн. / О. А. Крылова. – М. : Высш. шк., 2006. – Кн. 2. – 120 с.
96. Кубрякова Е. С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова память / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка: Культурные концепты. – М., 1997. – С. 85–91.
97. Кэрри Дж. Время, пространство и иной мир / Дж. Кэрри // Представление о смерти и локализация Иного мира у древних кельтов и германцев. – М., 2002. – С. 130–152.
98. Лакофф Дж. Когнитивная семантика / Дж. Лакофф // Язык и интеллект. – М., 1995. – С. 143–184.

99. Леви-Стросс К. Путь масок / К. Леви-Стросс. – М. : Республика, 2000. – 399 с.
100. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. – М. : Наука, 1985. – 535 с.
101. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1997. – 365 с.
102. Лешков В. Н. Русский народ и государство. История русского общественного права до XVIII в. / В. Н. Лешков. – М. Унив. Тип., 1858. – 623 с.
103. Лингвистика XX века: система и структура языка : хрестоматия : в 2 ч. / сост. Е. А. Красина. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2004. – Ч. 1. – 651 с.
104. Лингвистика XX века: система и структура языка : хрестоматия : в 2 ч. / сост. Е. А. Красина. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2004. – Ч. 2. – 198 с.
105. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. Энцикл., 1990. – 685 с.
106. Логический анализ языка: Квантификативный аспект языка. – М. : Индрик, 2005. – 672 с.
107. Логіка : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва [та ін.]. – Х. : Право, 2005. – 208 с.
108. Ломоносов А. М. Речевые коммуникации юристов [Электронный ресурс] : интерактивный мультимедийный курс: пособие для преподавателей / А. М. Ломоносов, М. Н. Морозов, Т. В. Губаев, С. Н. Соколов. – Чебоксары, 2003. – С. 59–84.
109. Лосев А. Ф. Античная философия и общественно-политические формации / А. Ф. Лосев // Философия. Мифология. Культура. – М., 1991. – С. 398–453.
110. Лосев А. Ф. Логика символа / А. Ф. Лосев // Философия. Мифология. Культура. – М., 1991. – С. 247–275.
111. Лубшев Ю. Ф. Курс адвокатского права: Учебник 2-е изд., доп. и перераб. / Ю. Ф. Лубшев. – М. : Профобразование, 2004. – 392 с.

112. Лубшев Ю. Ф. Адвокат в уголовном деле : учеб.-практ. пособие / Ю. Ф. Лубшев. – М. : Юристъ, 1997. – 246 с.
113. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2003. – 280 с.
114. Макушина Е. Б. Правовая коммуникация как феномен права и общения / Е. Б. Макушина // Вестн. Челяб. гос. ун-та. Сер. 9. – 2004. – № 1. – С.141–145.
115. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие / В. А. Маслова. – Минск : Тетра Системс, 2004. – 256 с.
116. Мацько Л. І. Риторика : навч. посіб. / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 311 с.
117. Мегентесов С. А. Очерк философии субъектно-предикатных форм в языковом и культурно-историческом пространстве / С. А. Мегентесов, Г. Г. Хазагеров. – Ростов-н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1995. – 108 с.
118. Мечковская Н. Б. Концепты «начало» и «конец»: тождество, антонимия, асимметричность / Н. Б. Мечковская // Логический анализ языка: Семантика начала и конца. – М., 2002. – С. 109–121.
119. Мечковская Н. Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура / Н. Б. Мечковская. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 431 с.
120. Михалев А. Б. Общее языкознание. История языкознания: Путеводитель по лингвистике : конспект-справочник / А. Б. Михалев. – М. : Флинта : Наука, 2005. – 240 с.
121. Мовна комунікація в діяльності сил охорони правопорядку: теоретичні засади галузевої комунікації : монографія / за ред. Л. М. Пелепейченко. – Х. : АВВ МВС України, 2009. – 272 с.
122. Мокиенко В. М. Фразеология в контексте субкультуры (фразеология в жаргоне и жаргон во фразеологии) / В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина // «Язык» культуры в содержании фразеологизмов. – М., 1998. – С. 80–85.
123. Набоков В. Работы по составлению Судебных уставов. Общая характеристика судебной реформы / В. Набоков // Судебная реформа : сб. ст. – М., 1915. Т. 1.

124. Недашковская С. И. Оценочное воздействие судебной речи [Электронный ресурс] / С. И. Недашковская. – Режим доступа: URL=<http://irbis.asu.ru>. – Загл. с экрана.
125. Онуфрієнко Г. С. Філологічна парадигма сучасної юридичної освіти в Україні / Г. С. Онуфрієнко // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Право і лінгвістика». – Сімф., 2004. – Ч. 1. – С. 111–119.
126. Ораторське мистецтво : навч. посіб. / за ред. Н. П. Осипової. – Х. : Одісей, 2005. – 144 с.
127. Остин Дж. Избранное / Дж. Остин. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуал. кн., 1999. – 332 с.
128. Падучева Е. В. Говорящий: субъект речи и субъект познания / Е. В. Падучева // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991. – С. 164–168.
129. Падучева Е. В. Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива / Е. В. Падучева. – М. : Языки рус. культуры. – 464 с.
130. Пелепейченко Л. Н. Переходность значений фразем в теоретическом и практическом аспектах / Л. Н. Пелепейченко. – Х. : ХГПУ, 1998. – 128 с.
131. Пермяков Г. Л. От поговорки до сказки / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1970. – 240 с.
132. Пищальникова В. А. Проблема идиостиля: психолингвистический аспект / В. А. Пищальникова. – Барнаул : Изд-во Алтай. ун-та, 1992. – 73 с.
133. Платонов И. В. Вступительные понятия в учение о благоустройстве и благочинии государственном / И. В. Платонов// Харьков: Печатано в университетской типографии. — 1856. – 143 с.
134. Подлеская В. И. Непрямые употребления глаголов речи и их грамматикализация / В. И. Подлеская // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М., 1994. – С. 42–45.
135. Положение о введении в действие Судебных уставов 20 ноября 1864 г. Высочайше утвержденное 19 октября 1865 г. временное расписание

окружных судов по округам С.-Петербургской и Московской судебных палат. 19 октября 1865 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе : 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 г. : в 55 т. – № 42587.

136. Порубов Н. И. Риторика : учеб. пособие / Н. И. Порубов. – Изд. 2-е, перераб. – Минск : Высшейш. шк., 2004. – 352 с.
137. Постовалова В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) / В. И. Постовалова // «Язык» культуры в содержании фразеологизмов. – М., 1998. – С. 25–33.
138. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 624 с.
139. Потебня А. А. Труды. Символ и миф в народной культуре // О связи некоторых представлений в языке / А. А. Потебня. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 329–356.
140. Право і лінгвістика: у 2 ч. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (2; Сімф.–Ялта) / В. С. Венедиктов. – Сімф. : Ельїньо, 2004. – Ч. 2. – 196 с.
141. Прадід Ю. Ф. Кримський юридичний інститут Національного університету внутрішніх справ: сім років на шляху становлення / Ю. Ф. Прадід // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Право і лінгвістика». – Сімф., 2004. – Ч. 1. – С. 5–16.
142. Прадід Ю. Ф. У царині лінгвістики і права / Ю. Ф. Прадід. – Сімф. : Ельїньо, 2006. – 255 с.
143. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія. Проблематика досліджень / Ю. Ф. Прадід. – К., Сімф.: Ельїньо, 1997. – 252 с.
144. Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика та деякі актуальні проблеми законодавчої практики / Ю. Ф. Прадід. // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України. – 2002 – № 1. – С. 120–126.
145. Проценко О. П. Етикет в просторі практичної філософії / О. П. Проценко. – Х. : ХНУ, 2002. – 240 с.
146. Радзиевская Т. В. Слово «судьба» в современных контекстах / Т. В. Радзиевская // Логический анализ языка: Культурные концепты. – М., 1991. – С. 64–71.

147. Резник Г. М. Когда наступает ответственность / Г. М. Резник. – М. : Юрид. лит., 1980. – 119 с.
148. Рогов В. А. История уголовного права террора и репрессий в Русском государстве XV–XVII вв. / В. А. Рогов. – М. : Юрист, 1995. – 305 с.
149. Рождественский Ю. В. Теория риторики : (осмысление и систематизация) / Ю. В. Рождественский. – М. : Добросвет, 1997. – 267 с.
150. Руденко Д. И. Игра: книга, которая (не) получилась / Д. И. Руденко // Философия языка: в границах и без границ. – Х., 1999. – С. 329–375.
151. Рябцева Н. К. «Вопрос» прототипическое значение концепта / Н. К. Рябцева // Логический анализ языка: Культурные концепты. – М., 1991. – С. 72–77.
152. Рябцева Н. К. Коммуникативный модус и метаречь / Н. К. Рябцева // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М., 1994. – С. 82–93.
153. Савицкий В. М. Применение образных средств в аргументативном дискурсе / В. М. Савицкий // Языковая личность: проблемы значения и смысла. – Волгоград, 1994. – С. 43–49.
154. Сашонко В. Н. А. Ф. Кони в Петербурге – Петрограде – Ленинграде / В. Н. Сашонко. – Л. : Лениздат, 1991. – 302 с.
155. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : моногр. учеб. пособие / Е. А. Селиванова. – К. : ЦУЛ : “Фитосоциоцентр”, 2002. – 336 с.
156. Сергеич П. Искусство речи на суде / П. Сергеич. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. – 372 с.
157. Серл Д. Открывая сознание заново / Д. Серл. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
158. Синтаксис и стилистика. – М. : Наука, 1976. – 317 с.
159. Смолярчук В. И. Гиганты и чародеи слова / В. И. Смолярчук. – М. : Юрид. лит., 1984. – 272 с.
160. Смолярчук В. И. А. Ф. Кони и его окружение : очерки / В. И. Смолярчук. – М. : Юрид. лит., 1990. – 400 с.

161. Сопер П. Основы искусства речи / П. Сопер. – М. : Яхтсмен, 1992. – 416 с.
162. Ф. Соссюр. Курс общей лингвистики / Ф. Соссюр. – М. : URSS, 2004. – 272 с.
163. Сперанский М. М. Юридические произведения / М. М. Сперанский. М. : Зерцало, 2008. – 480 с.
164. Степанов Ю. С. Константы : слов. рус. культуры / Ю. С. Степанов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академ. проект, 2001. – 990 с.
165. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 311 с.
166. Степанов Ю. С. О некоторых актуальных расширениях философии языка в сторону логистики, феноменологии и других областей / Ю. С. Степанов // Философия языка: в границах и вне границ. – Х., 1999. – Т. 3/4. – С. 14–33.
167. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж, Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 171 с.
168. Судебная реформа / Сост. Н. Б. Давыдов и Н. М. Полянский. — М. : «Объединение», Т-во скоропеч. А. А. Левинсона, 1915. — 309 с.
169. Сурин Н. А. Риторика / Н. А. Сурин. – Рига : JUMI, 2005. – 148 с.
170. Сятковский С. Основные принципы сопоставительного анализа / С. Сятковский // Рус. язык за рубежом. – 1976. – № 4/5. – С. 40–53.
171. Текст: аспекты изучения: Семантика. Прагматика. Поэтика : сб. ст. – М. : Эдиториал URSS, 2001. – 235 с.
172. Телия В. Н. «Говорить» в зеркале обиходного сознания / В. Н. Телия // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М., 1994. – С. 93–99.
173. Телия В. Н. Культурно-языковая компетенция / В. Н. Телия // Культурные смыслы во фразеологизмах. – М., 1999. – С. 19–29.
174. Тимофеев А. Г. Судебное красноречие России : крит. очерки / А. Г. Тимофеев. – СПб. : Тип. В. Безобразова и Ко, 2350. – 178 с.

175. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.
176. Третьякова В. С. Конфликт глазами лингвиста / В. С. Третьякова // Юрислингвистика-2: русский язык в его естественном и юридическом бытии : сб. ст. – Барнаул, 2000. – С. 127–140.
177. Третьякова В. С. Коммуникативная норма как социально-психологическая сущность / В. С. Третьякова // Культурно-речевая ситуация в современной России: вопросы теории и образовательных технологий : тез. докл. и сообщ. всерос. науч.-метод. конф., Екатеринбург, 19-21 марта 2000 г. – Екатеринбург, 2000. – С. 69–70.
178. Трубников Н. Н. Время человеческого бытия / Н. Н. Трубников. – М. : Мысль, 1987. – 256 с.
179. Тургенев Н. И. Взгляд на дела в России / Н. И. Тургенев // Русский заграничный сборник. – Лейпциг, 1862. – Ч. 5. – Тетр. 2
180. Тургенев Н. И. О суде присяжных и судах полицейских в России / Н. И. Тургенев // Русский заграничный сборник. – Лейпциг, 1860, Ч. 4. – Тетр. 1.
181. Тургенев Н. И. Судебная реформа / Н. И. Тургенев // Архив братьев Мордвиновых. – СПб., 2352. – Ч. 6.
182. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике / Е. В. Урысон. – М. : Языки славян. культуры, 2003. – 22 с.
183. Федосюк М. Ю. Выявление приемов "демагогической риторики" как компонента полемического искусства / М. Ю. Федосюк // Риторика в развитии человека и общества. – Пермь, 1992. – С. 87–102.
184. Феоктистова А. Б. Культурно значимая роль внутренней формы идиом с позиций когитологии / А. Б. Феоктистова // «Язык» культуры в содержании фразеологизмов. – М., 1998. – С. 174–179.
185. Филиппов М. А. Судебная реформа в России / М. А. Филиппов. — СПб. : [Б.и.], 1871. — Т. 1-2. – 622 с.

186. Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ : теория и метод : пер. с англ. / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсен. – Х. : Изд-во гуманитар. центра, 2004. – 336 с.
187. Философия : учебник / под ред. В. Д. Губина, Т. Ю. Сидориной, В. П. Филатова. – М. : Рус. слово, 1997. – 432 с.
188. Фролова Е. В. Коммуникативные стратегии формирования имиджа регионального лидера в электронных СМИ : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Укр. язык» / Е. В. Фролова ; Омск. гос. ун-т им. Ф. М. Достоевского. – Омск, 2007. – 23 с.
189. Фрумкина Р. Я. Семантика и категоризация / Р. Я. Фрумкина, А. В. Михеев. – М. : Наука, 1991. – 168 с.
190. Фуко М. Археологія знання : пер. з фр. / М. Фуко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
191. Фуко М. Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко ; пер. с фр., сост., коммент. и послесл. С. Табачниковой. – М. : Касталь, 1996. – 448 с.
192. Фуко М. Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы/ М. Фуко ; пер. с фр. В. Наумова, под ред. И. Борисовой. – М. : Ad marginem, 1999. – 479 с.
193. Хазагеров Т. Г. Политическая риторика / Т. Г. Хазагеров. – М. : Никколо Медиа, 2002. – 314 с.
194. Хазагеров Т. Г. Общая риторика: Курс лекций и Словарь риторических фигур / Т. Г. Хазагеров, Л. С. Ширина. – Ростов-н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1994. – 191 с.
195. Хайдеггер М. Искусство и пространство / М. Хайдеггер // Хрестоматия по социальной философии. – М., 2001. – С. 233–237.
196. Хайдеггер М. Що таке метафізика / М. Хайдеггер // Читанка з історії філософії. – К., 1993. – С. 83–100.
197. Черданцева Т. З. Эталоны и стереотипные ситуации во фразеологизмах различных типов / Т. З. Черданцева // Культурные смыслы во фразеологизмах. – М., 1999. – С. 86–93.

198. Чесных В. И. Суд присяжных в России как комплексный правовой институт: теория, история, современность : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Валерий Иванович Чесных. – М., 2003. – 172 с.
199. Чудинов А. П. Политическая лингвистика : учеб. пособие для вузов / А. П. Чудинов. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 254 с.
200. Шатуновский И. Б. Речевые акты разрешения и запрещения в русском языке / И. Б. Шатуновский // Логический анализ языка. Языки этики. – М., 2000. – С. 319–325.
201. Шейнов В. П. Риторика / В. П. Шейнов. – Минск : Амалфея, 2000. – 591 с.
202. Шмелев А. Д. Из пункта А в пункт В / А. Д. Шмелев // Логический анализ языка: Семантика начала и конца. – М., 2002. – С. 181–194.
203. Штерн І. Б. Концепт // Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики / І. Б. Штерн. – К., 1998. – С. 191–193.
204. Элиаде М. Тайные общества: Обряды инициации и посвящения / М. Элиаде. – К. : София ; М. : Гелиос, 2002. – 352 с.
205. Эффективная коммуникация: история, теория, практика : словарь-справочник / науч. ред. М. И. Панов. – М. : Агентство КРПА Олимп, 2005. – 959 с.
206. Юминова А. Б. Культурологический аспект развития семантики идиом поля «смерть» в современном русском языке / А. Б. Юминова // «Язык» культуры в содержании фразеологизмов. – М., 1998. – С. 221–226.
207. Юридическая конфликтология / А. Д. Бойков [и др.] ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1995. – 316 с.
208. Юрислингвистика-5: Юридические аспекты языка и лингвистические аспекты права : сб. ст. – Барнаул : Изд-во Алтай. гос. ун-та, 2004. – 357 с.
209. Якобсон Р. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений / Р. Якобсон // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 110–133.
210. Янко Т. Е. Описания мира и речевые действия / Т. Е. Янко // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М., 1994. – С. 99–105.

211. Bartmiński J. Ojczyzna w polskim i rosyjskim językowym obrazie świata / J. Bartmiński, I. Sandomirska, V. Telija // *Etnolingwistyka*. – 1999. – № 11. – P. 26–32.
212. Grzegorzczak R. Dzieje i współczesne rozumienie wyrazów *duch* i *ducha* / R. Grzegorzczak // *Etnolingwistyka*. – 1999. – № 11. – P. 333–339.
213. Hahn D. F. *Political Communication: Rhetoric, Government and Citizens* / D. F. Hahn. – State College (Pennsylvania), 1998. – 289 p.
214. JOHNSON-LAIRD P. N. *Mental models: Towards a cognitive science of language, inference and consciousness* / P. N. JOHNSON-LAIRD. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
215. Lakoff G. *Metaphor and war: The metaphor system used to justify War in the Gulf* / G. Lakoff // *Engulfed in War: Just War and the Persian Gulf* / D. Yallet (ed.). – Honolulu, 1991.
216. Lakoff G. *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind* / G. Lakoff. – Chicago : The University of Chicago Press ; London, 1987.
217. Lakoff G. *Metaphors we live by* / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago : The University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
218. Mackiewicz J. Co to jest językowy obraz świata / J. Mackiewicz // *Etnolingwistyka*. – 1999. – № 11. – P. 7–25.
219. Rosch E. *Principles of categorization* / E. Rosch // *Cognition and categorization*. – Hillsdale ; New York : Lawrence Erlbaum, 1978. – P. 27–48.
220. *Słownik symbolów ludowych* / Bartmiński Jerzy (ed). – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. – T. 2. – 800 s.
221. Wierzbicka A. *A conceptual basis for cultural psychology* / A. Wierzbicka // *Ethos*. – 1993. – № 21. – P. 205–231.
222. Wierzbicka A. *Cultural scripts. A new approach to the study of crosscultural communication* / A. Wierzbicka // *Language Contact and Language Conflict*. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins, 1994. – P. 67–87.
223. Watts D. *Political Communication Today* / D. Watts. – Manchester ; New York : Manchester University Press ND, 1997. – 228 p.

224. Лингвистический энциклопедический словарь / Н. Д. Арутюнова ; гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Совет. энцикл., 1990. – 685 с.
225. Ахманова О. С. Корреляция // Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М., 1966. – С. 109.
226. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 790 с.
227. Ватман Д. П. Судебные речи / Д. П. Ватман. – М. : Статут, 2006. – 270 с.
228. Кони А. Ф. Избранные произведения : в 2 т. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1959. – Т. 1 : Статьи и заметки. Судебные речи. – 628 с.
229. Кони А. Ф. Избранные произведения : в 2 т. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1959. – Т. 2 : Воспоминания. – 628 с.
230. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеолог. выражений. / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : АЗЪ, 1996. – 928 с.
231. Плевако Ф. Н. Речи / Ф. М. Плевако ; под ред. Н. К. Муравьева. – М. : Изд. М. А. Плевако, 2359. – Т. 1. – 374 с.
232. Плевако Ф. Н. Речи / Ф. М. Плевако ; под ред. Н. К. Муравьева. – М. : Изд. М. А. Плевако, 2359. – Т. 2. – 452 с.
233. Речи известных русских юристов : сборник / сост. П. М. Захаров. – М. : Юрид. лит., 1985. – 544 с.
234. Словари и энциклопедии на Академике [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru>. – Загл. с экрана.
235. Судебные речи советских обвинителей. – М. : Юрид. лит., 1965. – 270 с.
236. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – М. : Госизд. иностр. и нац. словарей, 2000.
237. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А. Я. Сухарев. – М. : Совет. энцикл., 1984. – 415 с.
238. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А–Г. – 574 с.
239. Электронный ресурс : www.hrono.ru/biograf/bio_we/vyshinski.php

240. Судебное заседание Нижегородского областного суда РФ по делу по обвинению Дикина М.В. и Дикина А.В. от 30 июня 2006 года (продолж. 03 и 06 июля 2006 г.) [с участием коллегии присяжных заседателей]. – Архив Нижегородского областного суда Российской Федерации.